

Орга № 1. 2021

«Литературин-исбаъхъаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахъ дуьйна

Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Иалашбахъ,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур яц.

Мамакаев Мохьмад

ПАУ «Зорботохаран цIа»
Директор
Мусаев Сулиман Мовлаевич

Кьорта редактор
Мусаев Сулиман Мовлаевич

Редакцин кхеташо:

Абдулаев Леча
Ахмадов Муса
Алиева Зарина
Бексултанов Муса
Бурчаев Хьаьлим
Джамбеков Шаграни
Минкайлов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин хаамийн а,
зорбанан а Министерство

364060 НР, Собыжа-ГIала,
С. Дудаевн бульвар, 8.

Журнал зорбанехъ
кхаа баттахъ цкъа арадолу

Редакце схьалушйолу произведенеш зорботьхна
хила еза. Журнала тIе ца тоьхначу произведенийн
маххадор а, уьш авторшка юхаялар а редакцино
шена тIе ца лоцу. 12+

Тел.: 8 965-959-56-81

E-mail:

izdatelskiy_dom2019@mail.ru

Сайт: <http://www.izdat-dom.ru>

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdatdomchr

izdat_dom_chr95

ЧУЛАЦАМ

ПОЭЗИ

СУЛЕЙМАНОВ Юсуп. «...Бераллехь лехыйна и суйнаш тахана сан иллешкахь догуш ду». <i>Стихаи.</i>	3
ДАКАЕВ Саидбек. Со волчоь гуллур ду вай. <i>Стихаи.</i>	8
АХМАТУКАЕВ Адам. Сан когийн айрашна хаало Даймехкан латта. <i>Стихаи.</i>	14
ИСАБАЕВА Медина. Ламанан хи санна, д'айоьду зама. <i>Стихаи.</i>	19
ТИМБУЛАТОВ Мовсар. Элча хестош байташ (Делера салам-маршал хуьлда цунна). <i>Стихаи.</i>	22

ЮБИЛЕЙ

АХМАДОВ Мусан – 65 шо Ковраев ШапаI. Йовр йоцу це. <i>Очерк.</i>	27
--	----

ПРОЗА

АХМАДОВ Муса. Дечиган тайнигаш. <i>Дийцар.</i>	33
БЕКСУЛТАНОВ Муса. Хлюпик. <i>Дийцар.</i>	43
ДЖУНАИДОВ Аюб. Дайн лорах. <i>Очерк.</i>	55
ПАШАЕВ Нурдин. Дай баьхначу йуьртаьхь. <i>Повесть.</i>	71
СУСУЕВ Зайналбек. Аппасионата. К'иранде. <i>Дийцари.</i>	96
САРАЛИЕВА Табарик. Йисита. <i>Дийцар.</i>	103
ЭЛЬДИЕВА Марет. Анайистехь ага. <i>Дийцар.</i>	112
ХАЛИКОВА Асет. Пластикин кораш. <i>Дийцар.</i>	114

ГОЧДАРШ

АБДУЛАЕВ Асламбек. Олхазаран дог. Поэма. Гочйнарг Абу Муслим Iабдаллах I....	116
--	-----

КАДАМ

АЛИЕВА Зарина. ДЖАМБЕКОВ ШаIрани дагалоцуш.....	122
---	-----

ИЛМА

СУМБУЛАТОВ Дени. Дешнаша дуьйцу.	127
---------------------------------------	-----

ПОЭЗИ

СУЛЕЙМАНОВ Юсуп

«...Бераллехъ лехийна и суйнаш
тахана сан иллешкахъ догуш ду...»

Юсуп Сулейманов вина 1933-чу шеран 21 августехъ Дишни-Веданарчу Чуьрчин доьзалехъ.

Беран хенахъ къавстинера Юсуп дех-ненах. ЦхъайтталгIа шо дара цуьнан, «халкъан мостагI» ву аьлла цIе а тиллина, декъазчу шен халкъаца цхъаьна махках воккхучу дийнахъ. Кзыл-Ордынски областерчу Джалагашан районан Кокжидзе юьртахъ дIаяхана цуьнан кхийолу хан. ФЗО-хъ деша а доьшуш, Карагандински шахтехъ болх бина.

Лакхара дешар Iамо аьтто ца хиллехъ а, чолхечу дахаран зеделларг а, байташ язъяран говзалла а яра цуьнан. Вай, хийрачу махкахъ I3 шо а даьккхина, цIа дирзинчул тIаьхьа, духха хьолахъ, «Колхозан дахар» газетехъ болх бина цо. Стихаина зорбанехъ араевлла газетаи тIехъ а, «Къоналлин кхайкхамца», «Iуьйренан аьзнаш», «Вуьсур вац со новкъахъ» цIе йолчу юкъярчу сборникаш тIехъ а, «Орга» альманахехъ а. «Лаьмнийн иллеш», цIе йолчу поэзин гуларан автор а вара Сулейманов Юсуп. Юсуп чIогIа говза вара стоьмийн синтарш диттаина тIедийгIарехъ. Духха ду цо дийгIина синтарш вайн махкахойн стоьмийн бошмашкахъ. Уьш а лаьттар ду, стом луш, ткъа цуьнан стихаи еиначу хIоранга а кхочу шатайна поэзин стом.

Поэт кхелхина 1985-чу шеран 10-чу январехъ.

Ойланийн хеттарш

Орцанна догцIена гIаьттина вогIучу
Беречун чехкачу некъах,
Чот йоцчу безамца агана хьобжучу
Къоначу цу ненан еларх,
Кхаь хиллий хьан дагна,
Сахиллалц лобкхучу
Зарзарийн зевнечу эшарх?

Дохк доцчу стигланийн лакхене кхерстачу
Кхокханан сийна тIам беттар,
Шен хоршан йистошкахъ зезагаш хьобстучу
Шовданан эсала керчар,
Ма-гинна, айделла, хьаьвсина дуй техъа
Зоьрталчу пепнийн и баххьаш?

Тийналлехь ойланаш

Къийсамо ластаво атта
Халонийн мохь ца ловш кхиънарг.
КІентий зуйш хъйзаш ду латта,
Стаг вац и хаздан цалиънарг.

Сий дІаделла, са лардинехь,
Велла ма ву хьо.
Орам хаьдда, гІад дисинехь,
Дитт а дакъало.

Хьобгахьа оьгІазло латтош,
Ехачу хьуьнхарчу барзал
Кхераме ю хьуна, накъост,
Кертара юьхь шалха пхьагал.

Геч а ма де

Башха дац со кхалхарх
Ломахь я арахь,
Тезетахь Іаьржа - кІайн
Къеста ма ве.
Амма сох кадамбе
Сан нохчийн маттахь,
И безаш ца хиллехь,
Геч а ма де.

Нохчийчовне

Нохчийчовь, ас къамел
До хьобца тахна.
Со ву ирсечу
Лаьмнашкахь кхиънарг.
Ву царех къастарна
Чов хилла дагна,
Геннарчу цу арахь
Ца ваьлла лелларг,
Вац хІинца дог гІийла.
Веа сан махкахь.
Сирла ю Іуьйренаш
Хьомечу арахь.

Лаьа-кх ахь декийта
Сан иллеш тахна,
Хъайн лаьмнех бухдуйлу
Шовданаш санна.

Дозалдеш, хьешашна
шен палс ша хесточо
Нехан чохь мачашца
куз хьобшу, боху.
Хъакь доцчохь и шен мотт
комаьрша лебечо,
Стагана оьшучохь, цхьа дош ца олу.

Шовданан дозаллаш

(Басня)

«Со, – бохуш, кхиссалуш
Еш чолхе гІовгІа,
Ламанна куро еш
Лешара шовда.
Бохура: «Маржа яІ,
Со дацахьара,

Таро хьан яцара
«Со лам бу», – ала».
И къамел цо цуьнга
Денна а дора.
Цунах шен бухдийлар
Ган а ца гора.

1964ш

Веданан гІап

ПаргІато езачу
Веданан арахь
Шуьйрра дІабаржийна
Хьан мокха тІам,
Сан дайшна гІелоян
Даьккхинчу хоршахь
Ма цхьалха йиси хьо,
Веданан гІап?

Цу корийн хъежаро
Дѣавше цѣ егташ,
Кхоьллина масане
Иовжаме де?!
Хинца и дѣайна,

Маьрша ду некъаш
Бохур дац, вон бу нах,
Кхин цкъа а ахь.
Орамаш хьарчийна
Тулган цу некъах,
Зезаг ду мольуш малх
Хьан кора тѣхь.
Хенаш тѣхиййлла хьан,
Зардоларх пенаш,
Лаьтто чкъор хийцина
Ширьяларх чхо,
Маьршачу дахаран
Аьзнашца йольуш,
Тур карахь долчул хьо
Ницкъ болуш го.

1984 ш.

Къоламе

Шарша, сан къолам, хьо шарша
Кхуллучу хѣора а дашца,
Кхайкхорца сан лаам, безам.
Лен доцчу иллешца бека.
Атгачу дешнашка кхийдаш,
Ма яйа эрна хан-зама,
Осала некъахо човхош,
Бакъонна пусар дан Јама.
Халкъан ирс лардечу новкъахь
Сан деган туркх хилий гѣатта.
Бекхаман шед хилий, доггах,
Харцонан пѣндарийх хьарча.

ДАКАЕВ Саидбек

Со волчошь гуллур ду вай...

ДоттагИий, накъостий, тховса
 Со волчохъ гуллур ду вай.
 Сан вуоне, дикане хъовза
 Шу хилар-м синхъаам бай.

Кхачош бу, жимбелла бийца,
 Вайн хенан хенара нах.
 Мел дукха хир ду вайн дийца,
 Марзонийн хадабеш мах...

Дю регІах дашо цІе туйсуш,
 ДІабуза, чубуьйли малх.
 Замано вайн денош Іуьйшуш,
 Текхайо дахаран чалх.

Ойланийн сатийсам муьйлуш,
 Садетта сингаттамо. –
 Къасторан херонаш юьйлуш,
 Гатлуш бу вайн чкъурган гуо...

ДоттагИий, накъостий, тховса
 Со волчохъ гуллур ду вай.
 Сан вуоне, дикане хъовза
 Шу хилар-м сан марзо яй!

Дуьне хохкуш,
 Шераш лохкуш,
 Зама уьдур ю.
 Вайца кхиьнарш,
 Вайна лиьнарш
 Хьега дуьсур ду...

Вайн са кхачош,
 Вай дІакхачош,
 Некъаш хедар ду.
 Вай дІахьулдеш,
 Баьрзнаш гулдеш,
 Латта Іебар ду.

Дахар дулу
 Мерзаш хаьдда,
 Мукъам лекъар бу.
 Ког ма-боллу
 Едда, хъаьдда,
 Зама-м кхерстар ю.

Со лаьмнийн хьошалгІа вьоду...

Жималлехъ ладегІар дезна,
 Сирла аз тІевоьхуш хезна,
 Бераллин некъан лар тоьдуш,
 Со лаьмнийн хьошалгІа вьоду.

Салаьцна синмаршо яьтІа,
 Ойланийн сингаттам хаьдда,
 Ца Іебаш Іаламан чомах,
 Де-буьйса доккхур ду ломахъ.

Со цигахъ гу-лекхчу ваьлла,
 Кхерстина бІаьрг серлабаьлла,
 Лаьттар ву лаьмнашка хьобжуш,
 Іаламан йозанаш доьшуш.

Готтур ду беттаса куьйса,
 Ломах шен дато берг туйсуш.

Жовхарийн серлонаш йогу
Седарчий хьюйсур ду соьга.

Малхо шен зӕнарех туйсуш,
Лалийна, кхачор ю буйса.
Гуйре шен де арадаккха,
Кечьелла гӀотур ю тӕаккха.

ЛегӀинчу тогӀешка ваьлла,
Бӕьрг кхарстош самалхадаьлла,
Лелар ву, гӀа-бецах буйӀлу
Хӕаваан мерза чам муьӀлуш.

Шовдано детешца Ӏенош,
Дуьйцур ду сан мерза гӀенаш. –
Дуьйцур ду, безамах лезна
Дог муха детталуш хезна.

Хьаннашка, даккъашка вуьӀлуш,
Ӏаламан хазалла муьӀлуш,
Букъ сетга ирхонаш тоьдуш,
Со лаьмнийн хьошалгӀа воьду.

Кху кешнийн йийсаре
Кхин цкъа а
Барз бижи лаьттан:
Сан хенан нийсарой
Кхачийна,
Дӕабовлуш лаьтта.

Ас тӕкӀалйобьттина,
Ойланийн
Лаамех йобгӀна,
Сан дашо гӀаланаш-м
Херцаш ю,
Сатийсам боьхна...

Молла-м ву, аз-гӀийла,
ЗаӀаман
Йозанаш доьшуш.
Сан рагӀ а, цкъа шийла
Катоха
Сан бӕьра хьобжу...

Язьелла ойланаш...

Шелано локкхучу дарцо
Саийзош, шен узам бора.
Де эшна йисинчу барзо
Ойланийн кӀур кегабора:

Кьоналлаин хьогалло мелла,
Хуьйдина дегӀера гӀора.
Хуттургийн тӀум кхачаелла,
Текхалац язьелла голаш.

Катоха, кирчина бӕьргаш
Гийдалуш, хье-кӀорге эгна. –
Кхолламан йозанийн хьаьркаш
Тилийна, замано аьгна.

Магта кӀел лаца дац рицкъа:
Кийрара мацалла кьекъа.
Ижуна кхарста бац ницкъ а:
Хирцина де доцу некъаш.

Хир тоьдуш,
хардангех егӀна,
КӀомсарийн иралаш изгна.
Йиш йоцчохь бекхамо лехна,
Дӕадоьху кьиношлахь хьегнарш.

Юьйлина Ӏалашо хьежарх,
Герзашка ца лецаелларг,
Кьурд аьлла,
кьарбелла изшам,
Лаьтташ ю дегӀ лацаделла.

Буйсанан боданах туйсуш,
Арено шийла мох локкху. –
Цуо берзан ойлане кхуйсуш,
СаӀуьйду сингаттам боькьу.

Тӕьхьара гу лекхчу яьлла,
Шийлачу дорцах пебетташ,
Кьахьделла лаамийн аьлларг,
Цуо гонах гӀийла бӕьрг бетта...

Пегуллол, вежарий

Пегуллол, вежарий,
Шорбе вай марзонан гуо,
Буьйсанчохь яхъара
КӀентий, вай цадезначо.

Илланча, озийна,
Пондаран мерз булуш ву. –
Цъха башха мукъамаш
Цуо вайна хозуьйтур бу.

Дуй санна чӀагӀдина,
ХӀоранна дагах латош,
Аз озош, гӀоттур ду
Къонахийн болатан дош.

Дуьйцур ду цо вайна
Муха дов, Иалашдо сий.
Даймехкан маршолах
Синош луш, Иенийна цӀий.

Дуьйцур ду, даш хилла
Язьелча безаман чов,
Даго и цадаьлла,
Садетташ, мел хала лов.

Иэхь муха тиллина
Кортана, божийча куй.
КӀарлагӀийн борза гӀе
Тийсина неӀалтан туй.

Хьовсийша, лаьмнаш ду
Иллешка сатесна Иаш.
Човхабай, къахкабе
Ял йоцу сингаттамаш.

Вайна ма девзийла
Вовшашна къахьделла вуо.
Илланча, ахь тхуна
ЛадогӀа мукъамаш луо.

Пехилал, вежарий,
Шорбай вай марзонан гуо. –
Буьйсанчохь яхъара,
КӀентий, вай цадезначо...

Генахь ца болу тӀом...

Лерехь гӀов ца къекъарх,
Пеман хьу еттало гена:
Чекхтуьлий сан некхах,
Чевнаш йо цуо деган пенах.

Дийшина зуламаш
Меттара гӀовтгадой, локхуш,
Цуо дуьне Иададой,
Серлонан садагош, хохьку.

Чехадеш, кхерадо
Цуо берийн набаран гӀенаш.
Ийзадеш, хедадо
Дахаран цӀий лела пхенаш.

Нур къага ца буьтуш
Хьулбина, малх локцу чета.
Бехказа ца буьтуш,
Садаларг мисканех лета.

ДӀовш кхетта, цъха Иаьржа
Талу ду гулдинарг кийра.
БӀаьрг боьллуш, садаьржа
Гуьйренаш ю цунна хийра.

Иаламан куц кхобу,
Юьхь-сибат керчадеш цӀийла,
Елхаеш, цуо кходу
БӀаьстенан хазалла сийна.

Цуо дагах кадетташ,
Са-меда дахар ду Гуьйшург.
Моз ма дац – алх етта,
Талу ду багара кхуьйсург.

Саготта хьовзадой,
Кийрара мохь-орца Ианош,
Балина товжайой,
Елхайо цуо гӀийла нана.

Пекхочехь бац олий,
ТӀом суна-м ца баьлла гена:
Сан некхах чекхболий,
Чевнаш йо цо деган пенах.

ХІора цуо даьхна са
 Ойланийн корашка хІуьттуш,
 Тезетан белхарца
 Ас тІеман эрчонаш луйтту...

ХІорда йисттехь...

Айавелла, гена бІаьрса кхуйсуш,
 Со кху хІордан берда йисттехь лаьтта,
 Лахахь, кІайчу шурина чопеш туйсуш,
 Сийна дуйне кхехка, собар хаьдда.

Дийнахь сарралц тийна, хьаьйна
 Гийна,
 ХІордан аре марсаюьйлуш, терса.
 Іалам Іадош, ирча гІов дадийна,
 ТулгІеш, леташ, вовшийн марахьерча.

Тулгийн пенах шуьйра накхош бетташ,
 Уьш, ма-хуьллу, берд чухарцо гІерта.
 Берд, садетташ, богІабелла лаьттах,
 Кьонах санна, собар сецош, лаьтта.

Ма ала...

Ма ала, дозалла до –
 Дозалла – Даймохк бу сан.
 Кура ву, ма ала со,
 Куралла – лаьмнаш ду сан.

Ма ала, кье-миска ву, –
 Ас цунна са ца гатдо.
 Дайх дисна гІиллакхаш ду, –
 Цара сох хьолада во...

Ма ала, йиш-ваша дац. –
 Тешаме накьостий бу.
 Ма ала, бийца бух бац,
 Со нохчийн орамах ву...

Сан лерехь, аз доцу
 Цхьа мукьам лекхало
 Генара. –
 Де-буьйса харц доцуш,
 Иза-м бу ханна сан

Хенара.
 Шерийн юкь йиллинарш
 Гулдина, гІенашка
 Кхалхадой,
 Цуо лерехь биллина
 Сауьйзу сингаттам
 Балхабо.
 Цуо шеца дІакхобхьуш,
 Даьгначу туйранех
 Хьегавеш,
 Оланех кхийзалуш,
 Хьагъелла марзонаш
 Кегайо...

Сий ца карадо...

Базарашкахь
 Йохка-эцарш лелош,
 Адамаша-м
 Цхьацца мехаш бо.
 Амма цигахь,
 Дийнахь сарралц лехарх,
 Духкуш, оьцуш,
 Сий ца карадо.

ДІа ца духкуш
 Кху дуйненан мехаш,
 Долчо иза
 Шена кхоадо.
 ХІу тІе тасарх,
 Сий ца долу хесахь
 Иза сица,
 ЦІийца кхиадо...

Хьешан декхар...

Вай хьаша тІелоцу
 Вазвина, сий лакхадоккхий,
 Ца хилча йиш йоцург
 Тарлой, и баьрчехьа воккху.

ХІоттабо, ца кьийзош,
 Комаьрша кечбина кхача.
 Юкь йоьхкий, са кхийда
 Хьеша-ден лааме кхача.

Амма, цхъа декхар ду
Хъешан а, ларам бан дезаш:
Ша баърче ваьккхича,
Кобшкала вала-м ца веза.

Шовкъ йоьхна...

Дазделла сан хелхар, –
Дац хИинца тохара санна.
Шовкъ йоьхна кху белхан. –
Хьо хир ду, моттара хъанна?..

Когаша, тЕдоьГна
Тишделла дегІ лобцу халла,
Хено шен катоьхна,
Лазийна хелхаран бал а. –

Ловзаран гуонехъ цкъа
Ткъес санна, каде ког лелла,
Воккха стаг тийна Іа,
Ойланийн сингаттам мелла.

Уьш хИинца, замано
Хан хъаьшна, гучара девлла,
Ког-каде хелхар цуо
Шен берийн берашка делла...

Ойланийн сингаттам...

ГІаьгІано ойланех туьйсус,
Сан коча сингаттам кхуьйсу:
Дезалац аьхкенаан йовхо,
Йис хъаьхна, гуьйрено човхош.

Лар лаца, кхийзалуш, текха
Кхолламо дийцина некъаш. –
Лаамийн орамаш хедош,
МаьрКажехъ кхачало денош. –

ЯІзарийн хуттургаш лобцуш,
Кадетгаш, цхъацца схъаоьцуш,
Цхъа цуьрриг кхоам ца хеташ,
Дахаро кхуьйсу уьш чета.

Дахар-м дай Іемина говза,
Туьйранин таронех ловза.

Куьг хьокхий, дог курадоккхий,
Хийла дегІ цуо хьерадоккху...

Дай иза-м цамоттал говза,
Сих юлу сиркхонаш йовза,
Шалхонца шен бІаьрахъежахъ,
Кийчча Іаш хотталахъ хъеша...

Іуьйре самаьялча...

Анайисташ белсах туьйсус,
Маьлхан цІаро зІаьнарш йотту.
Текхна яьлла тийна буьйса,
Самаяьлла, Іуьйре гІотту.

ХІаваъ бецан цинцаш муьйлуш,
Зезагашца ловзадуйлу.
Олхазарша тІемаш туьйсус,
Стиглан сийна аре луьйсу.

Шена-шена лакхе кьуьйсус,
Лаьмнийн баххъаш гуонах хьуьйсу.
Серладолий, шовда керчаш,
Шабарш кхуьйсус, тІулгех хьерча.

Шуьйра яржош, тІамарш хецна,
Дуьне мел ду бІаьрса тесна,
Маьлхан Іуьйре долаяьлла,
Іалам кхарста арадаьлла!

Юхахьобжу...

Замано
«Схъавола» – бохуш,
Лергах луьста
Мехий дохуш,
Іехавелла,
Тилавелла,
Дала лур ду
Моттаделла,
Ас бералла
Кьоналлийца,
Ас кьоналла
Кьобжаллийца
Кьийсинера, –
Хийцинера. –

Кханенаша
 Туьйсинера. –
 Хилларг хИинца
 Хилла даьлла, –
 Суна боьгІна
 Кхаж бу баьлларг. –
 Эрна ду сан
 Кхийсавалар,
 Юхаверза тийсавалар...
 Сатийсамийн
 Хьагам хилла,
 Даг тІе хьоьрсуш
 Шийла чилла.
 Хено хьаьшна,
 Ойла кьоьжа.
 Гийла гена
 Юхахьоьжу...

Хьаьстина куьг хьакхарх,
 Шен сонта амал ца хуьйцуш,
 Лергаша мох лобцуш
 КІамдина, са акха кхуьйсусш,
 Шех олург ца тайна,
 Севсинчу мерах шок етташ,
 Мохь-цІогІа Іахийна,
 Вир йоьду кьухашла, едда. –
 Шен долаяьллачу
 ЦІарна и цахиларх реза,
 Вирах, вир ца аьлла,
 Кхин муха, – хІун ала деза?..
 Бакь ду-кха, ца хаьа,
 И мила, мичара хилла-м,
 Цхьаь ваьлла хир ву-кха,
 Говзанча, цІе йогІург тилла...

ЛадугІуш ву хьоьга,
 Дийца ахь,
 Ма-луьу дийца.
 Ца воллу марзбелла
 Акха мотт
 Хьоьгара баккха. –

Хьажахьа,
 Цхьажимма хийца. –
 Даима цхьа мукьам
 КІордабо
 Са хьерадаккхал...
 Дийцахьа, ладегІар
 Ду суна
 Хьекьале хетарг,
 Мотт эрна лебина,
 Ца кьуьйсусш,
 Са-аьрта кхетам...

Іенира...

Безаман балхамца
 Дехаре хІитгавеш,
 Ловзаван,
 Ял йоцу лай вина.
 Луурийн кхиэла кІел
 Хьовзаван,
 Безаман бу – аьлла,
 Ахь суна кьаьхьа кад
 Боьттира.–
 Суна бен хуур дац,
 Кьурд бича сан даге
 ХІоьттинарг...

Дакьаза ма даларг. –
 Суна-м и моз хир ду
 Моьттара.
 ДІовш хилла кечдина,
 Ахь дагна чам баккха
 Доьттинарг.
 Безамах тешийна,
 Ахь соьга кьурд байта
 Лерина.
 Кад боьхна, аталуш,
 Даг тІера хаьрцина,
 Іенира...

Даймехкан латта

ХьаргІанийн бодано
 виначу лаьмнашна гуо беш,
 Жоп доцуш дисира
 сан пхенаш озийна хаттар:
 Сох хила доьгІна-ге
 бехчалгийн кхолламан буо-
 бер?
 Сох хила доьгІна-ге
 сагІна сеттина хаттар?
 Мецачу кийрара
 йишхаьлла мукьамаш бохуш,
 Кьорачу иллешца
 со лийриг цахилар кьедош,
 Ас хІора буйсана,
 шелделла дайн ардаш охуш,
 Лехьийна лазамаш
 денлора, сан гІенаш хедош.
 Ас маьлхан зІаьнарех
 туйсура дахьийна пІелгаш,
 Шелоно хедийча
 сайн дечиг-пондаран мерзаш.
 Иллеша кьардора
 сан лорах хІиттина белхарш,
 Кьилбехьа таьІна со
 лаьмнашна дуьхьала верзош...
 Дорцаша якхдинчу
 сан даг чохь мекха яц, муо бен,
 Жоп доцуш ца дисна
 сан пхенаш ийзийна хаттар –
 Ца хила доьгІнера
 бехчалгийн кхолламан буобер,
 Ца хила доьгІнера
 сагІна сеттина хаттар.
 Кхетта со: лаьмнашна
 херделла сан некьаш доьхча,
 Сан иллин мукьамо
 со новкьавоккхур ву атта.
 Ас дечиг-пондаран
 мерзашка жимма ладоьгІча,
 Сан когийн айрашна
 хаало Даймехкан латта.

Да ган лууш

Я.З.

Да ган лууш, дІавуьжу-кха со а.
 Самах санна, гича иза гІенах,
 Хазахетар тигац даг чу хоа,
 ХІетте а со воьлху оцу хенахь,
 Денвелла сайн да валарна кхоьруш...
 Нанас-м боху, набарха со воьлу...

Халбатахь санна...

Малх а, чукерчина, гучуьра бели,
 Учара стол а чукарчор ю кестта.
 Йииний, йиина довлазий, берийн
 Говланаш йолор ю гІенаша хьеста...
 Доьзалх а дисина, совдаьлла дахар
 Денлой цу кьоьжачу набаран кхоьлах,
 Цо дагалецамаш хахерца бахар
 Ловра ахь, бехкаме шабарш деш Деле.
 Ирсана биттина лаларш а цоьстуш,
 Эмалкан амале оьмар мел йийларх,
 Юткьа хьайн ойланаш цунна ца йостуш,
 Халбатахь санна,
 хьо хьуо-цхьалха Іийна...

Малх а, чукерчина, гучуьра бели,
 Доьзалца, гуо бузуш, пхьор диьна стол а
 Готгачу кху кІарахь новкьа ю, эли
 Хьан дакьа лийчо схьагІертачу моллас.

Нохчийн маттахь

...Ас юха а сайн кьамел дІадийр ду,
 Кьайлакхобьхьуш логах дуьйлу
 кьурдаш.
 Ас доІа а ненан маттахь дийр ду,
 Тегулбина нохчийн меттан мурдаш.
 Іехош Дала хьаналдинчу декьах
 Тхайн синошна чукІаргделла даьІнаш,
 Токхур оха кьоман сийлахь декхар,
 ЮьхькІайн лобьхуш
 нохчийн меттан маьІна.
 Кхеташ дуй тхо-м: тІера чан дІаэцна,
 Тептар санна, юхалиста боло
 ТІаьхьалонна дІабиллалуш бац и,

Буьйцуш хилар – и бу цуьнан толам.
 Цу кхетамах, дарба санна, ийна
 Безачарна лезна и цабалар.
 Цунах кхета тӀаьхъависна Ийнарг,
 Орцахвалий, тхуна юххевала.
 Къилба тило хыйза бода хъаьча,
 Гур ду вайна, некъ вайн нийса хиллий.
 Маьршадохуш даг чу хыйза кхаьбнаш,
 Аьр вай тӀаккха нохчийн коьрта илли!

Добзал

Чоб юьзна, кхиьнера добзал,
 ЮьргӀа а цхъаь долуш берийн...
 Ткъа хӀинца да-нана – къоьжа,
 Добзалш а шайн-шайн бу берийн.
 Керта бӀо боьссича санна,
 Хыйзачу кӀенташа дада
 Воккхавево-кха шайх, амма
 Къа доцчу бехках ю нана.
 Дуьнен тӀе цо хӀокху буса
 Йоккхун ерг цкъа маре гӀур ю...
 Дех-ненах йисина хӀусам
 Вежаршна ма яссалуш ю...

Вулура дуьненан чомах

Хелхарна воццушехь тӀера,
 Суьйренца накъостех кхеташ,
 Лобхура ас а синкьерам,
 Хиттаян хелхаран кепаш.
 Эшарца богӀуш, ца богӀуш,
 Хелхаран бухь буьйлуш тӀома,
 Мехкаршка дегнаш а дохуш,
 Вулура дуьненан чомах.
 Хьуна а и девза хир ду,
 Бевза хир хьуна и чам а.
 Цуьнца а яц-кха сан чӀир а,
 Амма бу цхъа дагахьбаллам:
 Сан бӀаьрг хьох ма тӀаьхъа кхийти...
 Цкъа мукъне хьоьга сакьера-кх...
 Хьуна тӀе хабар дайита,
 Со тӀаьхъа-м ца висна техьа?..

Хьо йоцуш, нана

Тезетах дӀацӀанлуш, яссалуш керт,
 Чувоьрзуш, кевнаш тӀекъевлина,
 Суна ца бохбелла хьох бисна кхерч,
 Туьйра а ца дисна гӀевлангахь.
 Хьо йолуш санна, со сиха а вац,
 Цхьанхъа а хье ца луш, цӀехъа ван.
 Хьо йоцуш, нана, сан токхо а яц
 Со тӀехо я аса тӀехаян.
 Амма хьо кхалхале, суна хьан чохь
 Пенах сайн денвелла да гина...
 Цундела хьан хӀусамехула бо
 Ас цӀехъа вогӀу некъ даима.

Ма хир дара...

Дуьне-м ца дуура, я Везан Дела,
 Харцонах ун даьлла Латта а дитна,
 ГӀайгӀанаш йоцучу бераллехь лела,
 Стигала вала йиш йолуш ца хилча.
 ТӀаккха ма хин дарий,
 суьйренга воьдуш,
 Батта тӀе веьна со, гӀелбелла когаш,
 Тхов тӀера санна, дӀа охьачухоьцуш,
 Кегабан хӀоьттича бухлара бодаш.
 Гича а хӀун дара суна цу юккьехь
 Сан лорах угӀучу берзалоин бӀаьргаш.
 Нана хир ма яра со ларвеш юххехь,
 Дас а бӀаьргъэшара вийр вара тергал.
 ТӀаккха ма хин дарий, уьш гаро тӀехош,
 Ас лайна гӀенаш а,
 кхин гӀенаш кхаббал...
 Амма ца тарло-кха дуьненца эгӀа,
 Хьоьца и харц хиларх, хьох и ца тӀабарх.

Сан марзонаш

ХӀара сурт сан ден ду,
 ХӀара ду сан ненан.
 ХӀокху тӀехь со церан
 «Лекъаш дина» бер ду.
 ХӀокху тӀехь со, ненан

Куыйгаш дIа а хецна,
 Когаваха Iемаш,
 ВоIавелла лаьтта.
 XIокху тIехь со суьлхьа
 Доккхуш Iачу дега
 Хоьттуш ву, сайн муьлха
 Ламаз ду дан дезарг.
 XIокху тIехь со, ирсе
 Хила Iемаш царех,
 Хьобжуш ву хийистехь
 ЙоI дуьхьала яре.
 Пхьобханарчу наха
 Шайн цатемаш балхош,
 ДIо чубузу малх а
 Кешнийн керта лахло...
 XIара чурт сан ден ду,
 XIара ду сан ненан.
 Сан марзонаш хеда
 Дуьне, хьо ма кьен ду.

1999 шо

Дезткье ткъайобьсналIа шо.
 ГIаларчу базарахь – аьхке.
 Суна хьо йуха а го,
 Амма хьан болар ду чехка.
 Сацайай, вистхила со?
 XIан-xIа, со дуьхьалавер ву.
 Вевзина, сокур йу хьо.
 Вайн бIаьргаш кьамеле девр ду.
 Пхенаш чу хьулийелла вас
 Денйала ца йуьтуш цIийца,
 Экама туьдур ду ас
 Мотт боцу вайн дагардийцар.
 Кхетаза мел дисна дерг
 Хьан балдийн диегарехь диешна,
 Са-цIена тоба ас дер,
 Кхаь хилла, хьох йухатешна...
 Хадабеш базаран гуо,
 Шозза а дуьхьалавели.
 Шераша хьовзийна муо
 Басталуш, чов лазаели.
 Беха бу базаран гуо.

Йовха ю кхушарахь аьхке.
 Хьобга вист ца хилла суо
 XIунда во-техьа ас бехке?..

ДоттагIий, хин кортий
 тоьшаллина лаьцна,
 Вистхили йоIе со,
 ойла йостуш эххар.
 Малх а, кIайчу мархийн
 кирхьи тIехьа лаьтташ,
 Iехабелла, эвхье
 хьийжи тхобга бехха.
 Нана, хьоме нана,
 юкьарлонна хьовзий,
 KIант кхиинчу дега
 цкъа дIакьададехьа –
 Сан даг чьура мерза
 арагIерта ловзар
 Вайн ков-керта дерзо
 тарлур дарий-техьа?!

Са дийна – хIунда?

ZIаьнарийн Iасанаш тIехь
 Малх хьобжу регIан дукъ тIера.
 Хетар ду цунна хьох эхь,
 Кхана ша денбала хьелахь.
 Ламазан хан хиларо
 Яссош хьох юьзна ков-берте,
 Йоьсор ю маьркIаже цо –
 Хьан лорах – кьорачу керта.
 Гел санна, хьийзина тIе
 Дуьненна тийсина гонаш,
 XIетте а – ва хIунда-те? –
 БIаьрг-сема хьобжу хьо гонах.
 Чуван а ца висча, я
 Вигийта бух а ца бисча,
 XIунда ду дийна хьан са,
 ДегIана совваьлла виснарг?!

Дош – баърчче

Дош духе доссийнчу гIалартийн бода тIекхоларх,
Шайн мога бохочу сайга уьш хьежадеш бIагIор,
Лар-онда яьхначу гIулчашна эгIаза болар
Муха ас тосур ду – дуьрстанах – некъ бига агIор?
Ас иза буйцина, кьилба деш дашочу малхах,
ИндагIа лар а деш – суннатах – сайл хьалхадаларх,
Дош а ца дожийна цу новкъахь шеконе-шалха,
Догмола

верасийн юьхьIаьржа дуй тIаьхьабало.

Хетте а,

дов долуш Махьшаран майданахь къасттол –

Ларамза бовзарна хьарамчу тойнера кхача, –

Цхьа дегайовхо ю

кхиэло сайн бехказло хьастгал –

гIалартийн тойнна тIе цакхийлар дезарийн тача.

Цундела,

сирла са гIелдина, бода тIеланарх,

Кхаьхилла, боху ас, вохвелла боберийн кхерчехь:

Малхбузе цийийина, дог хьаста кечлуш ю кхане,

Дош а ду,

духхера гIаттийна,

дIадоьхуш баърчче.

ИСАБАЕВА Медина

Ламанан хи санна, д'айоьду зама

Мажделла бешара генаш,
Чекхдевли сан дашо г'енаш.
Вай къастош, хьомсара нана,
Ма ч'ог'а сихйелла зама.
Дагальоьцуш бераллин туьйра,
Б'аьрхиш ас лешадо хийла.
Южалло соьца хьо къуьйсу,
Г'енаша дуьхьалатуьйсу.
Ойлано дог охкуш, охуш,
Къурдашлахь синош а дохуш,
Де-дийне д'айоьду зама,
Со хьуна йелхайеш, нана.
Дехар ду хьан массо туьйра,
Хедар йац вайшиннан уьйр а.
Нана, сан коьрте куьг диллий,
Алахьа аганан илли.

Весетан кехаташ

Даймехкан лазамаш дагах чекхбевлла,
Мостаг'ина дуьхьала г'аьттина ойла,
Машаран некъаца тхо арадевлла,
Лаарна, нана-Мохк, хьо маьрша гойла.
Г'аьржачу мархаша Г'аржйина Г'ала,
Сийначу ц'ераша б'арзйина Г'ала,
Шийлачу декъаша къарзйина Г'ала,
Хьо маьрша йоккхур ю, хиларх тхox алу.
Эзаран ницкъ буссуш х'юраннан кийра,
Майралла къевсира йовсаршца хийла.
Нохчийчох, хьоьца йу даима ойла –
Хьо г'оза йехийла, хьо маьрша гойла!
Мурйоьлла гуьйригах мостаг'ий керчох,
Итгана дуьхьал цхьаь, лом санна, хьерчаш,
Даймехкан аренех ц'е-алу хили.
Лаьмнашца декар ду турпалхойн илли:
«Нохчийчох! Хьоьца йу г'аьххьара ойла!
Хьо г'оза йехийла!
Хьо марша Юйла!..»

Даге...

Можачу гуьйрено хьокхур ду кертара гIад,
ГIийлачу ойлано схьаоьцу пондаран Iад.
Замано дог шелдеш, кхачор бу дахаран кад.
Баркалла хьуна, дог, атта-м ца дели хьо кIад.
Лакхенаш йовза ахь Iаморна, ца хьулдеш сакхт,
Бахамах кхачамбеш, догIучохь даларна закат.
Сан бехк бу хьуна, дог, хьалхе хьо даларна кIад –
Зама дIайоьдура шарах сан хуьлуш цхьа сахьт.
Ойланаш, гIайгIанаш йисина кехаташ тIехь,
Бешара гIа санна, хир йу уьш ловзош хи тIехь.
Баркалла хьуна, дог, атта-м ца дели хьо кIад, –
Ма хала хиллера маждалар ойланийн гIад...

Ламанан хи санна, дIайоьду зама,
Дуьххьара хан йеа хьо ца гуш, нана.
Сан кхойкху аз хезна, дуьхьал ца йогIу,
Уггаре оьшучохь сан хеди агIо.
Ахь йина ойланаш сан коьртехь хьийза,
Цкъа барзах угIу со, цкъа гIийла тийжа.
ГIийлачу боларца ахь дина некъаш
ХIора хьан лораца сан даг чохь деха.
Йуьхь-сибат, аматаш дагалоьцуш сирла,
Бераллехь лелийнарш дуьйлуш ду карла.
Хьо Iийна хIусамаш лаьтта цхьа шийла,
Хьо цу чохь ца гича, дог карзахдуьйлу.
Дуьнен чохь бIаьсте йу, сан даг чохь – чилла...
Хьан чуртах дагайолий, чуйоьрзу хийла.
Собарах ца йоха со гIерта, нана,
Хьобца чекхийели-кха беркате зама.

Дахаран новкъахь Са кхачош,
Жималлин ойланаш кхелхаш,
Дуткъаделлехь сан когийн тача,
Ца лелла кхолламна йоьлхуш.
Цхьаволчо гIайгIанаш гуьйо,
Кхечунна беламе хета.
Байташа ойланаш хьуьйо.
Суна-м цу байтех къахета..

Тайсумов Муса дагальцуш

Етт-эсий мацалла Юьхуш,
Зуьдо шен кІезий схьалюьхуш,
Урамехь сийна дарц хьийза,
Вайн кетҀахь герз тухуш кьиза.
Ков хьадеш, цхьаь дІа ма тевжи,
Сан дог, хьо ма аьрха Іевжи,
Сан кертахь кІант Іуьллу, шеллуш,
Шен нанас цайинарг йелхош.
Урамехь сийна даш хьийза,
Сан кертахь борз йу Са уьйзуш,
ЦІен туьтеш санна, цІий Іенош,
Маржа йаІ, чекхдевли денош.
Кхачош ду тІаьххьара сахьт хьан.
Ас хьаьнга даккхийта лахьта?..
Стиглара лайн чимаш эгош,
Южалла йу марчо тоьгуш.
Сан уьйтҀахь борз Іуьллу, шеллуш,
Шен нанас цайинарг йелхош,
Ма кхоам бара хьан, ваша,
Хеназа дІавилла коша...

ХІилланех ца кхеташ, айпечу кийрахь,
Цхьалха дог кхиира, детгалуш гІийла.
Хи мала кхевдича, дахаран хьеро
Аьхьира, этира, йелхайеш, хийла.
Шалхонаш ца Іемаш, демах уьйш дуьйраш,
Дегаза кьежарна, хебаршка йоьдуш,
Дех-ненах кьаьстина, хедайеш уьйраш,
Хьерчош йу, керчош йу дахаран кийрахь.
Олхазар деци хьо, декъаза син-кана,
ХІетте а гІерта хьо элпийн нур гайта.
Бе шарал зама йу, хьомсара нана,
Цкьа дама, цкьа дуьйраш кьесташ сан байтех.

Вайн Делера малик дуссуш, тlомахъ
Анайист дlалоцуш, баржош тlам.

«Диеша. Хъуо кхоьллинчу Делан царца,
Адмаш кхоьллина цо детта цийх.
Диеша. Тlех Комаьрша Ша хиларца,
Къайлах дерг Цуо хъуна довзийти.»

Цу кхайкхамо инзар lадавина,
Сийлахъ декхар дужуш хъайна тlе,
Дала дин дlакхайкхо векал вина.
Хаьржира хъо, элча вина Шен.

Амма хlун до оцу керста наха?
Стенна дуьхьалбевлла хыйза уьш?
Герташ хъуна новкъарлонаш йаха?
Лабтга тlера хъо дlаваккха, вуьйш?

Стенна тlулгаш кхуьссуш тlаьхъа?
Тlоифера эккхавира хъо?
Стенна бала туьйсусу къаьхъа,
Мекарлонаш цара хыйзайо?!

Бурса малик деьна уьш дlабаха,
Лабмнаш тlеттатухуш хlаллакбан.
Хъуна лаац, ахь сатуьйсу царех,
Йогlу тlаьхъе хила бусалба.

Маликаш тlедуьссуш Бадран арахъ,
Тlеман дойшкахъ, лата кечдина.
Тарраш детташ цоьстуш, керста цара,
Хуьлчух ца кхеташ lадийна.

Халчу хъолехъ нисваларх хъо хийла,
Везчу Дала ларвеш лелави.
Дала хъайга делла декхар сийлахъ,
Дуьззина чекхдаьккхи, кхочушди.

Элира ахь уммат дагатесна,
Асхъабашца цхъаьна волуш хъо:
«Вежарий ган чlогlа ас сатесна,
Им диллинарш, гина воцуш со».

Тoьшалла до оха, Делан Элча,
Чlогlа ган сатесна тхо а ду,
Синххийзамах гlайгlа йузайоьлча,
Бlаьрхиш лиедаш, Деле кхойкхуш ду.

Чlогlа доьху Деле тхайна малор,
Хъавза-татол цу хъан кедара.
Кхин гур йоцуш хъогалла йа хало,
Сингlайгlа дlайоккхуш дегlара.

Тхайн синойл а хъоме ву хъо тхуна,
Дай-нанойл а, чуьрчу доьзалел.
Уьш массо а махин хуьлда хъуна.
Ялсаманехъ хъоьца цхъаьна Йен.

**Тхайн хъомсарчу шейхана
Баснукаев Хъасанна**
(Дала къинхетам бойла цунах)

Тийналла буьйсанан боданах хьерча,
Маьl-маьlПехъ доlанийн шабарш.
Кхетамехъ эзарнаш ойланаш керча,
Денна а Иийжаме хабарш.
Гlовгlанаш, шийла кхаь,
хораме аьзнаш,
Къовлаза дисина тептарш...
Нохчийчохъ тезетан

кадам дlабаьржаш,
Гlайгlано дlалаьцна керташ...
Уггар а дезачу гlазотех лору,
Илманца даьккхина гlазот.
Ун-бала текхи ахь, эшийна гlора,
Вовшашца хlуттуш ши гlазот.
Еламстаг даима хилла ву сийлахъ,
Аллахlан новкъахъ къахъоьгуш,
Илманца дешархой кхиабеш хийла,
Лабтга тlехъ халонаш хъоьгуш.
Деса ду тахана хъо воцуш дарсехъ,
Доллийнчохъ лаьтгаш ду жайна,
Дешархой бисина Илманан дарцехъ,
Хууш дац хиллариг тхайна.
Мила ву хъол тlаьхъа шеретан¹ Илма,
Хъоьхундерг, ахьчул а гlолехъ,

Гутгар а хъехар деш,
 кхоъруш тхо тиларх,
 Эсала массо а хьолехь?!..
 Хиллачу иъшаман чот тоха гертарх,
 Ницкъ кхочуш бац тахна цъханнен,
 Вуон деъна Нохчийчоьх
 хЮораннан керта,
 Дер доцуш йехачу ханна.
 ХIар дуьне-м хIун йара?!
 Цъха кIеззиг денош,
 Сихаллехь уьш а чекхдовлу...
 Зобртала къонахий, бIаьрхиш а Iенош,
 Лаьтта, ницкъ боцуш уьш къовла.
 Вайн коьрта Iалашо – эхартан дахар,
 Фирдавсан лаккхара бошмаш,
 Де-буьйса ца лоруш, цуьнга догдIахар,
 Цу новкъахь къахьега дош луш.
 ГIайгIанаш йасталуш, сапаргIатдIолуш,
 Ирс Iанар генахь ца хета,
 ГIаланаш...Хин-Кавсар..Лазам дIабIолуш,
 Элчанца вай цъхаьнакхетар.
 Кхин цкъа а ца дала, бIала ца Iовша,
 Вайн дегнийн гIамдалар хъаьшна,
 Марзонца зовкх хьобгуш,
 цъхан шуьне хIовша... –
 Цунах вай доггах ду тешна...
 Тахана дог Iийжаш, бIала совбаьлла,
 АллахIе воьху хьо бIа,
 ГIазотийн гуонашкахь къобалве аьлла,
 Ялсманан дIадостуш догIа.

Дахаран халонаш йазйелла тхайна,
 Сингаттам совбаьлла, сатийсам байна,
 Эхарте сатесна, синмарзо йайна,
 Хьо дагавеанчохь бIаьргех хи туйьсу.
 Хьо везар – вайн Дела везарх ду аьлла,
 Хьо хьехор – дегнашна дарба ду аьлла,
 Хьан дахар дуьйцучохь, дог карзахдаьлла,
 Эхартахь хьо гаре оха сатуьйсу.
 Шемара гIаланаш хьайн нуьрца къагош,
 Маджусин цIе йайна, керстанаш Iадош,

ХIорд лаьтгах дIаййна, килсаш чуизгош,
 Ма серляяккхи ахь хьуо вина буьйса.

Дуьнен чу валале тIера да велла,
 ЦIадогIуш «Абвайэхь» нана а йелла,
 Йалх шаре валале дахар дазделла,
 Ма хьалхе виси хьо цаьрга сатийса.

Везаш хьо лелаван дедас тIелеци,
 Хьие ца луш, деда а Iожалло леци,
 Девашас лелий хьо, доладеш, шеца,
 Хьо везар дегнаш чу диллина Дала.

Йокьалло дIалаьцна аренаш йелла,
 Мацалло хьовзийна тIейеьча къелла,
 Хьан цIарах дийхича догIанаш делла,
 Ма везаш кхийи хьо Ницкъболчу Дала.

Хьо воккха мел хили везаш тIеобцу,
 Тешаме ву аьлла, кхийелана лобцу,
 Баланехь воллучун эсал догъобцуш,
 Хьо везар дегнаш чу диллина Дала.

Нур-ломан Хьираь хьиеха а вуьйлуш,
 Ойлаеш садагар дагчохь а къуьйлуш,
 Кхолларан кхоллабийн ойлайеш хийла,
 Шен къайле йовзийта кечви хьо Дала.

Элчанан сийлахь дарж хьуна тIедилли,
 Ирсечо, хьем ца беш, хьобца им дилли,
 Декъазнаш биси шайн

керсталлехь тилла,

Хьо везаш къастийна цу Везчу Дала.

Ахь деьнарг керстадеш дуьхьаладаьлла,
 Шайн йолу кIело еш, хIаллакван аьлла,
 Аьрха къам хьийзира карзахадаьлла,
 Доладеш, ларви хьо Ницкъболчу Дала.

Кхойтта шо Макки чохь,

дин кхайкхош, даьккхи,

Цу Маккин элаша харцо совьяьккхи,
 ХIиджрат деш Мадине кхелхина тIаккха.
 Ларвеш хьо, лелави вайн Везчу Дала.

Мадинехъ адамаш иймане догӀуш,
Пачхьалкх а урхаллехъ низаме йогӀуш,
Керстанна дуюхьала ницкъ алсамболуш,
Тергамбеш, кхийи хьо вайн Везчу Дала.

Цхьа эзар керстана кхо бӀе стаг кхочуш,
Цу Бадран арара кхин орца доцуш,
Маликийн эскаршца хьуна гӀо лоцуш,
Толам луш, вазви хьо Ницкъболчу Дала.

Делера толамаш совбуьйлуш лаьтта,
Макка а схьаяьккхи, цӀунаш ю аьтта,
Цу Маккин элий а сабаьрзе лаьтта...
Чир йоцуш, сацам би кьинтӀеравала.

Тпамехъ хьо даима хьалхенехъ вайна,
Хьан амат, юьхь-сибат хӀайбате, тайна,
Нийсо йеш, собарца цатемаш лайна,
Хьо везар дегнаш чу диллина Дала.

Хьайбано ялхайо хьобга шен гӀайгӀа,
Сагатлуш хурман юьхк,
тийжамбеш хьи егӀа,
Дерриг а Іалам ду баьрг буьзна хьобха,
Халкъашна кьинхетам бина хьох Дала.

«Китабан, суннатан
жайнаш чу хьуйсуш,
Ийман а диллина, со ган сатуьйсуш
БогӀу сайн вежарий, ган ас сатуьйсу», –
Асхьабийн гуламехъ, бохуш, хьо Іара.

Махьшаре адамаш гуллучу дийнахъ,
Дерриге умматаш вовшашца ийна,
«Умматий, Умматий» –
дохундерг Деле,
Дойла хьан шафаӀат хьакъ хиллачарах.

Хьо везар – вайн Дела везарх ду аьлла,
Хьо хьехор – дегнашна дарба ду аьлла,
Къематан хьисапехъ ирсан кхажбаьлла,
Эхартахъ вай цхьаьнатухийла Дала!

Блаьсте

Йеьна кхечи хаза блаьсте,
Ло ду дешаш, уьду хиш.
Гийла ойла сих дакъаьсташ,
Даго лобкху зевне йиш.
Гуьйрре маьлхан зӀаьнарш йаьржаш,
Дитташ кӀайдеш, лепа заза.
Шен исбаьхьа аьзнаш даржош,
Доккхадерца дека зарзар.
Дашо малх бу сирла къегаш,
Адмийн дегнаш ирсе деш,
Можа зезаг доьлуш хета,
Маьлхан зӀаьнарх доккхадеш.

Баьпкан сий

Хьацаран хӀорд лаьтта Іенош,
Охуш, оруш баьхна дай.
Дагалоьцуш ихна денош,
Баьпкан сийдеш, дахий вай?!
Сибрех хало гинчу наха,
ХӀинца а до баьпкан сий,
И гӀело цагиначара,
Пусар ца деш, дойӀу и.
Бепиг – массо хӀуман корта,
Бепиг лара деза вай,
Бепиг цӀа чохъ хилча шорта,
ГӀайгӀане ца баьхна дай!

Маьлхан догӀа

Малх бу стиглахъ
мархашлахъ дӀалечкъаш,
Мела догӀа лаьтта Гийдало.
Цу исбаьхчу суьрто, дагна Іеткъаш,
Керла шовкъаш даге кхийдайо.
Кьинхетаме догӀу маьлхан догӀа,
ХӀор а бецан хелиг лийчадеш,
Хета, стиглахъ мархаш йоблху чӀогӀа,
Ирсе баьрхиш лаьтта ледадеш.
Ченан хӀур дӀабоккхуш,
лийчош дитташ,

Хьалхалерчу куьце дерзодо,
Зезагаш а цѐнчу хѐунехъ техкаш,
Кортош уьйбуш, стигла хьобжуш
го.

ДоҒа Длатоь. Тийналла Дѐхлутту,
Тхишлахъ кьѐга дулу бецан гѐд,
Лаьмнийн когаш серладохуш
хлутту,

Ворхе бос а лепош стелаѐад.
Цуьнан кьайле йовза гѐрташ хийла,

Бераллехъ ас оила литтина:

Маьлхан зѐаьнарш

доҒано дѐамийлла,

Ворхе басахъ басарш диттина.

Даймохк

Даймохк, хьобга дагардуйцуш,

Кьайлах безам белхабо,

Лекхчу лома буьххье вуйлуш,

Дог ца ѐбаш, хьобжу со!

Лекха лаьмнаш, шира хьаннаш,

Органа тѐхъ хьийза дохк.

Эшарш хеза, декош Іаннаш,

Мел ирсе бу сан Даймохк!

Кѐрге Іинах со мел вуйли,

Тѐттѐа чѐаҒло эшараш.

Кийра Іабош, ас хи муьйлу,

Мел чомехъ ду шовданаш.

Кѐд ца луш ас йоху гѐулчаш,

Хьийзаш олхазарш а гуш.

Тѐмавала, тѐмаш хилча,

Мархийн болар хаалуш!..

Йаздина дац суна Дала,

Кхерсташ лела хѐаваэхъ.

Воккхаве со, гуш сайн Іалам –

Зарзар декаш дитта тѐхъ...

Вайн Даймехкан кхане хазьеш,
Кхуьу озда мехкарий.

МостаҒчух вайн Даймохк ларбеш,

Гѐаролехъ бу кьонахий.

Дѐадийначохъ кхуьу йалташ,

Иштта стоьмаш, хасстоьмаш.

Дѐасахьаьжча гуш ю йарташ –

Бертахъ дѐха адамаш.

Сан Даймакхакъ хѐора Іуьйре

ЙоҒу, дохьуш шеца ирс.

Дѐхар ду вай, чѐаҒйеш уьйраш,

Іалашбеш вайн дешнийн гѐирс!

ДоттаҒала

Ирсе хила дѐнош,

Вовшийн дѐгнаш делош,

Оьшу йуххе хлѐтта,

Деган мерза доттаҒѐ.

Кхане сирла хила,

Кхерам боцуш тиларх,

Даим йуххе хлѐтта,

Оьшу деган доттаҒѐ.

Вуон дѐьнехъ хьан керга,

Тѐкхьоллина верта,

Хьан белш шечух хотга,

Оьшу деган доттаҒѐ.

Халонехъ хьо висарх,

Дайѐина сатийсар,

Ларван холчухлѐттарх,

Оьшу уллехъ доттаҒѐ.

Дагах серло кхеташ,

Хуьлуш казахетар,

Ирсе доҒа доттахъ,

Оьшу уллехъ доттаҒѐ.

ДоттаҒѐаллаш чѐаҒѐде!

ДоттаҒѐаллаш чѐаҒѐде!

Ма йахийта зама,

Мерза даха Іама.

¹ Шерет – наследственное право, кхузахъ, ирс дѐкьаран Іилма.

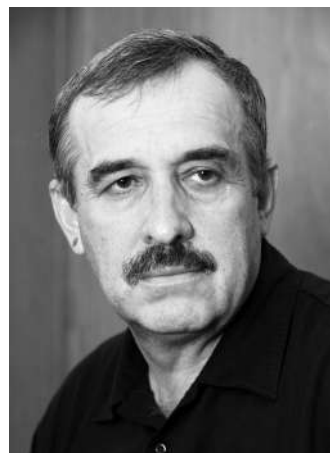
Юбилей

КОВРАЕВ Шапап

Ахмадов Мусан – 65 шо

Йовройоцу це

(Очерк)

Л. Н. Толстойн царах Нохч-ГалгIайн пачхьалкхан хиллачу университетехь, филологин факультетехь суо доьшуш волчу (1977-1982-чуй) шерашкахь суна дуьххара вевзина Ахмадов Муса. Иза а вара, со санна, филологин факультетехь доьшуш.

Студенташна юккьехь цхьа ша-тайпа къаьсташ студент вара Муса, дахаре шен билггал хьежам хиларца а, шен накьосташца а, хьехархошца а лераме, гIиллакхе хиларца а. Массо хенахь сиха а вара. Дукха дара цуьнан гIуллакхаш...

Исбаьхаллин литературехь хьалхара гIулчаш йохучу вайнехан кегиьрхошна лерина Нохч-ГалгIайн пачхьалкхан университетехь болх беш яра «Пхьармат» це йолу литераторийн цхьаьнакхетаралла.

Цуьнан куьйгалхо вара оцу шерашкахь а нохчийн кьоман литература дика евзаш а, нохчийн мотг кIорггера хууш а, хIуманан башха хьесап дан хууш а волу кьона поэт Ахмадов Муса.

Цунна а, цуьнан накьосташна а хьалха лаьтгара даккхий жобпаллийн декхарш.

Йовза, Iамо езара тайп-тайпанчу исбаьхаллин произведенийн башхаллаш. Уьш Iамо а, царна тIехь белхаш бан а, церан маьIна дан а атга дацара.

XIор беттан шолгIачу кIирандийнахь цига гуллора поэзи а, проза а езаш болу кьона литераторш. «Пхьарматхоша» кхеташонашкахь йийцаре йора шашь язйина стихотворенеш, дийцарш, очеркаш, XIор произведенийн критически агIонгахьара нийса мах а хадош.

Кьоначу яздархойн исбаьхаллин произведенеш боккха чулацам, маьIна а долуш хиларан тоьшалла деш, 1976 шеран 26-чу ноябрехь арадаьллачу «Ленинан некь» газето «Кхуьуш ю кьоначеран кхолларалла» це йолчу статьяхь газетдешархошна йовзуйту «Пхьармат» цхьаьнакхетараллин дакьалацархойн стихаш. Царна юккьехь яра шеца йоккха исбаьхалла йолу Ахмадов Мусан «Даймехкан Iалам» стихотворени а.

Со лаьтга лекчачу
бердашна юккьехь,
Тийна ду, хаалуш,
детгалун дог.

Меллаша шен тулгIеш
ловзаеш, Iенаш,
Шийлачу шовдано
етга шен ног.

Дю стиглахь гIаьттина
 хьийзаш ю аьрзу,
 ХIаваэьхь баржийна
 шен мокха гIам.
 Ламанан хотешца цо ижу локьху,
 Бенарчу кIорнешна
 бан гIерташ там.
 Генахь го, бацаца
 бос избан гIерташ,
 ЛадегIа хIоьттина
 ерг сема лу.
 Со волчу агIор сьха
 сирла бIаьрг бетташ,
 И додий чекхдолу, хадабеш гу.
 Шовданан йистошца

маргIал буц техкош,
 Хьакхало бIаьстенан
 эсала мох.
 Ламанийн бердашца
 шайн белшаш гIертош,
 Ийало Iаннашкахь
 Иллина дохк...
 Мел хаза ду-кха хьо,
 Даймехкан Iалам!
 Хьол хьоме сан дагна
 кхин хIума дац.
 Хьо хестош ловзабо
 ас буйнахь кьолам,
 Шелвелла со вожжалц,
 и бужур бац.

Университетехь деша а, яздархочун кьайленаш йовза а атта дацара. Амма и халонаш лан а, уьш эшон ницкъ а, хьуьнар а, собар а оьшура. Вайн дайша олуш ма-хиллара: «Собаро лам баьккхина, сихалло са даьккхина». Халонаш эша а еш, царна дуьхьал кьийсам латтош, буса-дийнахь шен исбаьхьаллин произведенешна тIехь кьа а хьокгуш, шен Iалашоне кхачьначарех цьхаь ву доккха похIма долу нохчийн халкъан яздархо Ахмадов Муса.

Кьона яздархой болчу богIура бевзаш болу, исбаьхьаллин кхоллараллехь доккха зеделларг долу нохчийн яздархой: Абузар Айдамиров, Ахьмад Сулейманов, Шайхи Арсанукаев а... (АллахI-Дала декьалбойла уьш). Цара дуьйцура шайн а, кхечу яздархойн а кхоллараллехь, исбаьхьаллин произведенешна тIехь муха болх бан беза, яздархо хила атта цахиларх, иза жокьпаллин болх хиларх, цу тIехь вижар-гIаттар а доцуш, дуккха а кьахьега дезаш хиларх, яздархочун цIе ларьян езаш хиларх а.

Шайна университетехь хьокьхучух пайда а оьцуш, лерина кьахьокгура кьоначу яздархоша. Кхузахь церан хьехамчаш бара исбаьхьаллин литературехь доккха зеделларг долу Илманчаш-хьехархой: Музаев Нурдин, Туркаев Хьасан, Джамбеков ШаIрани, Верольский Юрий а, Филькин Василий...

Нохчийн мотт а, литература а хьокьхуш бара Илманчаш: Арсаханов Исраил а, Ваха Тимаев, Алироев ИбрахIим, Саламова Раиса (АллахI-Дала царна гечдойла); филологин Илманийн кандидаташ: Хамидова Зулай, Овхадов Муса а.

Шайн берийн санна, церан Iуналла а деш, дозалла а деш, баккхий а беш, уьш яхь йолуш, гIиллакхе, оьзда вайн халкъана а, махкана а пайде хиларе сагуьйсусш, шайн берриге ницкъ, хаарш а, уьш кхетийта гIерташ, царна дIалуш бара и догцIена а, оьзда а, гIиллакхе а болу хьехархой. Уьш кьоначу яздархошна даима дагахь лаьтга.

Цахуург хатга а, дагабовла а даима царна юххехь а вара исбаьхьаллин литературехь зеделларг долу нохчийн яздархо Нурдин Музаев. АллахI-Дала цунна гечдойла.

«Пхъармат» цхъаьнакхетараллин декъахошна Мусас а йовзуйтура шен керла произведенеш. Церан лаккхара мах хадабора цара.

Республикански «Пхъармат» литературни цхъаьнакхетараллин жигара дакъалацархо хиллачу Цуцаев Иалавдис сан шеца хиллачу къамелехь Ахмадов Мусах иштта элира: – «Оцу шерашкахь а Муса доккха похИма долуш яздархо хирг хиларх сан цхъана а тайпана шеко яцара».

«Пхъармат» литературни цхъаьнакхетараллин сийлахь векал (Почетный представитель) хилла волу нохчийн халкъан яздархо Нурдин Музаев а вара Мусах вуно ЧоГІа бІаьрг буьзна, цунах воккхавеш, цуьнан кхиамех самукъадолуш, цо вайн нохчийн къоман литературехь шен йоккха лар юьтург хиларх дог тешна а.

Ахмадов Муса студент вара аьлла а ца Іаш, цуьнан университетехь хилла болу хьехархой а бара цуьнца боккха ларам болуш а, иза шайн юххера накъост волуш санна, цуьнга шайн дагарадуьйцуш а, цунах дагабовлуш а. Царна массарна гуш дара: Муса нохчийн мотт а, литература а езаш хилар а, цо нохчийн къоман литературехь шен йовройоцу цІе юьтур йолуш хилар а.

Тахана, вайна массарна гуш ма-хиллара, церан дегайовхо кхочушхилла. Ахмадов Муса шен Іалашоне кхаьчна ца Іаш, нохчийн халкъана а дерриге дуьненна везаш а, везаш а яздархо а хилла. Йоккхачу Россин пачхьалкхехь евзина ца Іаш, яздархочун цІе дика евзаш ю Европехь а. Цуьнан произведенеш гочийна немцойн, французийн, ингалсан а, японийн а меттанашка.

Цунах, вайн нохчийн къомо санна, цара а до дозалла. Лаа аьлла ма дац вайн дайша: «Бенахь дека хиндолу хьоза». Ша 6-чу классехь доьшуш волуш дуьххъара зорбане ваьлла Муса. Шуьйтахь арадолуш хиллачу «Ленинхо» газетан агІонаш тІехь арадийлина цуьнан дийцарш а, стихаш а.

«Хьюьнаре пионераш» цІе йолуш дара цуьнан 1970-чу шеран 10-чу апрелехь «Ленинхо» газетан агІон тІехь дуьххъара арадаьлла дийцар. Хиллаваьллачу яздархочо санна, йоккха исбаьхьаллла йолуш, дика чулацам болуш яздина дийцар ду иза. Оцу дийцаро а вайна гойту Ахмадов Муса бераллехь дуьйна АллахІ-Дала шена вуно доккха яздархочун похИма делла, шегяхь КІорггера хьекъал а, кхетам болуш, нохчийн мотт безаш, цуьнан КІорггене кхача лууш хилла хилар.

Цхъа-ши моГІа бало луур дара суна цуьнан «Хьюьнаре пионераш» цІе йолчу дийцар тІера: «Ломал тІехъара гІаьттинчу малхо серладоккхуш лаьтгара дуьне. Седарчий санна, къегара бацалахь тхи...». Исбаьхьалла ю иза. Вайн нохчийн къомана шегара боккха пайда а бер болуш Муса хилар суна гуш дара, иза университетехь доьшуш волуш дуьйна. Даим цунна хьалха лаьтгаш цхъа Іалашо яра: Нана-Даймохк безар, адамаш дезар, церан Іар-дахар КІорггера довзар, иза таллар, цу тІехь болх бар.

Хийлазза цо шен накъосташца-студенташца а, университетехь шена хьобхучу хьехархошца а деш хиллачу къамелийн теш хилла ву со.

Нохчийн яздархочо Мохьмад Мамакаевс (АллахІ-Дала декъалвойла иза) санна, шен къамелашкахь Ахмадов Мусас даим а коьрта тидам ТІебохуйтура нохчийн мотт лерина ларбан безаш хиларна. «Шен ненан мотт безаш стаг велахь,

цуьнан кхане хир ю, амма цуьнца лерам боцуш иза велахь, цуьнан кханенга сатийсар эрна ду», маИна долуш хуьлура цуьнан къамелийн чулацам.

Вайнехан гИллакхех, оздангаллах, къинхетамах, комаьршолах, Даймахке хила безачу безамах, доттагIаллах, нохчийн къоман кхечу къаьмнашца хила езачу уьйрех хуьлура цуьнан къамелаш. Иза цкъа а вацара вайнехан стагехь осалла, тешнабехк, хИлла, мекарло, ямартло езаш.

Школехь иза доьшуш волчу хенахь «Ленинец» газета тIехь зорботоьхна хиллачу цуьнан дийцарша: «Воккхачу стеган дагалецамаш», «ГИллакх миччахь а дика ду»; стихаша: «Лаьар-кха», «Гуьйре», «Маяковский дагалоцуш», «ДоттагIалла» къеггина тоьшалла до вай лакхахь аьллачунна.

Шен «Лаьар-кха» цIе йолу стихотворени иштта чекхийоккху М. Ахмадовс:

Лаьар-кха Iалам а хасто,
 Гайтарца исбаьхьа сург.
 Массарлахь вайн
 Даймохк къасто,
 Ца кхоош сайн деган
 мутт.
 Лаьар-кха машар,
 вашалла
 Хестадеш цкъа яккха
 байт.
 Поэзин ирачу дашца
 Аьшнаш дан цаоьшург –
 айп.

Оцу дешнаша вайна гойту поэтан лиьр боцу безам хилар шен Даймахке. Цунна лаьа машар, вошалла хестадеш, дуьненчохь ваха...

Мусан мотт хаза, озда бу, мел ладегIарх кIордор а доцуш.

Яздархочун дийцарш а, очеркаш а, стихаш, кхийолу цуьнан исбаьхьаллин произведенеш арайийлина (иза студент волуш дуьйна) вайн республикански газетийн агIонашна тIехь а, «Орга» альманахехь а, юкьарчу гуларшкахь а.

Нохч-ГIалгIайн книжни издательствос 1977-чу шарахь зорботоьхна арахецначу «БIаьстенан хиш» цIе йолчу юкьарчу гуларехь а ду Ахмадов Мусас яздина дийцарш.

Кьоначу яздархойн исбаьхьаллин произведенеш толлуш, ша 1978-чу шарахь «Орга» альманахехь «БIаьстенан хийн болар» цIе йолчу бинчу балха тIехь Муса Ахмадовн исбаьхьаллин кхоллараллин лаккхара мах хадош, довха дешнаш аьлла вайн махкахь дика вевзаш хиллачу критика Ахмадов Малика. АллахI-Дала цунна гечдойла.

Ишттаяздо цо цунах: «Муса Ахмадов билгалхиндерг долуш, шех тоьшуьйтуш корматалла а, похIмалла а долуш ву. Вайн дешархошна, хала хеташ делахь а, хIинца а кIеззиг йовзийтина цуьнан кхолларалла. Ша ткьа шаре ваьллачу хенахь иза къеггина, шен аматаш долуш яздархо, поэт, драматург, историк, критик ву нохчийн кьоначу литературехь. Ондачу, баш-башхачу корматаллин тоьшалла ду

иза. Вай сагийса дезарг иза куравалар, ша-шех тоам бина хилар дац, вай иштта иза хестош дош аларх».

Нохч-Палгҫайн книжни издательствос 1978-чу шарахь зорботьхна арахецначу «Сагийсамийн анайисташ» цҫе йолчу юкьарчу гуларехь а ю Муса Ахмадовн дуккха а лирически стихаш а, ша куьйгалладеш хилла йолу «Пхьармат» дагалоцуш, цунна лерина язйина поэма «Сай» а.

Ахмадов Мусан исбаьхьаллин произведенийн мах хадо Галашо йолуш вац со. Церан, хьакьболлу мах хадош, шен хенахь зорбанехь дош аьлла книгашьешархоша а, критикаша а.

1983-чу шарахь араьялла «Деса цҫа чохь буйса» хьалхара книга а тоьар яра оцу башхачу нохчийн халкьан яздархочун кхоллараллин хьакьболлу мах хадо.

Яздархочун хҫор а исбаьхьаллин произведени ю ешархочуьнга кҫорггера оила йойтуш. М Ахмадовн произведенийн, литтина деши санна, цҫена нохчийн мотт бу. Вайн дахарехь хиллий, леллий, вайна юкьахь тахана а лелаш долчух ю цуьнан произведенеш. Цундела цунна атта ду бакьдерг дийца, ткьа бакьдолчунна хҫумма а тҫетоха а, дҫадаккха а ца оьшу.

«Хҫокху я кхечу произведенехь кьаьсттина дика гучуйолу яздархочун корматалла», – соьга алалур дацара. Цуьнан массо произведени ю лаккхарчу тҫегҫанехь язйина.

Цуьнца добзна суна дуьхьалхҫутту дерриге дуьненна а вевзаш волчу американски яздархочун Эрнест Хемингуэйн 1952 шарахь араьялла йолу цуьнан «Воккха стаг а, хҫорд а» – «Старик и море» цҫе йолу книга.

Шен барамехь йоккха повесть яц иза, йобьткье ейтта агҫо бен яц цуьнан. Агҫонийн бараме хьаьжна ца Гаш, шеца йоккха исбаьхьалла йолуш язйина повесть ю, цундела оцу заманчохь цуьнан лаккхара мах хадийна, 1953-чу шарахь Нобелевски преми елира Э. Хемингуэйна.

Ахмадов Мусан муьлхха а произведени ю Эрнест Хемингуэйн «Воккха стаг а, хҫорд а» санна, шеца йоккха исбаьхьалла йолуш а, лаккхара мах хадо хьакьдолуш а.

Шен кьоман дика-вон довзаро а, цаьрца цуьнан даим уьйр хиларо а, стеган дог-ойланах а, цуьнан лазамех, синхаамех кхетаро а, оцу дерригенан а цунна хьесап дан хааро а цуьнан боккха аьтто а хуьлуьйту шен исбаьхьаллин произведенешкахь а бакьдерг вайна ма-дарра довзийта а, цунах вай кхетийта а.

Ахмадов Муса, кҫадвалар а доцуш, вайн кьоначу тҫаьхьенна а хьехамча хилла лаьгташ а ву, вайн нохчийн кьоман литературехь шен йоврийоцу цҫе юьтуш, схьавогҫуш а ву. Шен йоврийоцу дуьненчохь цҫе йитарал деза а, сийлахь а хҫун хир ду?

Аллахҫ-Делан кхиэле бирзина нохчийн халкьан яздархой а, вайн кьоман турпалхой а вайн кьоначу тҫаьхьенна бицбаларна кхоьруш, массо хенахь а зорбанехь дуьйцу Мусас царох лаьцна. Иза вайна оьшуш а, пайде а болх бу. Аллахҫ-Дела реза хуьлда цунна!

Кхин цхьа хҫума а билгалдаккха луур дара суна. Ахмадов Мусан исбаьхьаллин произведенеш нохчийн кьоман барта кхоллараллин беркате тҫеҫаткьам шайца хаалуш ю. Цундела цуьнан иллеш, эшарш а халкьо дика тҫеэцна. Уьш хҫор денна

Проза

АХМАДОВ Муса

ДЕЧИГАН ТАЙНИГАШ

(Дийцар)

Буйсанна бетассин серло корах чукхетта карийра Денина, генахь доццуш даьлладу цхьана ирачу татано ша самаваьккхича, дехьачохь беран гийла делхар а хезира. И хун тата ду хиира, тийналла юха а герзан гергаро мерцича, ша маршбаьлладу махкахь вехаш хилар дагадаера, и бахьанехь ша ирс доццуш хила йиш йоцийла а.

Бер юха дилхича, дехьа чу ваьлла «АшхIада» дийшира цо, агана тIера хIума дIа а тосуш: иза гIенах доьлхуш дара. Бер маликаша делхадо, хьан дай-наний делла хьуна бохуш, дагатесира цунна мацах цкъа нанас олуш хезнарг. Ма къиза бегаш бу-кх уьш, дай-наний бен кхин хIума доццуш цхьанхьара, Азаллера хIокху шийладу, Iаьржачу, кхерамечу лаьтта деанчу, цхьана а хIумана охIла доццу жимчу адамна. Я маликаша бийраш бегаш бац техьа? Цара и жима адам хIокху къызачу дахарна кечдеш ду техьа, хьалххехь цунна бохаман чам бовзуйтуш?

Ша тайпа жобжахати ю-кх Латта а, адамиин синош зен кхоьллина. Бер дуьнен чу ма делли, дIадолало зер. Дахар – сингаттам, дахар – лазам, нагахь итт шарахь цкъа – самаьршадалар а. Самаяьлла нана бехкалайоьду:

– Набаран тар тесна хилла-кх суна.

Цуьнан куьйга кIелахь цхьана эшшарехь дIасатехка доладелладу агано, цацано ахар санна, луьйсу беран делхар, дуьнен чухула дIасакхуйсуш даржадо, эххар а иза дов.

Сехьарчу а волий, стоьла хьалха охьахуу иза. Стоьла тIера кхуо дечигах даьхна сурташ беттасин серлонехь, цхьана тамашийначу, адам тIе ца кхочучу хуььнан кIоргехь дехачу садолчу хIуманийн гIаларташ хета.

Жима волуш дас ша ламчу вигча жа дажо, цигахь карадирзира цунна и гуллакх – дечигех нехан сурташ дахар. Дас ца тадира: пайда шех схьабер болуш хIума дац, тIе адамиин сурташ дахар бусулба дино магийна а дац. Амма уьрсаца дечигаш цестар цIийх доьлладу цо аьттехьа а ца йитира и ойла, ткъа шен «Iаьн тIехь ламанан юьртахь» боху кегийчу скульптурийн сурт – цхьа метр деха а, ахметр шуьйра а долчу уьн тIехь юьртахь хуьлу коьрта хиламаш а, гIишлош а, гайтинера цо: сонехь лаьттара лекха бIов, маьI-маьIпехь – цIенош, цхьанхьахь гу тIера салазаш хохкуш бераш, вукхузхьа – пхьоьхана хIиттина нах; царна уллохула тIехваьлла, салазана ши сту а боьжна дечиге, я йол цIаян воьду воккха стаг; юьстахо долчу шовданан коьртехь лаьтта захало дуьйцуш кIант, йоI, кегийрхой; хи мало а дигина, жа цIа далаш воьгу жима кIант, цунна юххехь доккха месала жIаьла – хIаь, и сурт Москвахь хилладу гайтамехь тидаме эцча, цуьнан цхьа а шеко ца йисира ша юьхьарлаьцна некь нийса бац аьлла.

ТIаккха церан ерриге а хIусам яккхира дечиган сурташа, уьш алсам мел девли а, ден резавацир алсамдолура, «ткъе итт шо кхачча а тайнигех ловзуш ву

сайниг, неханаш тоххарехь баха хевшина», – дов дора цо, ткъа цхъана ло диллинчу Гуьйранна, цѐ лато гѐрташ, и ца леташ йоккха стаг хьеелча, дас шен суртех уггаре а доккханиг доха а дина, чѐийш а даьхна, царах нанас латийнчу цѐаре а хьобжуш Ийра иза шен йогучу кхоллараллина даг чохь гѐйла воьлхуш, вист а ца хуьлуш. Дена а ша динарг кѐантана иштта халахетта гича, хорам хиллачух тера дара: «Хьо ма чѐога оллавелла вала цавезарг велла тезет хѐоьттича санна, и тайнигаш-м шортта йохур яра ахь, эцца арахь ас деанчу ургѐлех хьайн беззарг: безий-пхонан, безий-махан ургѐл дѐаэца, уьш чекхдевлча хьуьнхяхь а ду-кх хьуна». Хѐара дуьхьал вист ца хилира ша хѐеттахь дена кѐингѐра ваьллашехь, вист ца хилира хѐума кхоллуш Іаш цо цхьацца бегаш бича а (луьушехь, шайгѐано ца витир-кха вистхила), юха и салазана говр а йѐожна, керла диллинчу лайлахула лар а юьтуш, хьуьна юккѐерчу ирзу тѐра йол цѐаян ваха новкѐа ваьлча а.

Оцу дийнахь и цѐа ван хьиевелча, салазан лорах ша виэьха а виэьхаш, са бага а кхаьчна, дена тѐаьхьавѐдуш цуьнан кийрахь кхоллабелла дагахьбаллам, шо-шаре мел дели, даг чохь базлуш, деган деттадалар денна а гѐлдеш, гѐлдеш, гѐлдеш, боккха хуьлура, бакъду хѐетахь лайла дахана Гуьллучу ирзу юккѐехь тѐе йол а йѐоттина лаьтгачу салаза тѐехь, гел хьовзо тасавеллачохь садалар хиллачу ден шелѐеллачу юьхьа тѐе махо уллорчу бѐаьллинган коьллаш тѐра схьахьаькхна лайн хѐур гича, и кѐиза дагахьбаллам, дог ангалин бѐаьрг санна дакѐошка а доькѐуш, цуьнан кийрара арабаьлла, Іаьржачу Іаьршашка, кхечу адамиин сингаттамаш а, баланаш а кхерстачу шийлачу есалле дѐабаха гѐоьртира. Цуьнан кхетам цкѐа реза а хилира иштачу жамѐана, амма шен нанна а, жимахдолчу йишина-вешина а хьалха долу декхар дагадаро сацѐйра, лалийна даш хилла цуьнан кийрара арагѐрта и дагахьбаллам.

Шо шаре мел дели гѐллора цуьнан кийрахь жимчохь летта кхоллараллин цѐе, амма оцу некѐах вуха ца волуш, дѐагѐртара иза, дийнахь а, буса а кѐахьѐогуш, наха: «хѐокху юьрта гонахара ерриге хьун хѐаллакѐйна волуш лаьтга-кх хьѐ, кѐант», – бохуш, бегаш а беш. Иштта дѐаихира денош, денош, денош; цкѐа Іа дулуш, юха бѐаьсте йолуш, тѐаккха – аькхе, юха-гуьйре, цул тѐаьхьа дерриге юхадолалора, кегийнаш баккхий хуьлура, баккхийнаш кѐанлора, кѐенанаш Делан эхарта дѐакхелхара, гѐлделлачу бѐаьргашца шайх дуьсучу маьлхан дуьнене а хьуйсуш. Цѐхьа хѐара вара хѐоьттина лаьтгаш, я воккха а ца хуьлуш, я хийца а ца луш, – мухха делахь а цунна хаа-м ца лора и хийцам.

Хийцам цѐаьхьхана хилира, кхул иттех шо жима йиша хьажа-хѐотта цѐа еача, цуьнан йѐоаций, кѐантаций оцу йишел а ши шо жимахволчу вешин ши кѐант ловза а волавелла, ловзу-уш, церан дов а даьлла, «хѐусамдайх» цхьамма хьешех йѐо а елхийна, хѐара царна маслаІат дан вахча. «Ванах, ас лелориг хѐун ду техьа, нехан-м доьзалш а бу, церан цхьацца Іалашонаш а ю, цѐенош дар, машен эцар, бераш деша дахийтар, царна тѐеюху, когаюху, кхин, кхин, кхин, кхуьнан цхьа а дезар а дац ишта, кхуьнан гѐуллакх – дечигех тайнигаш яхар, амма уьш мел чѐога лерина кечѐярх цхьа а ела ца кѐежа, я йист а ца хуьлу, я елха а ца йѐлху, вешин я йишин бераш санна, – уьш шийла ю, и шело кхуьнан дагах чекхийолу, юха буьйсанна, болх ца балуш, куьйгаш охьа а хецна Іа иза, Гуьйкѐе Гуьйранга ластгалц, тѐаккха екѐачу паднара тѐе, кхин гоь а ца яржош, дѐатевжа, тѐе юргѐа а тосуш, амма наб ца кхета сатаса герга даххалц.

Сама а ваьлла, бӀаьргаш схьадиллича, аьхкенан маьлхан комаьрша серло яра корах чу Ӏенаш, уьйтӀахь ловзуш лелара бераш, екара котамаш. ХӀара хьалагӀаьттина хаавелча, рагӀу кӀеларчу пеша хьалхахь цхьацца дезарш деш хьийзачу нанас кхайкхира цуьнга, хьайна хӀума яа аьлла.

Лохачу горгачу стоьла тӀехь хьокхамца тӀо-берам бууш, тӀе шекарца марздина чай а молуш, цаьххьана ойла кхоллаелира: гӀала дӀаваха веза, цигахь мах хадор бу кхуьнан кхоллараллин, дерригенна а бехке юрт ю, гӀалахь кхуьнан тидам бийр бу.

Юьртаг тӀаьххьара чам белира цуьнан, цхьана гуьйренан дохк долчу дийнахь эвла йистерчу Бекисат йолчу а яхана, хӀокхо ма гӀо боххушехь, цуьнан кӀентан йоӀаца захало хьахон, вукхо цхьа гӀиллакх доцуш, вуо тӀе а эцна, кху дуьнен тӀехь мел болу сардам цунна буллуш, ца еанчу нанас шен коьртара кортали схьа а даьккхина, кхоьссина паднара тӀе дахийтича: «Бехк-м сан бара, нах боцчу нахана тӀеяхначу» олуш; нанна халахеттарг шена Бекисата дуьхьало яр а дацара, цо шен кӀантана аьлла: «И тайнигийн мар ма вара хьуна тхуна кхачаза виснарг!» – боху дешнаш дара.

Уьш чӀога Денина а Ӏаьткьира, ша сел лерина, бусалба стага ламаз санна, лелочу гӀуллакхах стаг цавашар йоккха кьизалла хийтира цунна, амма шена и цӀе тиллинарг цхьа Бекисат йоцийла а хиира цунна, хӀетахь дуьйна ирделлачу лерасица юьртахошка ладегӀа ваьлча.

Цхьана дийнахь нанас кхоьаш йоьхкина вовшахтоьхна иттех туьма а эцна, са ма тесна йоьдучу автобусца новкьаваьлла, гӀала вахана масех бутт баьлча, цунна ша юьртахьчул а чӀога декьаза хийтира. ГӀали йистехь лаьцначу ца чохь шийла а, цхьалха а дара. Юьртахь-м, цкьа мацца а гӀала а вахана, цигахь ша вовза а вовзийтина, гӀуллакхаш талур ду шен бохучу ойлано вохвора, хӀинца иза а дӀадаьллера.

ХӀетте а, хораме шело легашка мел гӀерта, аз доцуш воьлхуш, дечигаш цоьстура цо. Тайнигаш хьалхачул дика хуьлуш санна а хетара: кхуьнан синӀаткьам дечиге болура, цундела шийлачу дечигах даьхначу суьртийн бӀаьргашкахь гуттаренна а сецнера кхуьнан гӀайгӀа а, кхуьнан сатийсам а.

Цо хӀора шен дечган «бер» дуьнен чу ма делли, дададой, хьой художникийн туькана дӀахӀоттадора, амма мах кхин лакхара а боццушехь, кхин оьцуш стаг ца волура.

ХӀара хӀора дийнахь воьдура туькана, йохкархой кьинхетаме белакьежара цунна хӀоразза а:

– Мел хаза ду хьан сурташ! Делахь а цхьаммо а дӀа-м ца оьцу...

Амма цхьана дийнахь, цхьа йоӀ лаьттара кхуьнан «Ӏаьнан де юьртахь» бохучу сурта хьалхахь. Ехха хьийжира иза, тӀаккха касси тӀе а яхана, мах дӀа а белла схьайцира цо сурт. Ши йохкархо вовшашка а хьаьжна, цхьа тамашийна елакьежира.

– Кхин цхьаь стенна ца оьцу ахь? – хаьттира царех цхьамма, кора хьалха лаьттачу кхуьнга бӀаьрг а тӀаош.

– ТӀаккхахула оьцур ас... – элира йоӀа.

Иза араьялча, хӀара цунна тӀаьххье аравелира, букьа тӀехьа шина йохкархочун елар а хезаш.

Масех де далале, туйка длацанъелира кхуьнан суртех: цхъадерш цу йола схъайицира, цхъадерш кхуо цунна дладелира. Тпаккха цу шимма цхъана тергалдира галин урамашкарчу дитташ тлера гаш, мажлуш, цийлуш, лаьтта иэгар. Тпаккха и гаш санна, лан чимаш дуйладелира хлаваэхъ хыйза. И шиь а хыйзара ши лан чим санна, дахаран мохехъ, безамо айина, члаглуш лаьтта шело а ца хаалуш. И денош, и суьйренаш, и буйсанаш мерза а, тамашйна а яра, амма цхъа суьйре – ло а доглуш, мох а хьоккхуш хилларг къаьстира царх тера цахиларца. Хара шиь аьчган некъа йистехъ динчу цхъана лекхачу чардакха бухахъ лаьттара, мохо дасалесточу цуьнан дечган коьчалийн цийзар а хаалуш. Я йаннан шело сов а яьлла, и яшон кху шиннан кхолладеллачу гергарлонан йовхо ца тоьгна дарий а хаац, я кхуьнга кхолламо беш хаам барий хаац, стенна делахъ а, кхунна шен дерриге а дахар – хинцалц схъахилларг а, кхул тлаьхъа хиндерг а – и дорцехъ лаьтта чардакх хийтира. Хан-ха, ницкъ кхочур бац Маримин оцу чардакхах ца дан, кхуьнан акхадаьлла са чудерзо. Кхочур бац техъа? Цуьнан а ца кхаьчча, хьенан кхочур бу и? Кхунна лиира хехавала: хлун хаьа оцу йола ларвой а иза кхуьнан деглах, цацанах хи санна, чеххбуьйлучу цхъаллин мохах.

Говгла йоцуш тийна, масех машенахъ, кхунна-м нехан тидам кезиг мел хилий а диках хетара (Маримина иштта хеташ ца хиллера, цо зевнечу эшарийн ловзаре сатийсинера – тлаьхъа, ахшо дладаьлча бийцира цо шен дагахъбаллам). Йаннан чилла члагъеллачу хенахъ, кхуо Марима ша баттахъ мах а луш лаьцначу хлусаме а ялийна, ваха хиьча, дийнера де мел дели декхарийн мохъ базлуш, базлуш, базлуш, оцу йозаллина буха ца ваха герташ, луьйкьана самаваьлча а шен белхан столана хьалха хууш, дечигаш цоьстуш, сахуьлунга волура; наггахъ Маримас къада-м дора меллаша, цкъа хьалха мухха даьккхина а ача а даьккхина, цхъа целиг а эчна, чохъ-арахъ оьшург а нисдина, тпаккха паргат бийр бара кхоллараллин болх. И хьехамаш кхуо, говра корта лестош мозий санна, шех дачехабора; цкъа цхъана буса накьосташца молуш, дууш ийна, глехъа хыйзаш корта а болуш, чувеьча, кхуо мохъ а хыйкхира: «Я великий художник! Со вешаш вац хьуна, телхигаш юккуш бахам гулбечех. Сан цле гуттаренна ехар ю хьуна!..Мила ву со саннар? Хлах!?»

Марима дуьхьал йист а ца хилира цу буса: иза уггаре а хала а дара. Кхунна моьттара ша мохъ хьекха длаволалуш, зудчо шена дуьхьал доккхур ду центлехъ мел оьшург, дан дезарг, ткъа уьш пайдабоцуш хлуманаш хилар хоуьйтуш, кхуо шениг дуйцур ду...Амма хлумма а дийца ца оьшуш, кхуо атта толам баьккхира, амма цо хазахетар ца деара, мелхо и атталла къаьхъа чам а хилла легашкахъ лаьттара, масех стака хи мелча а даяла ца туйгуш, ткъа луьйранна бепигца деккъа чай молуш лаш, цуьнан ойла хилира: «Великий художник-м вара со, велахъ а миччара даьккхина а, ача даккха-м деза».

Тпаккха и жима хьаша еара, шийла туйна бляьсте йисте йолучу хенахъ. Иза ши бутт кхочуш, шен деней, нанний бехкала а йоьдуш елакьажа йемира. «Тхо кланте хьоккхуш ма дара, цунна тилла цлараш а кечийна, йол хила йиш йоцуш санна, хара шага хьоккхуш цхъа а воццухехъ еьна схьакхечи, цундела ша тхан сатийсам бохийна дела, бехкала яхана-кх» – ойла хилира ден. Тпаккха цунна и шен ойла йеса а, берана кхераме а хийтира: цхъа а ца воьгу кху дуьнен чу

кхечунна хьалхара, хІора а шен-шен маъІна, шен-шен некъ бахъаш воГу Делан лаамца, цундела дагадаийта а мегар дац, бегашийна а...

Декхарийн мохъ кхин тІе а базбелира, иза хІинца дІо некъ буьллуш силамна тІе карчаен горга йозалла санна бара. Оцу йозалло хІара шен кхоллараллица цхъаьна дІачІапвина, некъах дІаиэвира, амма силам а хадийна малхе кхийда бецан хелиг санна, цхъа дегайовхо-м гІертара дахаре. И дегайовхо кхуо тІаьххъара доккхачу текха тІехъ дечигах кхолла лерина сурт дара. И сурт кхунна кест-кеста гІенах гора.

Доккхачу текха гонаха хевшина, ахъаран хьолтІамашца дакъийна жижиг дууш Іа доьзал. Церан гІуллакхе хьожуш, тІехъ лаьтта цу хІусаман нус. Йоккхачу стага кест-кеста олу цуьнга: «Охъахаахъа, Аянт, охъахаахъа. Жимма садаІа». «Хуур ю нана», – олу несо дуьхьал, амма шен гІиллакх ца хуьйцу. Доьзалхочух ю иза, цундела сагатдо марнанас. Дагна токх кчаца, хъанала хъегначу къина жоп луш лаьтто схьаделла Делан деза беркат. ДІадоьрзу пхьор. Несо дІалуьсту пхъегІаш, тІаккха дечиган доккха текх, тІера галнаш кеда а йохкуш, цІандина а яьлла, дІахІотто каралоццушшехъ, наьІарш а, кораш а кегдеш, кхеран хІусаме кхочу хийра мох. Оцу махо тІегоргбеш, бертал бетташ, синош шелдеш, шайн хІусамашкара арабаьхна нах, лаьмнийн кІотарш яссош, Нашха гулбеш бу, цигара дІо гена пана махка (мича? мича? мича? – кхойху балано лаьцна яххъаш, амма цунна жоп луш цхъа а вац), къемата дийне, жьжжахате кхийса. Маржа нохчийн нана-Нашха яІ! Муха ловр бу техъа ахъа, кху беркатечу Хъайбаха боГучу наха бахъа и беца баланаш? Латта датІа а даьтІа дІа стенна ца доьду техъа? Оццул беца бу-кх иза – хІораннан сина тІе язъелла гІайгІанаш вовшах а кхетта хилла Боккха Бала.

Текх а дахъаш йогІу Аянт, Хъайбаха юьрта йисте кхочучу хенахъ хьовзий лазарша. Зударша го бо цунна. Гуо шорло, гуо тІегоргло, стамло. Цу гонна юккъехъ, кІайчу лайла тесначу Іаьржачу вертана тІехъ Іуьллу Аянт, цергашца балда а льцуш, узар ца бан гІерташ, шена хуьлу ницкъ хІокху балано лаьцначу, шайгахъ хилла куралла, майралла, къонахалла хъаьшначу адамашна ца хайита гІерта иза. «Аянт, хъайна ницкъ ма бе! Узарш а де, мохъ а хъакха», – боху марнанас. Ткъа гонаха лаьтгачу зударша цуьнан узарш Іора ца довлийта зикар доладо:

ЛаилахІа иллаллахІу,

ЛаилахІа иллаллахІ.

Сатаса герга даххалц ца хеда зударийн зикар. Сатосуш, хІара дерриге а дуьне шелонца, къизаллица, баланца шена дуьхьал даьллашехъ, лаьтта тІедогІу адам, шийлачу маьхъарца, шийлачу, дакъазбаьллачу Махка.

«ЙоІ ю! ЙоІ...Миска яІ! Ма зама яц-кха хъуна кхаьчнарг!...ЙоІ иштта а ма яра декъаза, хІара кхин тІе а дакъаза ца яьллехъ а ...Дала декъал е хьо ...Амин!..» – шабарш даьржа гонаха.

– Цуьнан цІе ПетІамат ю, Элчанан йоьІан цІе, – боху марнанас.

Гуо кхин тІе а горгло, кху шийлачу лайла деана экама адам дарцах, мохах, лайх, баланах лардан болчу лаамца, амма и го бина лаьтгачу зударех хІоранна а кийрахъ йолчу гІайгІано шело кхуллу, цу берана сел чІогІа оьшу йовхо а ца кхуллуш. ХІетте а зударий тІегулло, шайн синошкахъ мелла а йогучу цІарца,

багара йолучу Іаьнарца и дахар лардан, цунна сел хъашт йолу йовхо яла гІерташ. Амма оцу гонна хІоз бина лаьтта кхин цхъа гуо – карахь герз долчу хийрачу адамиин гуо. Кхеран мохк дакъазбаккха, хІаллакбан даьхкинчу адамиин гуо. Царал а лакхахь гуо бина лаьмнаш лаьтта. Ткъа лаьмнел а лакхахь – дахкаро, мархаша бина гуо, цул лакхахь – стигланан, седарчийн, есаллийн, шелонан, боданан гонаш...

И дерриге гонаш ловш, церан йозалла хаалуш, даха деза-кх хІокху жимчу адаман. Ткъа царах кІелхъаравалар хир а дац валлалц, велча сино хадор ду гонаш, и баланийн, гІайгІанийн, декхарийн хІазарш.

Садаьржаш, хабар а даьржа, ша гІаш валур воцург, говрийн божли чу гІуо, кеманца тІаьхъавалор ву... Мича? Мича? Мича? Цунна жоп луш цхъа а вац.

«Шайна дІатовжа йол а хъуо божли чу воьдучо». Дукха кІеда-мерза уьш хиларо шек яькккхинчу Аянта шен марнене олу, ма сацийтахъа вайшиь тІаьхъа, йоІана хІуьу хилахь а, вайн нахаца дІаяхийтахъа. Амма марнана реза ца хуьлу. Хъо а, йоІ а жимма метта а яйитина дІагІур... ХІара шиь кІел сецча, кхарех къаста ца луш, дегахъара а, ненехъара а кхин ткъаессана стаг а воьду божли чу, шолгІачу дийнахь оцу даккхийчу кхиерех динчу, пурх дечигаш а тосуш, царна тІе шера тІулгийн экъанаш а йохкуш, царна тІе можа латта а духкуш бина тхов болчу божли чохь кІуьро садукъдеш, цІаро дууш, шайна жоьжахати хІуттур ю бохург дагахь а доцуш.

И хІоьтгича, бІарзделла, сина дарделла адамаш, нуьцкъалчу тулгІенашца пенойх дІасадеттадаларх уьш херца а ца делла, цІенкъахула лаьттан буха даха гІертарх гІуллакх а ца хилла, тховх Іуьрг а доккхуш стигал довла а ницкъ а ца кхаьчна (тІаьхъа догІмиин чархаш яьгна евлча, синош гІур ду оцу тховьнах чекх а девлла, Іаьржачу Іаьршашка дІа), наьІаршна тІедетталур ду, цара уьш кег а йийр ю, пхи-ялх стаг аравада а кхиор ву, амма мІаьарго ялале дІаьндаргаша вожор ву. ТІаккха арататтаделлачу адамех декъийн сал йийр ю наьІара бертехь, тІаккха кхин цу чуьра арадовла гечо ца карош, орцахвала стаг воцуш, даьгна дІадевр ду ворхІ бІе гергга адам; ткъа церан синош дехха хъийзар ду Гих-хин тогІехь, шайн догІмех йисина яьгна даьІахкаш халкъах къаьстина лаьмнашкахула бевлла лелачу наха лаьттах дІахъульялалц.

Ма доккха хІума ду-кх оцу жимчу адаме, ши дей, ши буйсий даккха дуьнен чу деанчу адаме хІоьттинарг, кху маьлхан дуьненахь йоккхург оцул бен хан а ца хилча, оцу хена чохь а сенчу цІарах йогу жоьжахати лан дезна-кх цуьнан.

Дечигех гайталур дуй и къематде, дуьнен чу даьллачу ши де бен доцучу беран мохь, цо Деле кховдийна куьйгаш, цо Деле ден дешнаш доцу доІа... Оцу дийнахь Хъайбахыхь хилларг гайта мукъам а, дешнаш а, басарш а оьшу. Ткъа хІара охІла верг цхъа дечиг а, урс а ду, хІетте а хІара теша шен карахь дечиг мукъаме ериг хиларх, дешнаш ца алахь а, цо дуккха а нахана дуьйцург хиларх... Делахь а, ма дика хир дара кхуьнан тайнигаш йистхуьлуш а, мукъам беш а хилча. Цул тІаьхъа ма дарра гайталур дара хІетахълера ирча сурт.

Дени вехха лийлира оцу къызачу суртах хІун дакъа кхуллур ду ца хууш... Эххар а цуьнан ойла хилира, царна тІехІоьттина жоьжахати гайта стенна оьшу, иза йийцича а тоьаш ду: цулла а ша оцу зударша шийлачу, декъазчу суьйранна дуьненчу даьллачу адамана бина йовхонан, къинхетаман гуо гойтур бу. Цкъа

хьалха кхуо тизкх дийр ду, Аянтан цу дийнахь карахь хилла тизкх. Ткъа оцу тизкха юккьехь Іаьржачу вертано ах хьулйна Іуьллу Аянт, юххехь шен бер а долуш. Ткъа зударийн дечиган аматаш, цу шинна гуо беш, тизкхан йистаца лаьтга. И гуо – адамийн гуо, лаьмнийн гуо, дохк-мархо а, царал а лакхахь – седарчаша а бина гуо...

Кхунна муьтІахь дац басарш, аьзнаш, беснаш, мукьам, кхунна муьтІахь цхьа дечиг а, урс а ду, Амма хІара теша: шен дечиган сурташка хьобжуш нехан кхетамехь денлур ду цу хенахьлера сурташ, беснаш, аьзнаш, мукьамаш, хьожанаш...

Дехьачохь юха а беран делхар хезча, кхунна дагадеара, цуьнан цергаш йовлуш хан хилар, цхьана льоьро оцу хенахь берана хуьлу хало гІеметтахІоьттинчу стаге лан а лур яцара алар. Иштга лазаме ю-кх дахаран юьхь, тІаккха...

Кхунна дагатеси́ра бІаьстенан юьххьехь дитташна йовлу чІенигаш, уьш юсалоь «тІохханехь» лелха, генаш тІехула охьаоьху диттийн бІаьрхиш, уьш доьлху кхоллалучу керлачу гІа-патарийн лазамах. Иштга беран доьлаш лелхуьйтуш, уьш хедош, гучудуьйлу кІайн буьртигаш-цергаш.

Дени хьала а гІаьттина, дехьачу йолучу наьІаран гура юккьехь лаьтга. Эсет, хьо ког а боккхуш, йоккха хилча, хьан дас хьо юьрта юьгур ю, хьайн денана йолчу. Цо хьуна дуьйцуьр ду муха хилла хьан денана. Масийтта юьртахь шен оьздангаллица цІе йоккхуш хилла жима йолуш. – ТІаккха хьан денана хьан дендас ялорх. Гуьйре чу ерзина а бевлла, кхаш а, керташ а наха нораш а хьокхуш, цІанийна хан хилла хьуна иза. Буьйса юккье йобдучу хенахь араьялла хьан денана, хьан дедега ян. Новкъа йоккхучо: «Дала декьалиойла хьо а», – аьлла хьуна. Ловзар дІадирзича хьан дедейиша цІеста кІудал а, чилхьесан бухка а бахьаш еана хьуна хьан денана декьальян. Хьан дедега еана кхо бутт балале кхе йиллинчохь кІайчу ахьарах йина мохь тоьхна сискал а юьсуш «Кхера схьаяккха стаг воцуш яьгначу оцу сискалан къа сайна хиларна кхоьру-кх со» – олура цо кест-кеста), цІера яьккхина хийрачу махка кхоьссина оцу къызачу Махо. Ткъа хьол исс бутт жима йолу Нашхара ПетІамат, ца йитна хьуна цергаш йовллалц а...

ХІаь, хьуна денана юьйцуьр ю хьан дас, хьо кога а яхачхьана, хьуна мотт а Іемичхьана... Шуьшиь цкъа, наха, шайн керташ охкуш, охуш ялта дІадуьйчу хенахь, хьаннашна, аьрцнашна юккьехь Іуьллучу юьрта доьдуш, хьан дас дуьйцуьр ду вейтта доьзалхо дуьнен чу ваьккхинчу царах нийсса ах лаьтте верзинчу, Делан кьинхетамца баха бисина вуьйш, хІумма а ца оьшуьйтуш, оьздангалла Іамош, хьан дендас а, денанас а хьалакхиорах лаьцна... ТІаккха цо хьуна дуьйцуьр ду кхойтта шо а даьккхина, юха цІа дирзича, хьан денанна хІетахь цІерадохучу Іуьйранна сискалца кхейиллина экъа карор. ТІаккха хьан дененайиша генара, СоІди-КІотарара гІаш хьаннашкахула, Іаннашкахула боккха цІен етт а балош хьошалгІа яр а. Цу аттах даьхнийн хІу а долийна, яраш а евлла акхадаьлла лаьтгачу кха тІе хьаьжкІаш а йийна, юха а, хІинца кхоалгІа яха хи́ира хьуна хьан денана...ХІаь, хьан дадас дуккха а хІуманаш дуьйцуьр ду хьуна, Эсет, хьо йоккха хилчачьана.

НаьІара тІехь даьлгачу татано кхерийна бер кхин а чІогІа делха доладелира. Дукха хан ялале, цхьамма чІоггІа неІ туьйхира.

– Мила ву цигахь? – хаьттира Денис наьІаре хьодуш.

НаьІара тІехь узар а, «хи, хи... лойша» – боху дешнаш а хезира. «Стаг

лазийна, орцахвала веза» – неI йиллира цо, йиллина валале дохко а волуш, амма тIаьхьа дара, оцу мIаьаргонехь кIызаллин бода хьаьдира цуьнан экамчу, вуонна дуьхьало ян ницкъ боцчу хIусаме.

Бодано чохьха а баьлла неI дIачIегIира чухула – арара чу орца ца кхачийта. Чохь бода кхаа декъе бекъабелира: Уьш кхоь вара – мукадехкийн санна догуш бIаьргаш а долуш, цхьаьнгахь – автомат, вукхьаргахь – тапчанаш, хаьн тIе обькина – дакхий арсаш а долуш, тIеюьйхина Советан эскарх йисина тIелхигаш.

– Хьо мила ву? – мохь хьокху цхьамма.

– Шу муьлш ду? –

– Тхо ца го хьуна?

– Го...Цундела хойтту ас.

– Национальни гвардин бIаьхой!

– Хан йоцучу хенахь нехан чу гIерта хьан бакьо елла шуна?

– И хIун дара цо аьлларг? Бакьо? Хьуна хIун бакьо еза? –

– Революцина дуьхьал волчух тера ду хIара.

– И цхьа хIума ду мояттуш, шу санначарна кхайкхамаш язбеш-м лийлира со хIетахь...

– ХIа-а...ХIара гIурт баржорна бехке хьо а ву-кх ткъа. Тхо оппозицера ду.

– Со-м сихха кхийтира.

– ХIа-а, кхетта хьо? Iедална дуьхьал вала а дагахь ву хьо? –

– НаьIалт хуьлда шун Iедална!

– Хьажал! ХIинца гучувели. Тхо оппозицера дац!

– Шу миччара делахь а, яхийта кху чурьа! – мохь хьокху Денис, дукхадолчунна, дехьа чурьчу зудчунна хазийта.

Масех кIира хьалха, нехан хIусамашна чубуьйлуш, нах бойьуш, хIуманаш кхобхьуш талорхой бу аьлла шена хезча, кхуо бегаш бечуха элира: «Нагахь и тайпа берзалой кху чу йовлахь, сов цIа чурьа кор а деллий, лулахошка хьадалахь, – Ахьмсолта обзда кьонах ву, цуьнан герз а ду, иза орцах вер ву».

Мохь тоьхна ваьлча, хIоьттинчу йоцпачу тийналлехь, кхунна хеза схьадоьллуш цIевзинчу коран тата.

Иза вукхарна ца хазийта, кхуо юха а мохь хьокху:

– Арайовла кху чурьа, боьха хIумнаш!

Амма кхуьнан тIаьхььара дош, легашкахь сацош, бIаьрга чу мIара а тосуш, кхуьнан бага дIаюкью доккхачу куьйго, тIаккха оццу куьйго кхин мукъа ца волуьйтуш, ластавой, соне чутуху.

– Ахь стенна мохь хьокху?! Хьо хIун ю хаьий хьуна тхуна? Хьо, хьо, хIумма а яц хьуна... – Иза чухула дIасахьобжу хIара вуста пайдабоцу хIума лобхуш, эххар стоьла тIе бIаьрг тухий:

– Хьо тхуна хьалха дечиган тайниг ю хьуна.

– Вай массо а ю Далла хьалха тайнигаш, ткъа шу – Дала наьIалт аьлларш ю.

– Хьо-м ю суна хьалха тайниг, – мохь хьокху мажйолчо, стоьла тIера кхуьнан ерриге тайнигаш, шаьш тIехь лаьтгачу текхаца цхьана лаьтга охьа а кхуьйсуш.

ТIаккха царах цхьаь – хIинцца Хьайбахьахь, лай тIехь, зударша бинчу гонна юккъехь дуьнен чу яьлпачу ПетIаматан сурт – схьа а обций:

– Тхайна лаахь оха, иштта, корта дIа а боккхур бу-кх хьан, – олуш, шен хаьн тIера урс схьа а доккхий, тайнигана хьокху – цуьнан корта кхоссалой чухула дIабьду.

Стенна? Стенна? Цкъа дуьненчу яьлча, де-буйса а далале ягий, хIинца, шолгIа а, уьрсаца корта баьккхи...Шозза а. Стенна? ХIун къа хьаьрчина хилла цунах, мотт ца хуучу маликах, шоззе а и сел йоккха къизалла лан?

Оцу хаттарша кийрахь жьожхатин цIе латийна, иза маж йолчуьн легашна тIекхийтира, билггала ша хIун леладо а ца хууш. Дуьненан дерриге а вуо цуьнгахь гина – жимчу беран корта баьккхинчуьнгахь ца хилла, хьаьнгахь хир ду иза? – иза хIаллакдан болчу лаамца. ХIара, Дени, шен Iалашоне кхача а тарлора, хIетгалц цу чурьа хIуманаш тIекIелььетташ, кхеран доцу ахчий, деший льохуш, коьртах зударийн пазаташ йоьхкина шиь ца хиллехьара. «Кхана-лама уьш охьа а яьхна, дика ши стаг хила дагахь хир ву хIара шиь, мажйолчо ца лачкъийна шен юьхь-сибат, цунна бен а дац нахана шех хIуьу хетча а, я цуьнан маж а тIелатийна ю техьа? – хIаь, нохчийн шалхалла, нохчийн да къазалла, нохчийн садекъадалар: гуш – цхьаь, къайлах кхин, багахь – цхьаь, дагахь кхин», – ойла хилира Денин и шиь шен шина пхьаьрсах тасавелча.

Амма цаьрга дIаса ца баккхабелира кхуьнан ши пхьарс.

Мажьберг бухахь а волуш, хIара, шиь цIенкъа вуьйжира – иштта дикахо а Iовдалора легаш.

– Кхунна хIун дийр дара? Вуьйш ма лаьтта кхуо иза?

– Суна хаьа хьуна кхунна хIун дан деза-м...

И аьлла а валале, кхунна шен лера улло цхьа шело хаало.

«Везиндела...» – амма и ойла кхин дIа ян ца кхуьу иза. Дерриге а – кхетам а, бIаьрса а, лерса а – хеда цхьана юкьана.

ТIаккха, цхьа хан яьлча, цунна хеза тайп-тайпанчу олхазарийн эшарш цхьаьнайина мукьам. И ма хеззи, цуьнан синхьехам хуьлу: хIан-хIа, бац иза кхунна девзинчу дуьнен чурьа мукьам; делахь вийна-кх со цуо... ХIун хили-техьа цу берах а, зудчух а?...

Эххар а цуьнан бIаьрса юха догIу. КIайчу, кегийчу, уьрсо хедийча санна нийса сенаш долчу лаьмнашна юккьехь стигал басахь Iаьмнаш Iохку. Царна юккьехула а баьлла, цхьанхьа кIайчу серлонехь Iуьллучу анайисте боьду сирла-баьццара некь.

– И хьан некь бу. ХIинца дуьйна дIа цу новкъа гIур ву хьо. Лаьттара некь хьан чекхбаьлла, – аз хеза цунна.

«ХIун хили техьа цу шиннах?» – ойла хуьлу цуьнан.

– Охьахьажа, гур ду хьуна...

Охьахьаьжча цунна го Марима йоьIаца Эсетаца АхьмсолтаIеран неIарх етталуш, тIаккха Ахьмсолта а, цуьнан виь кIант а герзашца шайн керта хьовдуш а, цара талорхой бихкина охьабохкуш а; тIаккха кхунна шайн юрт а, цигахь шена хIоттийна тезет а го, нана а, вежарий а, йижарий а, шен дакъа дIадуьлуш а – дуьххьара малх тIекхетачу хазачу меттехь нисло кхуьнан каш.

– ХIинца вало...– хеза цунна аз, лаьтта тIера сурташ дIадовлу, хIара генаволу лаьттана. Цигара седарчашна юккьера охьахьаьжча цунна го буькьачу бодано дIалаьцна Латта. Оцу боданехь юкьа-юккьехь серлонаш а хаало, гIийлла етталуш.

– Нагахь и серлонаш бодано кьайлаяхь, Латта хан-зама, буйса-де доцчу, «лекха-лоха», «еха-йоца», «жима-йоккха», «кьона-кьена» боху бустам боцчу, бух боцчу Іаьржачу Іин чу дужур ду; цунах хІумма а дуьсур дац, цхьа дагалецам а.

«Уьш хІун серлонаш ю. Оццул кІезиг стенна ю?»

– Уьш Далла догцІена Іамал ечу нехан серлонаш ю... Хьайн серло ган лаьий хьуна. Дюгахь дечигах латийнчу царах тера ерг гой хьуна?...Иза ю ...ХІаь, хІаь... Хаьа суна хьан дагахьдерг а...Хьуо Іамал ян ца кхиьна боху ахь...Ахь дечигех деш хилла сурташ а дара Деле ден доІанаш...Хьан догдикалла, адамех – генарчех, гергарчех болу кьинхетам а бара хьан тайнигашца...

Дени юха а хьожу, мацах кегий бераш долчу хенахь зудабераша чІешалг тІекІел а юьллий, еш хиллачу тайнигана гонаха хьерчийна кІадин цуьргаш санна, боданан асанаша масех гуо беш юкьахьарчийначуЛаьтте. Евза цунна и бода мелла а зарзбеш летта серлонаш. Цхьаь – цхьанхьа а цІа-цІе а доцуш, ваьлла лела илланча; важа – Іаламах лаьцна догдика байташ язийриг; кхоалгІаниг – хІара дерриге а дуьне Деле доьхуш, ламазашна тІехь доІанаш деш юьртахь еха цхьалха йоккха стаг; йобалгІаниг...

Сирла-баьццарчу новкьа а ваьлла, уьрсо хедийча санна нийса сенаш долчу кІайчу лаьмнашна юккьехула, стигал басахьчу Іаьмнаш йистехь сеца а сецаш, церан хих кьурдаш а деш, дІаэха волало хІара. Лаахь оцу кІайчу лаьмнех адамийн, дийнатийн сурташ а хедор ду...Уьш лаьттахь кхуо дечигех хедийна тайнигаш санна йоцуш, шайн аз а, бос а, болар а долуш а хир ду. ХІетте а кхунна ца лаьа иза – лаьтта тІехь айхьа лелийнарг, кхузахь иштта мехала а ца хета. Кхунна иштта дІаэха лаьа кІайчу лаьмнашна юккьехула серлонехь Іуьллучу анайисте, цигахь, лаьттахь, бисинчу гергарчу нахана са а гатдеш, уьш Деле а боьхуш...

Мичахь бу-техьа кхул хьалха кхуза схьабаьхкина кхуьнан сина гергара нах? И ойла кхоллаяларца цхьаьна кхунна хьалха хІутту цхьа кьона йоІ. Ерриге а цІеналлех кхоьблина ю иза, цундела – Башламан ша санна, кІайн, месаш – бурула можа. И шена цхьанхьа гича санна хета кхунна. «ХІаь, хІаь, со ю иза, ахь дечигах сурт дина, Хьайбахьахь ягийна ПетІамат». – «Хьан масех де бен ма дацара. Кхузахь хьо йоккха ю...!» – «ХІаь, кхузахь гуттар а цхьа хан хуьлу синойн»...

– «Ткьа вуьйш? Сан да, вежарий, йижарий?». «Оцу новкьа дІагІо хьо», – кьайлайолу йоІ.

Иза сирла-баьццарчу новкьа волу...

январь 1993 шо.

Хлюпик¹

Цуьнан цѐ Артур яра, нанас тиллина цѐ.
Студенташа Хлюпик аьллера.

Хлюпик ша дегІана вуткъа-лекха а волуш,
кІайн чкъор а къаьсташ, гуолаш вовшахьѳерчаш
санна, болар а деш, челка олу кІуж а лелош, жима
стаг вара, меттабуьххьехь дуучу дешнашца кІеда
аз а къаьсташ, зудабер санна, коча, кІенташца
цхьа а гІуллакх а доцуш.

Иза царах тера а вара, зудаберех, гуттар а
цаьрца, зудаберашца, дерг а, доцург а цаьрца а
долуш.

– Артур, хьо тхуна хьанна тІехьйзаш
ву, цхьаь къастайй валахьа тхох! – олура
зудабераша, Хлюпикна гуо беш, дийла а лой.

– Ой, девочки, что же мне с вами делать... я
вас всех люблю! – хьасталора Хлюпик, ши куьг некха тІе лоцуш, охьа а таьІий.

Зудабераша Хлюпиках цхьа а къайле ца йора, иза воцуш санна, цунна хьалхачь
басарш а хьобкхуш, шайн кІентий а буьйцуш, цхьацца эвхьяза дош а хазош.

Институт чекхьяьккхича, цхьана генарчу ломан юьрта балха хьажийра
Хлюпик, дас арме вахийта боххушехь, нанас: «Он не выдержит солдатской
похлебки, он поэт, пусть любитесь на время сельской природой!» – олуш,
Артурна Рэмбо цѐ йолчу поэтан сийна киншка а луш кара, дендех дисна терс-
маймал тур луш санна.

Хлюпикна дерриг а керла а, тамашийна а хийтира юьртахь, сийна хьаннаш
а, сийна юрт а, лакха тІехула стигал а сийна, гІалахь шена цкъа а иштта хаза
ю-яц ца хиьна йолу.

Кхузахь дерриг ша-ша дара, садоьлуш, делладелла, хІоранна шен куц а
къаьсташ – кол хуьлда, дитт я бежана, ахкагйелла гІуркхийн керт а.

ХІара цу Іаламах Іаьбна а, я хьаннех воккхавина а ца волура – гуттар а,
накха эккхийта санна, – и хІаваь чууьйзуш, гондІа хьобжуш, цецвуьйлуш.

Бераш а хийтира кхунна цхьа тІах-аьлла, каде, шега кхачьна йолу
итталгІа «А» класс а.

Хлюпик гІазкхийн мотт, литература хьобхуш вара, цѐчу дипломца ВУЗ
а яьккхина, и литература йоцург, кхин хууш хІума а доцуш, эрхуна шен
мачашна крем хьакха а.

¹Хлюпик – меланча, буьйданиг, парталниг.

Нанас цхъаь бен цахиларе терра, чкъуьйриг йоцу хІоа санна, экама кхиййна вара Хлюпик, шкоলেখь, хьалхарчу классе вахча, массарна а йоІ ю а моьттуш, белшал тІех, Іаьржа месаш а кхозуш, голашка кхочуш еха кІайн пазаташ а юьйхина, нуьйдарчий тосу Іаьржа белыхъяьлларг а йолуш тІехь.

Нанас цунах – цу белыхъяьллоггах – жиле маскулен олура, французийн маттахь, ша МГУ-хь французски факультет яккхина хиларе терра.

Уьш цуьнан кумираш а бара, и французаш, цуьнан турпалхой а, церан бен литература а ца хеташ, я уьш бен кхин поэташ а.

Нанас сахьташкахь стихаш йоьшура кІантана, гІазкийн матте гочїина йолу стихаш, юкъ-юкъа французийн маттахь а йоьшуш. «ПольВерлен», – олура нанас, са а лозуш, – Шарль Бодлер, Малларме, Артур Рембо!»

КІантана Артур цІе а цунах тиллинера нанас, шен кІант, и француз санна, дуьне цецдоккху долу поэт хиларе сатуьйсуш.

Да, кІант кхиорехь, дакъалоцуш а вацара – нанас урх схъаяьккхинера, цїийндеца шен ца нисделла дахар (цїийнда слесарь вара) дерриг а кІантана тІе а хьажош.

ПхояьлгІа курс чекхйолуш, дипломни болх язбича, хьехархочо – Ариадна Ивановнас:

– Да это же целый научный труд, готовая диссертация, – элира Хлюпике, – как вы точно подметили творческие параллели таких поэтов, как Есенин, Рубцов и... как его, вашего Саида Гацаева... сужу по вашим подстрочникам, – аьлла.

Хлюпик хІетахь, институт чекхъяьккхале, «Комсомольское племя» газета тІехь масех статья зорбане яьлла а вара, Есенинан а, Анна Ахматован стихийн башхаллаш толлуш, массарна а – поэт ца хилахь – Белинский-м, муьххале а, хир ву а моьттуш.

Кху юьрта кхаьчча – ша балха хьажийначу юьрта (хьехархойн цІа чохь шолагІчу гІат тІера цІа чохь а йолу хІусам а нисъеш кхунна), Хлюпик кхийтира, поэташ, дукха хьолахь, ярташкара хІунда бовлуш хилла, кхузахь, кху хьаннийн кІотаршкахь я поэт, я илланча ца хилча, кхоалгІа некъ боций.

ХІара цу ойланца балхана тІе а вирзира, литкружок а кхоьллина, мукъачу деношкахь бераш школе а кхуьйлуш. Цаьрца стихаш а, стих кхолларан кепаш а, васташ а, стихан барамаш а Іамош.

Дукхахдерш зудабераш дара кхуьннан кружокехь, массарна а бохург санна, шайн хьехархо веза а луш, къаьстїина цхъана йоІана, Іайшатана, уггар а дика а доьшуш, цул сов, уггар а хаза а йолчу цу шкоলেখь.

Ишколан директорна, заочно – кхойтта шарахь – геофак а яккхина, уггар а оьшучу хенахь, цїийнада а велла, кхобуш ворхІ бер, бетташ пхи етт а болуш йолчу Райхъант Махмудовнина Хлюпик Пушкин хетара, Есенин-м муьххале а, шена мел йогІу комисси Хлюпикан уроке а хьажош.

Цо цунах, Хлюпиках, шен гІоьнча а, секиртарь а, хьехамча а винера, шена яздан ца хууш долу белхан кехаташ, Хлюпикан коча а докхуш.

Дѡакхаѡначу юѡххѡехѡ, цу лаѡмнех, Іаламах цецѡаѡлла, берашка хоттуш хІума а доцуш, шена мел хуург дийцина ѡаѡлачу Хлюпикна, шен класс, Ёарза санна, аѡрта карийра, кѡаѡсттина и кІентий. Тахана кхуо шайга дийцинарѡ, кхана юха сѡадиѡца а ца хууш. Цул сов, кхуѡнан классехѡ ворхІ Второгодник а вара, ворхІе а кІант а волуш, бархІолѡгачохѡ, иссалѡгачохѡ, буѡс-буѡсу-уш, халла итталѡгачу хѡалабаѡхна.

Цара урок дІаяхѡ а – кхуѡнан амал евзинчул тІаѡхѡ – я хатта а ца ѡуѡтура Хлюпик, божала чуѡра арабевлча санна, маѡхѡарий хѡѡкхуш, буѡйлуш, партанаш тІехула кхиссалуш, кара-куѡйга – киншка хѡвха – тетрадь я ручка а, кѡолам а ца хуѡлуш.

Хлюпик директорна тІехѡдура, арз ѡѡций, и бераш кхечу классе даха я ша кхузара дѡѡѡду, олий. Директор хѡасталора:

– Битахѡ уѡш, я их с ѡѡмого класса тяну, районос план хила еза, бохуш... кхааннаш а хІиттош, дІалелиятахѡ, уроке ца баѡккича а хІумма а дац хѡуна... ас доѡху хѡѡга! – олуш.

Хлюпик сеѡира тІаккха, цу кІенташца цѡа а гІуллакх а доцуш, «зударийн молла», аѡлла, цара цунна цІе а туѡлуш.

Цу юккѡехула – цу Іалаѡѡжина юккѡехула – Хлюпикаца дешна хилла кІант кхечира школе, цѡѡана гІуллакхана – директорера шена цѡа исправка яккха веана.

Дуѡйцуш-олуш, Іаш, директоро шен керла хѡехархо хѡахийра, и шайтІа санна, кхеташ стаг ву, хѡуна вевзий, аѡлла.

– Хамурзаев Артур Аѡамович?

ѡаѡа ѡѡддушехѡ класса чу ѡаѡара:

– Хлюпик! – аѡлла, мохѡ болуш, кѡевллина Хлюпик мара а вуллуш.

Класс иккхира, «гІагІ» аѡлла, кІентийн маѡхѡарий а довлуш.

Цу дийнахѡ дуѡйна Артур Аѡамович кхин Артур ца хилира, «зудаберийн молла» бохучу цІарна тІе Хлюпик а кхеташ.

Бераша юха ѡѡшашна а туѡллора и цІе, шаѡш ца дешачунна я шайл гІийла хетачунна.

Хлюпика эххар а дог диллира, и бераш шега кхеталур цахиларх, шен урок дІаяхѡ ша цара витичѡана, цаѡрга хоттуш я олуш, хІума а доцуш.

Хлюпикна зудабераш дисира тІаккха, цаѡрца цуѡнан са а кѡералора, дешарна тІаѡѡахиа гІерташ, юх-юха шега цкѡа хѡтѡинарѡ итгазза хѡтѡучу. Іайшата цѡа хІума а ца хоттура, Іайшат гуттар а куѡг а айина, Іаш хуѡлора, мелхуо а шега хатта бохуш.

– Салѡириева, ѡѡясните нам, – олура кхуо эххар, йоІ хѡалаѡѡтѡича, цуѡнга ца хѡѡѡа – цул товш йоІ кхунна цкѡа а ца гинера – корта дІаса а идош.

Іайшата, жимачу берана дуѡйцуш санна, масалаш а далош, цѡѡалхадоккхура муѡлхха а хаттар.

– Садитесь, Салѡириева, пять! – олура кхуо.

ЙоІ, жимма елалуш, беснеш тІе ши кІаг а хІуттий, коч шамар ца яхийта, куча кІелахула ши куѡг а дадош, меллаша оѡѡахуура, кхуо дуѡйцучуѡнга ла

а дугуш. ХIара цуьнга ца хьажа гIуртура, ша берашна керла тема юьйцуш, Iайшате дIа ца хьажа.

ХIара, ца хьаьжча, ца Iалора. Кхунна йоI шега хьоьжуш гуора хIоразза а, ша цуьнга дIа моссазза хьожу, ца хьоьжуш санна, шега хьоьжуш. Кхунна тIаккха чIогIа хала хуьлура, урокан керла тема а, йоьIан юьхь-сибат а ша-ша даккха.

Кхунна цуьнан сибат гуора, шуьран чопа санна, кIайн лаг цуьнан, хьаргIанан тIам санна, Iаьржачу варкьаца лиэпа Iаьржа месаш, бIаьрацкьоцкьамийн Iаьржачу хIазарера деша стиглан сийна бIаьргаш а.

Ткьа класс-м йоьдуш хуьлура, тIурнене яьлла, йоьдуш, тIехьарчу партанаш тIехь Iачу кIенташа семанна тIера яьккхина класс.

– Тише, не мешайте мне работать, – олу Хлюпика, – дайте нам провести урок или выйдите из класса... я вам разрешаю! – олий. Бераш тIаккха дийлалора, «Я вам разрешаю» боху дешнаш а хезча, цу дешнех ца дешаш.

Наггахь цхьаца хьехархо чухьожура, класс чуьра гIовгIа а хезий. Бераш цхьана мIаьргонна дIатоьра, чухьаьжнарг дIаваххалц. ГIовгIа юха а гIоттура.

– Эхь ца хета шуна, Iадда мукьане а Iейша, шайна хууш хIума а ца хилча! – олий, зудабераша шайн кIентийн юьхь йохура.

– Деллахь, ма эхь хета суна! – терсара кIентех цхьаь.

– ХIара ши лерг цIарула цIийделла ду-кх сан, – тIетухура вукхо – дукха эхь хетта, – «КIах-кIах» дарца вела а лой.

Хлюпик, цу юккьехула, шениг дуьйцуш хуьлура:

– Так, девочки, послушайте меня! – бохуш, цхьа а гIовгIа а я новкьарло а йоцуш санна.

Урок чеххьларцанна, зудабераш тIехьовдура Хлюпикана, хиьна Iачу цунна гуо беш, шений-шений пхий хIоттаде, бохуш, стоьла хьалхара Хлюпик хьала а ца гIоттуьйтуш.

Iайшата цкьа а хIумма а ца олура.

Iайшат йист а ца хуьлура.

Хьалхарчу парти тIехь Iийна Iайшат, кхо-пхи парта тIехьа хиира, шен хьехархочуьнга геннара хьежа.

Iайшатана хазаетара шен хьехархо. Иза журнала тIе охьатаьIча, ший а бIаьрг а, юьхь кьайлайоккхуш, цуьнан охьакхозу месаш хазаетара Iайшатана.

Юха цо уьш, шен месаш, аьрру куьйган пIелгашца, ахарца санна, тIехьа хьокхуш хазаетара цунна.

Хазаетара, цо метта буюххьехь дуу дешнаш, иза велавелча, еллалуш йолу кIайн цергаш а цуьнан. Ша а цунна хазаетий а хьара йоIана, шега ца хьажа – берашна хаарна кхоьруш – шега хьажа лууш, хьехархочун класс чухула дIасаихар а хууш.

Юха иза шех кхетий хьара йоIанна, ша цунах а ма кхеттара, хьехархо шех кхетий а хууш.

Цхъана дийнахь, урокехь, деепричасти юьйцуш, Хлюпик воллуш – гуттар санна, айелла йоьдуш класс а йолуш, – Салгириева Iайшата куьг айира, хьехархочуьнга-м цхьаь хатта.

– Что, Салгириева? – хьаьжира Хлюпик, уьн тIера схьавоьрзуш, пIелгашна юккье мел а лаьцна. ХьалагIатта тохаелла йоI, корта аркьал а боьдуш, тIехьарчу парти тIе дIакхийтира, тIехьа Iачу берашка, дийларца, маьхьарий а довлуш. ЙоI гIатта ца лора. Чаба йихкина яра партин букьтовжийлах.

– Кто это... кто сделал? – мохь белира Хлюпике, эгаварца, верриг а цIий а велла. Цхьа а вист ца хилира, юкь-юкьа «хикь-хикь» дарца, бета тIе куьйгаш лецар бен. Парти тIе, горхIуттуш, шен месаш ийзош, Iайшат а йоллурат:

– Дала хIаллаквойла хьо, хьайн Дала дIаоьцийла! – шена тIехьа Iачу кIантана кьа а доьхуш.

– Я спрашиваю, кто это сделал? – мохь хьаькхира Хлюпика, берашна дIа тIе а вахана.

– ХIун дан воллурат хьо... мохь стенна хьоькху ахь? – хьалагIаьттира Iайшата кьадедна кIант.

– Вон из класса, – тIечевхира Хлюпик, – и чтоб больше твоей ноги не было на моем уроке! – олуш.

– Ахь хьайн ден цIера еана-м яц хIара ишкол... хьо ялахьа кху чуьра ара... Хлюпик! – элира кIанта, парти тIе ши куьг а хIоттош, лата кечлуш санна, Хлюпикана бухара хьала баьра а хьаьжна. Хлюпик тIекхийтира, кIант парти юккьера схьаваккха.

Ваккха ца луора, вукхо парта схьа а лаьцна. Халла веттавелла, тийсавелла, шен кучан шиь нуьйда а йоккхуш, аракхьоссира кIант, шен ма-хуьллу, боьха мотт лебеш, дуьхьалтийсалуш кIант а волуш. Юха, тIаьхьара а, ша араваьккхича, класс чу а хьаьжна:

– Собар де ахь, ас сайн дега котам йойтур ма ю хьох, «зудаберийн молла»! – элира цо, гураара яккха санна, неI тIе а тухуш.

Класс чухула шабарш даьржира кIентан дех: «боьха хIума... чу юллуш, арайолуш... нехан хIуманаш лечкьош... наркоман», – хезаш

Юха, шолгIачу литературин урокехь, «за-а-кь», аьлла, классан неI еллаелира, хьалха дай, тIаьхьа кIант чу а волуш.

Класс чухула шабарш даьржира, масех йоI хьала а оьккхуш.

– Вало, хьайн метте охьахаа! – тIечевхира да кIантана. КIант охьахаа дIаволавелча:

– ХIара юй и Хлюпик бохург? – юьхь тIе тоха санна, цхьа куьг Хлюпикан юьхьан хьалхахула хьала а ластийна, шина а куьйга качметаш лоцуш, оцу юьхь тIе корта туйхира стага Хлюпикна, «кьоме», аьлла, тата а долуш.

Хлюпик, деса гали санна, кег-кеглуш, охьавахара, бетах-мерах цIий схьа а тухуш, шина а куьйга шен юьхь а лаьцна.

– Мразь, бля... хьо ма-ярра... если еще раз... закопаю живьем! – стаг меллаша, цхьацца ког а боккхуш, вехха аравелира, классе дера юха хьаьжна. Зудаберашка маьхьарий девлира, делха а дуьйлалуш.

Гайшат ца йилхира, иза хьехархочуьнга, цунна тIера бIаьрг а ца боккхуш, хьобжура.

КIентан да чу ца воьллира, тIе а ца кхайкхира Iедало – Хлюпика даре ца дира я заявлени а ца яздира, мелхуо а – цхьамма хьаха а дина – участкови веача, охьакхетта ша, аьлла хиллера, тIаккха вукхо, участковис:

– Кхетта хир ву, ша хьаьхна ма еаний вайна хIара гуьйре! – олуш.

Хлюпик кIирнах сов бат а, марш а йистина, лийлира, мегарг кьамел а ца далуш, бутт баьлча а бIаьргийн хьалхешкахь Iаьрждаргаш а кьаьсташ.

Класс ерриг кIентийн караяхара, Хлюпик цкьа а, цхьаьнгга а кхин вист а ца хуьлуш.

Иза шен урок дIа а лой, цхьанна а Iудикаяр а, я маршалла а доцуш, волалой, чувовдура, шолгIачу гIат тIе хьалаволуш, воьддушехь шен тишачу дивана тIе – иза цу чохь йолуш яра – нийсса аркьал а вуьжуш.

Хлюпик ца кхетара шена йинчу харцонах, иштта муха ду, бохуш, жоп доцу хеттарш а деш ша-шега. Хлюпик цкьа а – жимчохь а я воккха хилча а, – цхьана а берах я стагах летта а я лата дагадеана а вацара, ишколей, университетей дIавахар, чувар бен, цхьаьнгга а гома дIахьаьжна а.

Хлюпикна, Iуьл-л-луш, бIаьргех хи долура, юха чIогIа – бета тIе куьйгаш дахкарца – велха а волалуш.

Набкхетара, кхано самаваьлча, генаяьлла буьйса а гуш. Пуржен долчу пилти тIе чайник хIоттайора, юха а дивана тIе аркьал дIа а вуьжуш.

Чайник кхехкаш хуьлура, Хлюпик ойланашка а воьдий. Iуьйранна иштта балха воьдура, цхьана а стагана я берана а бIаьра а ца хьажалуш. Юха а ишшта чохь Iуьллура, дакьаделла бепигаш шийлачу чайна чу а Iуьттуш.

Де декхна хилча – мокхачу деношкахь – хьуьнхахь Iара, юьрте охьа чу а хьобжуш.

Цхьана Iуьйранна, са серладалале – кIирандийнахь – ша бепиг хедош долу урс чета а лачкьийна, юьст-юьстахула вуьйлуш, лечкьина, нахана ша ца гойтуш, оцу стеган цIа лардан вахара хIара (шена корта тоьхначуьн цIа), каялахь цхьаь-м дер-кх ша, аьлла, муха-хIун дийр ду хууш а воцуш.

ЦIа юьртана юьстахуо дара – кхуо хьалххехь теллинера иза, дIанехьуо ша лаьтташ, рагIу кIелахь цхьа жима чохь а гуш.

Нана елира чуьра ара – цу стеган нана – доккхачу цIа чуьра, Iожах бихкина лаьтта етт схьабостуш, цуьнцанна дIа кевнах а яьлла.

ХIета иза жимачу цIа чохь вижина хир ву-кх, хийтира кхунна, доккхачу цIа чохь цуьнан наний – зуда йитина ву бохура, – кIант а волуш.

Жимачу цIийнан коре вахана, хIара чу хьаьжча, стаг кхуьнгахьа букь а болуш, пенехьа вижина Iуьллура. ТIам лоцуш, неI хьала а айина – тата ца дайта, – уьрсаца алтам хьала а боккхуш, доьIу са сацош, куогабуьхьара чохьхавелира хIара. Уьрсан мукь буйнахь а кьуьйлуш.

ГIанта тIехь цуьнан хIуманаш Iохкура, гIевленгахь хеча а кхозуш. «Космос» цигаьркийн пачка а яра куча тIе охьайиллина.

ХIара, урс а буйнахь, тIехIоьттина лаьттара, сихха са а доьIуш, иза самавала тохалахь, ша цунна урс деттар дуй а хууш.

Дѡавахара, вен ца вен я урс мичхѡа туоха деза а ца хиѡна, иза дийна а вуѡсуш, бекхам бан, юа а иштта, буѡйсанашихѡ, ша-шеца бала хѡега, мацалла валла, вижина Иллар, тѡаххѡе тѡе а, гѡуллакх доцуш Іамийначу цигаѡркано корта дѡндаз а боккхуш.

Шен белхан накѡосташца цхѡацца хИлла лело велира хІара. И стаг ша вуѡѡр ву, урс деттар ша цунна, топ тухур ю, бохуш, цаѡрга – Іалелай, аѡлла – орца даккхийта, хІара шиѡ тайта хѡажийта, ца лууш санна, цуѡнца куѡѡге ваха. Кху юѡртахѡ шена дІалела некѡ баккха, хІора денна берашна хѡалхахѡ хІитта юѡхѡ мукѡне а хилийта шен, баккхийчу наха вита а ца витина, нуѡцкѡашха куѡѡге вахна хѡенех бахийта. ХІара белхан накѡосташа тергал а ца вира:

– ХІа-а, изий... дІаяккхахѡа, ен а, ца ен хІума яцара иза-м, и кѡаѡркѡанча, яа а ехий, нехан коча тийсалуш лела... цхѡамма юѡѡр ю хѡуна мацца а, – олуш кхуѡнга.

Бераш хѡалха санна дацара Хлюпикца – зудабераш я хІара цаѡрца а. Иштта, хѡалха санна, гуо а ца бора, урок чекхѡѡлча, шений-шений пхиѡ хІоттаде бохуш.

Уѡш дист а ца хуѡлуш, арадовлурѡ, Іайшат юоцурѡ.

Іайшат Іадда Іара, парти тѡера хѡала а ца хѡожуш, кхуо цхѡаѡ-м аларе хѡѡѡжуш санна.

Кхуо хІумма а ца олура.

Цхѡана дийнахѡ, кхунна корта тоѡхна ши бутт баѡлладчул тѡахѡа, урокаш а елла, хІара чувоглуш, цхѡа а воцчохѡ дуѡхѡал а яѡлла:

– Еттахѡа цунна, – эѡира кхуѡнга Іайшата, лаѡттара хѡала а ца хѡожуш, – иштта ма витахѡа иза... со кхин... кхин хѡан уроке... ахѡ цунна ца еттахѡа..., – дІаяхара, схѡа а ца хѡожуш, корта охѡа а таѡийна.

Кхуо цу дийнахѡ-бусий ши пачка цигаѡркаш уѡѡзира, кѡамкѡарг кѡахѡлуш, корта лаза а болуш.

Кхин цкѡа а гѡѡртира хІара, цу стагана етта дагахѡ.

ХІора буѡйсанна кѡелхуура, иза дІасалела некѡ а теллина.

Дуккха а Іийра, стомма тѡеда гІаж буѡйна а лаѡцна. БухІано санна, лерса а ирдина.

Ца туѡѡхира, ца тохаѡира, ца хІѡѡртира туоха, коѡртах тоѡхна, ша иза верна а кхеравелла... кхечахѡа туоха ца лаѡара, леташ хилахѡ, цо ша эшорна кхѡѡруш.

Денош дІаѡѡхура, цхѡаѡ вукхунна тѡахѡа довш. Тѡедоглуш Іа а дара, кхуѡнан класс чохѡ Іайшат а яцара.

Іайшат кхин ца еара кхуѡнан уроке я кхунна ша гайта а ца гѡѡртира. Мелхуо а, хІара гича, букѡ а берзабуора.

Кхуо цуѡнан памилина дуѡхѡал – дедда юкѡа – пхианнаш а дохкура, ша гуттар а цунна хІиттош ма-хиллара.

Директорѡ урокѡера аракхѡйкхира кхуѡнга цкѡа. Нана лазийна хѡан, эѡира, тѡе машен а тоѡхна, ша цхѡаѡнга, аѡлла, мотциклахѡ кѡѡшта охѡавуѡгуѡѡтур ву хѡѡ, цигара такси а лаций... юахарна са ма гатде, хѡаѡйна мел ѡѡшу Іе, аѡлла.

ХIара охъакхъачча, кхеран цIенна хъллахъ – квартирийн цIенна – хIоттийна гуш четар дара, гIанташкахъ хевшина Iаш нах а болуш – нана йийна хиллера, шен гIашлойн новкъахъ – бакъо ма-хиллара – дехъайолуш, тIе машен а тоъхна.

ХIара пхи де даьлча, юхавеара, да ша цхъаь квартирехъ а вьусуш.

«Выпускной» экзаменаш дIалуш, Iайшат яцара – цо райно заявлени делла хиллера, экзаменаш шега кIоштахъ дIаялийтар доьхуш.

Ерриг ишколана а хъара, Iайшат дIа хIунда яхана. Цу ерриг а юьртана а тIехъ.

ХIара, юха мукъачу беттанашкахъ, гIала юхавеача, квартирах вокзал хиллера. Зудчун олаллехъ ваьллина да, муш хаьдда вир санна, «маьрша» а волуш – къаьркъан хъожанна дIа чу ца валалора квартирина. Муьлш бу ца хууш болу нах а бара чохъ, кхунна цкъа а гина боцу нах, хIара мила ву а я кхуо кху чохъ хIун леладо а ца хууш.

ХIара дега вистхила воьлча:

– Эти мои гости, – элира дас, – не нравится, иди в свои горы! – аьлла.

ХIара цу юьрта юхавирзира, шен квартире, дийнахъ сарралц хъуьнхахъ а хуьлуш, сарахъ юха, буйса яккха, чу а воьлуш.

Буйсанаш йоца яра.

ХIара буса ирахъ Iара, цигарка латайой, киншка еша а волалуш.

ХIара, цатешшал, цецвуйлура, цхъана къаххъашкахъ кхиьначу цу берана – цхъа а Илма а я хаарш а доцчу, – генара воцу денда батрак а хилла волчу Есенинна иштта дешнаш карадарх, шел хълха цхъанна а, цкъа а ца карийнадолу и жовхIарш... иштта тамаша Лермонтовх буора кхуо. Цуьнан роман а, «Мцыри» а ша еша хиьча.

Сахуьллуш набъозайора.

ХIара охъавуьжура, тIера хIума а ца йоккхуш. Юха кхано, гIаттарцанна, чайнан пела а молий, хъуьнахула, гIаш а кегош, ваьлла лелара, хазадел-деллачу дитташна тIе куьг а хъобкхуш, церан баххъашка хъала а хъобжуш.

Цигара охъахъаьжча, ерриг а юрт, бошхепахъ Iуьллуш санна, цIенна схъагора, хIораннан цIа а къаьсташ, дехъа-сехъара кегий кIотарш а гуш.

Ойла хъаьара, са бен, дегI дан а доцуш санна.

Ойла, яьржий, дIайоьдура, хин мехкаш а, дуьне а гуш, дIога бухара IайшатагIеран цIа а, кIайн кир тоъхна, тхов тIехъ еттина кибарчигаш а гуш.

Дешаран керла шо дIадоладелча, хъеха, ворхIалгIий, бархIалгIий классаш схъайцира кхуо. Цигара уьш Iамо.

И бераш атта а хилла хиллера, шегий-шегий хатталц бохуш, лесточуьра куьг охъа а ца дохуьйтуш.

ХIара царна велалора, юха и бераш кхунна дуьхъл а дийлалуш.

Ишколера чувовдуш, цхъа синтем буьсура сица, оцу берех Iехалой, цхъа а вон хIума а доцуш санна, сингаттам а лахлуш.

Дий-пхи шо а делира цул т'аьхьа. Юха бархI шо а, дуьххьара кхуьнан хиллачу итталгIачу «А» классан зудабераш маре а доьлхуш, кIенташа зударий а кхуьйлуш.

Кхуьнга а хьахийра захалонаш цу юьртахь, шайн тIейиснарг а, йитина еьнарг а хьахош.

Иайшатах кхунна хIумма а ца хьара, гIалахь институт а яккхина, цхьанхьа балхахь ю олуш, хазар бен.

Шераш иштта дIаохура, хIара цхьанна а кхин дага а ца вогIуш, цхьамма кхечуьнга хьаттича:

– ХIа-а, и Iахар хIума юьйций ахь? – олуш, хаттар юха а луш.

Да велча – иза кьаркьано вийнера, ша санна волчу цхьаннан дача ю бохучу буьн чохь, – гуттар а «паргIатвелира» хIара, доьзална тIера цхьаь бен боцу етт лачкьийна хIусамда санна, сагатдан, сих дозуш, кхин хIума а ца дуьсуш.

Да дехоша дIаверзийра, тезетахь цаторриг хилла хьийзачу ненашичас, Iа дIадаллалц квартири чохь йитахьара ша, олуш, кхуьнгара догIанаш а, кехаташ дIа а эцна.

Кхо бутт а баьлла, мукьачу деношкахь хIара юхавеьча, ненашичий, цуьнан йоI, йоьIан дий бер, цуьнан майрий вара чохь, кхо чохь йолчу оцу квартирехь кхунна охьавижа шенна чохь а йоцуш.

ХIара халла – оцу невцаца цхьа чохь йоькьуш – и цхьа буьйса а яккхина, ша санна, нана а елла, зуда я доьзал боцуш Iаш волчу маццяхлера накьост волчу вахара, цо юха – сахиллалц кьаркьа мелийна, метта ца вогIуш, кхин а кIирнах цу чохь а вуьсуш.

ХIетахь дуьйна кхин буьйса яккха гIалахь ца сецира хIара, аьлча а, шен квартирехь.

Цу дийнахь а Iайшатах хIумма а хуур дацар-те, аьлла, ваханера.

ТIаккхахула гIалахь нисвелча, хьешан цIа чу вьодура, «Чайка» олучу хIусаме, корах ара Соьлжа а гуш.

ХIара кху юьртахь волу дейтта шо а даьлла, пхийтталгIачу шеран хьаттан беттан ткье ялхалгIачу дийнахь – кхо де хьалха ишколан директорца – Райхьант Махмудовница кхеташо хилча – кхуьнан квартирин неI туьйхира.

НеI йиллича, цхьа ерстина зуда лаьттара хьалхахь, балдех хьаькхна кондукторин цIен басар а долуш, коьрта буьххье, хуола санна, кур а богIабелла, тахана-тховса доьзалхочух паргIатьяла мега-кх хIара аьлла хеташ, жима зуда йолуш цхьаьна.

ТIехьа – охьатаьIнуо гуш – ишколан ши техничка а яра, кхунах яххьаш лечкьош, йоьхна-а лаьтташ:

– Со Зайналабдиева Куржан Вазархановна ю... я новый директор школы... у меня приказ, меня райно утвердило два дня тому назад... ваша бывшая в курсе – она отправлена на пенсию... сан хьоьга вот какой вопрос... хIокху чохь... ну... гIалахь хIусам йолуш ма ву хьо... я слышала!

– Ю дера, хIусам... квартира ю.

– И дика, вот и отлично! Ахь хІинца хІун де аьлча, хьо дукхавахарг – я тебе подпишу трудовую книшку, – квартира мукъаяккхал... хІара хьуна, болх беш мел ву, чохь Іен ... поскольку школа не нуждается в ваших услугах... тхан тхайн бу хІинца руссоведаш... вот моя сноха – доьзалхочух йолчу зудчунна тІе пІелг хъажийра, – она должна завтра же заселиться в эту квартиру... прописка-м яц хъан кху чохь?

– Сан хІунда ю... яц, – элира Хлюпика.

– Не приватизировал? Сшас пошла такая мода... нехан хІусамаш, пачхьалкхан квартираш долайошуш...

– Ца... ас-м ца йина..., – бур-бур дира Хлюпика юха а.

– Таккха ахь хІинца хІун де аьлча. Хьо дукхавахарг, катоххий кхузара... сиха марш-пошел делахь, хъайн сал-пал ара а баккхий!

Хлюпик воьхна висира, куогашна бухара цІенкъа охъахьдча санна, са дерриг а къамкъарге хъала а хъаьдда.

– А вы что стоите, кумушки! – элира зудчо, директор ю бохучо, дІога лахахь йоьхна лаьтгачу шина техничке, – же, быстро, схъайоьл ший а, хІара тІелхигаш, модаш аракхиссал кху чурьа сихха! – шеко йоцу омра а деш.

И зуда – директор ю бохург – шеца важа доьзалхочух ерг а эцна, дІаяхча, Хлюпик цІенкъа юккъехь лаьттара, гуш а, хезаш а хІума а доцуш, иэс цІаьххьана дІадаьлча санна, цхьана метте а вогІавелла.

Ши техничка а яра, шаш ма-латтара, йиллинчу неІарна тІехьа, квартирана чохь а йоцуш, неІарал арахь лаьтташ.

Минот а, итг минот а, ткъа минот а элира, дІогара ши зуда дІаяха аьлла, туоха а луш.

– Ма... собар... ас... хІокху сохьта... хІуманаш...

Чухула дІасахъаьжира.

Волавелира.

Цхъа коч ийцира схъа.

Сецира.

Юха мачаш юьйхира тІе.

Охъахира.

Куртка ийцира схъа, хурашка а.

Юха а охъахира.

Дуккха а Ийра, стоьла тІе гуолаш а хІиттийна, шина кубьга шен юьхь къайла а йоккхуш.

ХъалагІаьттира.

Книшкаш гира.

Есенин, Артур Рембе, Лермонтов...

Юккъера Рембо ийцира схъа.

Шарф гира шен.

Шкаф гира.

Паспорт схъайцира, цхъа кехаташ а.

– Кхин хІун? – элира шега, саца а луш.

Аравелира неІарх.

Ши зуда охъатаЫначуъра кхин хъала а ца таЫира.

Цхъамма, елха озалуш, «хИиъ-хИиъ» дира, вукхо Хлюпиках корта дІа а берзош.

Лакхара дуйна, басаца охъаІуьллучу юьрта юккъехула, дуьхьалкхетгачара де дика дича, цаьрга дІахъажар бен, кхин дуьхьал дош ца алалуш, юьртал ша араваьлча, акхачу кхура кІела охъахиира Хлюпика, кхурах букъ тухуш, дуьхьал лаьтгачу аьрцнашка, хъаннашка дІа а хьожуш.

Иштта Іийра, ша стенга воьду я шена иштта хала хІунда ду а, ша хІун леладо а ца хууш.

Дагатесира, дуьххъара ша кху юьрта вар, ша Іаламах воккхавер, шен хилла итталгІа класс, шен ткъа шо, дерриг хаза, дерриг керла, «литкружок», дешархой, Салгириева Іайшат... юха, юха оцу стага шена юьхъ тІе тоьхна корта, шен Ёаьргийн хьалхешкахъ Іаьржадаргаш, цхъаммо а маржа! – цхъаммо а тІе а веана, куйге вагІахъара хьо цуьнца, шега аларе тийсина са, цхъаммо а ша тергал цавар; шега Іайшата, дуьхьал а яьлла, елха а ийзалуш: «Еттаьх цунна... иштта ма витаьха иза... со кхин хъан уроке... ахъ цунна ца еттаьх...», – алар.

Юха ша цига вахар, шега цунна ца тохаделла урс я цул тІаьхъа гІаж а цунна...

Иштта хьегІаш, и гІайгІа хьегІаш – гІелонан гІийла гІайгІа, – цкъа самукъа даьллачохъ, лап олий, и дагаоьккхуш, шена йина и гІело... кхузара гІала охъа а вахана, кхин болх а лехна, аьлла, тохавелча, юха изза, и гІело... иштта кхузахъ ша висар, гІо лаца я дагавала цхъа а накъост, доттагІ а воцуш... дІаваха воьлча, веддарг а хуьлуш, кхана-лама, бохуш, сатуьйсус, цхъана дийнахъ я цхъана буса цхъа аьтто а нисбина, бохуш... шех дуьйлу и бераш а гуш, уьш човхо юьхъ а йоцуш, цаьрга – совца, аьлла, – вистхила а...

Иштта ша Іаш, цу кхурана тІе букъ а товжийна, тебна, тийна ша цхъаь Іаш, Хлюпик цІаьххъана кхийтира, шен дерриг а дахар оцу цхъана стага дохийнийла, цхъана дийнахъ, оцу берашна юккъехъ, цуьнан нахана я цунна шена, цуьнан кІантана кхуьнгара даьлла мискъалан зарратал цхъа а зулам а, зен а доццушехъ, ду-дац, аьлла, хІума ца хоттуш, я салам-Іалам а доцуш, оцу берашна юккъехъ, и ерриг юьхъ Іаржъеш...

Хлюпик цІаьххъана хъалаиккхира, ша Іаччохъ велха а кхохкийна...

Басехула хъалаведира, цу юьрта юккъехула, ша ма-ваххалу ведда квартири чу а оьккхуш.

Цец-акъ яьлладу керладу директоро:

– Ты что, с этой школы прямиком на погост что-ли собрался! – хазийра, техничкашна маралла деш лаьтгачу.

Хлюпик, охъатаЫаш, ишкапа бухара, «финка» олу урс схъа а эцна, кхин цхъангге а дІа ца хьожуш, мох санна, чуьра араиккхира.

– Встать, суд идет! – омира дира цхьамма, судехь хевшина Іачу нахе. Нах хьалагІевттира, стоммачу эчиган серех йиначу йиькІов кІари чуьра тутмакх а гІоттуш.

Дийцира, элира, адвокат шен ма-хуьллу тутмакхан иштта боккха бехк бац, ала а гІерташ.

Адвокато мел йина дуьхьало суьдахоcho пуркурорана охьайийшира.

Пуркуроро тІе ца лецира.

Суд кхиэташоне яхара, чуьра нах а, тутмакх а цхьаьна а вуьсуш, уьш ларбан сецна ха а.

Пхийтта минот яьлча, суд юхаеара.

Охьадехкира кехаташ.

Охьахевшира.

Цхьа кехат кара а лаяцна, пуркурор гІаьттира хьала, суьдан сикиртаратутмакх а гІаттош.

– Бехкевийриг, хьо бехкево Российски федерацин уголовни кодексан 102-гІачу статьяца (хантохар 8-шарна тІера 15-тта шаре я веран кхиэьляр йолчу статьяца теллича) хьуна 12 шо хантохарца, стаг вер, дов даьллачохь, оьгІазлонца хилла а доцуш, дейтта шой, кхо бутт хан а ялийтина, верхьама стаг вийна хиларна! – олуш.

Нахе маьхьарий девлира, кІезиг тоьхна, цо йийнарг котам яц, стаг ву, тьке пхий шо... вен кхел йогІу, тоьпаш тоьхна, бохуш.

Цу маьхьаршна юккьехула – кхиэл кхайкхийна яьлча – Хлюпик зала чухула дІасахьаьжира, айвелла, ворта яхьеш, цхьаь-м ган лууш санна, цхьаь-м лобхуш, юх-юха хьобжуш, юха-юха а...

Цунна ца гира ша лобхург...

Ца карийра...

2017-2020 шш.

ДЖУНАИДОВ Аюб

Дайн лорах

Сан кхо бутт болуш ца валийна со Гиргизера. Кхеттал хилчахьана сан а, сан хенара болчеран а лерсино схьалаьцна, хинца а тхан иэсера дадовлаза ду цу махках тхан дайша дийцинарш. Аганан гаж буйна а кьуйлуш, баьрхиш йенош, йилхинчу сайн ненан аз хинца а сайн лерехь декаш хета суна. Кхо доьзалхо (шала вина ши ваша а, йиша а) Гиргизойн махкахь дакхелхинера. Суо воккха мел хуьлу а, дуьззина цуьнан маьна дан йемира суна. Уьди-Гала ирзешка гулбеллачохь, дадагара а изза дуьйцура. Ткьа сан ден нийсархой гулбелча, церан шайн кьамелаш хуьлура. Сибарехахь яккхинчу кхойтта шеран заманахь коьрта гайгIа-бала шайн букьа тьех а, коьртехь а лайна чкьор дара иза. Уьш дерриге а луьттуш, вовшашца дуьстуш, уьш юх-юххе доккуш, кегайора ас даима а сайн ойланаш. Цара ца хойцура, маьрша ца юьтура дог-ойла. «Ванах!.. Цара ма дукха хьехабо и мохк?! Сел-бесса, цигахь хIун дисна-те церан?! Цкьа а чекх ма ца довлу церан и кьамелаш?! Итт шарахь а... ткье итт шарахь а...шовзткьа шарахь а – даима а и цхьаь дуьйцуш муха Iа-те уьш?!» – иштта хуьлура со санна болчеран гуттар а хIуьттуш долу хаттарш. ХIорамма а жоп шен-шен кепара лора.

1944-чу шарахь дара иза. Шийлачу февраль беттан ткье кхоалгIачу буса, меттара а гиттийна, дагулдир: стаг, зуда а, жима, воккха а. Даьхнилелочу шийлачу вагонаш чохь, стенга дуьгу а ца хууш, махках дехира. Кьаналла цалайнарш, шелоно чачийнарш, сингаттамо изшийнарш некьан бохалла алсамбуьлура. Цавзачу станцешкахь церан декьий лай тIе охьа а доккуш, даихира хIетахь. Баьргашна а, дегнашна а и суьрташ дицдала ца туьгучарна тахана а уьш хьехо лаба. Кьаьсттина дедайн кьамелашкахь хезара уьш. Молха-дарбанна, юучунна-молучунна таро еш, некьаца бала лайначийн кьамелашкахь иштта гайгIа алсам хезара. Дерригенах а кхета изс доцуш хIетахь хиллачу берийн а хинца шайн ойланаш кхиьна. Тахана деха чкьор Гиргизехь дуьнен тIе даьлла ду. Кхойтта шере кхаччалц цигахь даяхана церан бералла, жималла, кьоналла а. Цундела цара мерзачу дагалецамца ойланаш йо цу хьокьехь.

Сан паспорт тIехь иштта йоза ду: «Вина меттиг: рудник Чаувай Уч-Корганского района Ошской области Кирг. ССР». И меттиг яра-кх кхузткьа шарахь сан самал кхачийнарг. И меттиг яра хIор сахьтехь, хIор дийнахь со цига дакхуьйкхуш, дIайзош. Делан лаамца бен ишттаниг хила йиш йоций хаьара суна...

Эххар а цига ваха новкьавелира со 2018-чу шеран август беттан 12-чу дийнахь. Цхьа шо хьалха Гиргизойн махка вахана веанера Шоьнара Халилан кIант Мусхьаб. Цуьнца цхьаьна цига ваха Iалашо йолуш, Гуьмсехь церпошта тIе хи-

ира тхойшиь. Къизалло дуьне ма-дду яржийна тхешан дайн лараш талла, церап цѣрш карлаяха, уьш Іамо, барз боцчу кешнийн билгалонаш лаха, дайн уьйраш йовза, Делан цѣрца нигат а дина, бан лерина некъ бара оха юьхьарлаьцнарг.

ШолгІачу дийнахь, сарахь, Аштаркханан махкарчу Аксарайск станцехь кхечу цѣрпошта тІе хиира тхойшиь. Москохара дІа Таджикистанан Худжанд гІала йоьдура иза. Кхаа дийнахь-буса некъ бича, кхочура иза оцу станце. Казахстан ... – Узбекистан... – Таджикистан ... – Киргизстан... Иштта бара оха бан беа некъ. Генара мохк... хийра къам... аьрха Іалам... шога хІаваь... евзаш йоцу малхбале, нацкъара малхбузе... хьан къоман доцу даарш... кхин чам болу хиш... Мел дара уьш, хьан синна а, бІаьргана а цадевзарш, энжаде хетарш?! Цѣрпоштан корах арахьобжуш, «тІак-тІик» дечу чкъургийн еттаялар дагардеш, и чаккхармашка дохкуш, дІаобхура хийрачу махка. ГІамарийн аренашкахь можа саьлнаш, дакъаделла муш-дитташ, эмкалийн къепалш, говрийн реманаш – оцу хийрачу мехкан битамаш бу уьш. Дехьа-дехьа мел волу а, хийцало мехкан битамаш: бамбин аренаш, кемсийн таьллангаш, туьркийн, шапталийн бошмаш, хин татолашца паста-хорбаз... Эххар а шера аренаш, йоьрзу-уш, лаьмнашка йирзира. Чан... къахь... кІур... стигала ирхдаханчу лаьмнийн дІашардина баххьаш: шахьташ, маьданийн шатайпа хьожа, кира лелочу машенийн гІовгІа... Уьш массо а дукьуш, нуьцкъалчу лелхарийн, лаьмнаш дегош, даьржа дур-р. Оцу дерригенна а тІехула хьийзачу Іаьржачу хьаргІанийн вой... Маржа-я!.. ДІа ца кхочу-те?! Ма беа некъ хили хьо... Пекьарш-я!.. Бигна хилла-кх... ялсаманин мехкех тІех а бохуш... жобжахатин боьра... саьрмакан новкъа... дІабигна хилла-кх!.. Къацахетарша... ДІа ца кхочу-те хІинца мукъане а?! Йист ян а юй хьан, хІай Къизалла?! Тоьур ду ахь лестийна тур!.. Стенна бехке винера со, дуьнен тІе а валале, кхойтта шо хьалха?! Хьомсара сан Нохчийчоь ийман доцчу нахана дагайобхнера?! Сан Даймохк ма бу иза!.. Суна хІара неханиг санна, хийра хІунда бац царна сан мохк?! Сталинан йовсарш!.. Жиргачу буьнара жигара пхьуй!..

Стохка Мусхьабна вевзина хьаша вара, тхуна дуьхьалвогІур ву аьлла, тхо лардеш. ГІиргІизерачу Исфана гІалахь вехаш волу Іумар-Іела вара иза, ша узбек а волуш. Вуно оьзда а, хьекъале а кІант хиллера иза. Мусхьабна Интернетехь вевзина хиллера Іумар-Іела. Цъаьцца хаттарш деш, Мусхьаб къамеле ваьлча, ша хьошалла дийр ду аьлла, ша волчу кхайкхинера цо уьш. Мусхьабца Шоьнара Махьми а, цуьнан кІант Ломбетар а хиллера. Исфанахь дІавоьллина ву Мусхьабан деда Къурба. Цунна чурт догІа Іалашо яра Мусхьаба дагалаьцна. Сихха Худжандехь бехачу таджикашца цунна и чурт кечдайта барт а бина, тхо Исфана боьдучу новкъа девлира. Хила догІучу кепара шина а пачхьалкхан дозанашкахь йолчу таможеннийх чекх а девлла, дІадахара тхо.

ГІиргІизе!.. Маржа ГІиргІизе-я!.. Эххар а кхечи со хьан хьаьрма... Кхузткъа шарахь сов сан лерсино лецна дош!.. Сан лерехь а, маттехь а чІагІделла, гІан-набаршца а цъаьбна суна дуьхьалхІиттина дош!.. Марзделла... «чаьмза» дош... Маршалла ду хьобга... хІай «хийра» «хьоме» мохк!.. Муха яккха-те ас хьан цІе! Хьан хІаваь чууьйзуш, хьан шовда молуш, хьан

лаъттахъ кхийна ялта-стом бууш, церан цинцех ненан кийрахъ гулдина, чархаш вовшахтесна, дуьнене кховдийна ду сан а, эзарнашкахъ со санна-чийн а догІмаш... Тахана дуьненахъ дехачу нохчийн къоман ах гергга бол-черан догІмаш... Хъан стигал кІелахъ кузткъа шо хъалха кийра диллина са ду, дуьне мел ду, со идориг а! Хъан сих хъаса болуш, хъан мехкан амалх зирх болуш, хъан лаьмнийн мокхазан тІулган маьДанийн муьста чам кийра боьлла, дуьнен тІе ваьлла со. Муха кхайкха-те со хьобга?! Ас муха яккха-те хъан цІе?! Кхо бутт сайн кхачале ваьлла со хъан кевнехула ара... Карахъ-ку-ьйгахъ а доцуш, дестечо меран бер санна, дІахъажийра со... ХІинца юхавеа-на... къежвелча... Шина новкъа веана со хъуна тІе: цхъана новкъа – «хий-рачу» махка воьду бохуш; вукху новкъа хъаьжча – «Сайнмахка» воьдург а хилла!.. Со веана-кх... Бартбийр бу вайша... тІеэца со... хІай ГІиргІизе! Со... «мехкан» воцу «хъаша»!..

Дукха гена довлале Лейлякски районан дозана кхечира тхо. Цу чу йогІура Исфана гІала а. Іумар-Іелас дийцарехъ, бІе чаккхарма некъ бича, цуьнан хІусаме кхочур ду тхо.

Август беттан тов хийзачу арахъ йовхоно дукха ницкъ ца бора. Ценачу «Джиппан» кораш а диллина, ба-айн чухьобкхучу махах дегІана там а хуьлуш, дІадоьлхура тхо. ХІокху мехкан Іаламатех къамелаш дора Іумар-Іелас. Тамаш а беш, ладоьгІура оха. Къаьсттина чІогІа лерина йийца лаьара цунна Узбекистанехъ йолу Самарканд гІала. Оцу станцехъ сахътехъ гергга тхо лаьттина хилар а Іумар-Іелина хаьара. Самаркандехъ пхеа шарахъ институтехъ дешна а хиллера цо...

Делкъал тІаьхъа Іумар-Іелин хІусаме дІакхечира тхо. Вуно лерина тІеийцира тхо. Цхъа кІира гергга хан яра цара тхо ларден. ХІусамнана а, кІант а, йоІ а, нус а – массо а вара доггах хийзаш. Сихха комаьрша шун хІоттийра тхуна. Оцу балхо дагах гилгашдохура. Тхаьш хийра цахетар хааделла, сапаргІат хилира тхо.

Малхбуза-ламаз дина девлча, Іумар-Іелас кешнашка дигира тхо. Мусхъабан деден, Къурбин, кошан борза тІехъ Ясин а дешна, чудахара тхо. Тховсехъ мовлад дешийта лаам болчу Мусхъабан дехарца кечамбаран гІуллакх дІадолийра оха. Сихха эчна балийра уьстагІ. Кхиболу кечам а церан кегиьра-ша, тхуна кхин хало ца еш, вовшахтуьйхира.

МаьркІаж-ханна кхайкхинера мовладе нах. Молла а схъакхечира. Кадыров Ахъмад-Хъаьжица Бухарехъ дешна а хиллера иза. Мохъмад-Керим Іумар-Іелин захал вара: цуьнан йоІ Іумар-Іелин кІантехъ хиллера. Иштта и болх дІа а берзийтина, буьйса юккъе яххалц тхобца луьйш-олуш а Іийна, мовладе баьх-кинарш дІабахара.

ШолгІачу дийнахъ гІурбанан Іийде дахара тхо. Мохъмад-Керима тІехъехна дара тхо: Исфана гІалахъ имам вара иза. ГІалин майда яра ламазна кечийна: ши эзар сов стаг вара жамІатехъ. Кадыров Рамзанан махкара хъеший – нохчий – ду бохуш, шена юххе баьрче а ваьккхина, лерам бира тхойшинна. ГІалин, кІюштан хъаькамаш а, Іеламнах а, ша-ша тІеобхуш, маршалла хиттира тхобга.

Оцу дийнахъ гІурбанна кхин цхъана уьстагІна урс а хъаькхна, сарахъ мовлад дешийтира Мусхъаба шайн беллачарна тІера.

Кхоалгачу дийнахь, Гуьйранна, хьалххе новкъадевлира тхо. Хинца сан са лаьтгачу Чаувай боьду некъ бара оха юьхьарлаьцнарг. Хьешашна гуллакхдан юкь йихкина волу Гумар-Ела кьар а ца велла, цуьнан машинахь д'адахара тхо. Гена некъ бара оха бан безарг. Йиьб'е чаккхарма сов некъ бича, кхечира тхо Кадамжай: х'инцалерачу к'юштан коьрта юрт ю иза. Хьалха Молотовски район хиллера цуьнан ц'е. Сталинан дарж а, ц'е а йоьхча, Уч-Коргански аьлла, хийцинера к'юштан ц'е. Сан кехаташ т'ехь язйина а ю и ц'е. Ткъа х'инца цунах Кадамжайски район олуш хилар а тхуна довзийтира. Кхузара д'а шовзткъа чаккхарма гена, Тянь-Шанан лаьмнийн ч'южа д'адаха дезаш хиллера тхо. Кадамжай эвла йистехь вехаш цхьа таджик хиллера – Гумар-Елин хьаша – Расул ц'е а йолуш. Расул ц'ахь ца карийча, цуьнца з'ене ваьлла, Гумар-Елас тхан некъан Галашо цунна д'айовзийтира. Кхана Гуьйранна шен х'усамехь тхо лардан т'елецира Расула. Бакъду, кхид'а бан безачу некъан сурт ца х'уттура суна хьалха. Гумар-Елина а Чаувай йовза муххале а ца евзара, ур-атталла юьйцу а ца хезнера. Ас оцу юьртан ц'е забарца йоху бохуш, Гара иза. Некъан бохалла юх-юха хоттура цо:

– Вай стенга доьлхура-а?! Оцу юьртан ц'е муха яра-а?!

– Чаувай!.. – к'орда ца деш, х'оразза а жоп лора оха.

– Ча-у-вай!.. Чау-чау вай-вай!.. Чау!.. Вав!.. – иштта, хьалхий-т'аьхьий шена хета-хетачу куьцара и ц'ерш а йохуш, машинна урхалла дора цо. Тхо дуьйлура.

– Гумар-Ела, х'инца-м суна а ма Гемина и ц'е... Хьуна ма хала Гемаш ю иза!.. – олий, Мусхьаб а юк'явулура. – Хьуна х'Гара шайн мохк бовза а бевзий?

– Аш, со хьийзош, бегашна йоккху и ц'е... Ма-ярра нийса якккхича, евзар яра суна... – цатешарца дуьхьал забарш йора накъосто...

Расулан лулахо вара шен кевнехь лаьтгаш. Гумар-Елас хьал-де шега хьаттича, къамеле велира иза. Цо дийцира тхуна Чаувай боьдучу некъах. Цу юьртахь мила волчохь тхо совца мегар ду а элира. Иза юьрта йистехь вехаш волу воккха стаг Ядгор хиллера. Чаувайра «Ртутькомбинатан» т'аьхьара хилла волу куьйгалхо а хиллера и таджик.

Расулан кертахь малхбуза-ламаз а дина, тхо новкъадевлира.

Тянь-Шанан ро'ган, Памиран ламанан к'южан (предгорье Памира) олучу то'гехула хьалабоьдура тхан некъ. Аьтту аг'ор охьадо'гучу ламанан чехкачу хин г'овг'а хезара. Тхан дайша дийцина Сай олу хи долчух тера дара иза. Чаувай юьрта йистехула до'гура цунах д'акхеташ долу ламанан кхин жима хи а. Некъан шина а аг'ор гучу лаьмнийн баххьаш, стигалах хьалаг'юьртина лаьтгаш санна, хеталора. Х'инца куьркара арахьабкхна моьттур долуш, даьгна, мажделла гора цхьаццанхьа раьг'наш йина латта: ширачу шахьташ чуьра цхьана заманахь арахьекхна ма'данех бухайисна, кхагарйоьлла овк'арш хиллера уьш. Цхьаццанхьа Габржачу лаьмнийн раьг'наш гучуйовлура. Суна цкъа а Габрга ца дайна сурт дара гуш. Ломара охьа сихделла до'гучу Сайн то'ги чохь леккха ирдахана Габрг'анаш а, церан асанца хаало бецан сеналла а ца хиллехь, х'окху махкахь цхьана а тайпана дахар дан а дуй-те аьлла, хетар дара. Ткъех чаккхарма тхо лам чу хьаладахча, юрт гучуелира. Некъа йистехь Геначу хина юххехь севцира тхо. Ломан когашкара схьа'ийдало шовда т'ех шийла

дара. Чаувайх дерг хатга кхин стаг ца нислуш, и жима юрт а чекхъелира. Тхо д'аоьхура. Мояттур дара, х'ара мохк а бевзаш, тхо д'ахецаделла. Гумар-Гела а дикка шеко йолуш вара, нийса доьлхий-те бохучунна. «Вай-вай, Чау-вай!.. Чау-Чау, вай-вай!» – бохуш, некъан бохалла тхуна «хъех-мерах» чекхъаьлла шен «зурма» а локхуш, машин сихийнна, вьодура иза.

– К'ентий, иштга юрт х'окху махкахъ цахиларх со х'инца теша воьлла. Ткъе итт чаккхарма некъ бина вай, ткъа юрт гучуйолуш яц!.. Чау-Чау-вай!.. Чау-Чаувай!.. – юха а вистхилира тхан накъост.

Эххар а, йоккхачу хъаьвзаргах тхо д'атуьллушехъ, кхаа кога т'ехъ лаьтгачу некъан билгалонан сурт гучуиккхира аьтту аг'ор некъан йистехъ. Цунах ца тешна, б'аьргех куьйгаш а хъаькхна, юха а хъаьжначу суна даккхийчу к'айчу элпашца яздина йоза дайра, шера дешалуш. Сан дег'е зуз хъаьдира... «Гар-р» аьлла, дегийра сан дог... цхъабосса шело, йовхо хъаьдира дег'е... Чкъургаш такхийна, тог'е чохъ йоккха г'овг'ла йоккхуш, машин юьстахтесира Гумар-Гелас.

– Чау-! Чау-!.. Вот он Чаувай!!! Вижу Чаувай!!! – бохуш, мохъ бетга велира иза.

Т'аккха бен, дуьззина маь'на а девзаш, и дош деша а ца делира соьга, оцу суьрто шовкъе варна. Сихха охъадисина, гергахъа г'оьртира тхо. Г'ирг'изойн маттахъ хиллера цу т'ера, «Марша дог'ийла шу!» аьлла, Гумар-Гелас дешна йоза. Х'инцалц суна бевзина боцчу синхаамаша юкхъарчийра со. Цигахъ суьрташ а даьхна, д'адахара тхо... Тянь-Шанан ломан ч'ожа...

Дуьненан йист х'ара ю-те аьлла, хеталуш, лекха дара лаьмнаш, стигал а ца гуш.

Д'аоьхура со... Кхузткъа шарахъ сайна мел хезнарг а, кхузткъа шарал хъалха ... кхин кхойтта шо хъалхалерачух сайна мел хезнарг а коьртехъ изделира. Ойланийн дукъачу дахкаро кхолийра сан изс. Кхуза вог'ур ву аьлла, сан ойла сецначу дийнера схъа х'окху шина баттахъ суна х'иттинчу б'арлаг'ех цхъаерш евзара суна, аьттехъа а тера доцург а х'уьттура дуьхъал... Д'аоьхура со... Эзар кост ду суна т'едиллина: х'ара – д'аала, важа – схъаала, цхъаь караде – важа лаха... Сан некъан т'оьрмиг чохъ дукха кехаташ ду йиша-вашас соьга делла, дийнна тептарш а-м ду, юкхъахъ шайн суьрташ а долуш. Некъан йистошца гучудуьйлучу адамех хаттарш х'уьтту сан ойланехъ: «Х'ара мила ву-те, кхуьнан ц'е муха ю-те?» – бохуш.

Новкъа валале хъалхарчу буса Гуьмсахъ М'аьниг'еран Ваха волчохъ гулдерира тхо: Джалавди, Сайд-Галви, Ног'и, Сайд-Ахъмад иштга кхиберш. Дукха довзийтира, хъехийра, т'едехкира... Царах цхъадерш довзийта лаьа суна... безамна т'аьхъенна дисийта.

Цара дийцира:

– Чаувай чукхачале, цхъа чаккхарма лахахъ, Чилтан к'отар ю. Ломан ч'ожара ара ма-велли, оцу юьртана чувулучохъ аьтту аг'ор, даккхий кешнаш ду. Уьш юкъяра кешнаш ду. Оцу кешнашкахъ д'абоьхкина нохчий, узбекаш, г'ирг'изой бу. Цара чуртана т'улг ца буг'у. Цу чохъ цхъана коша д'айоьल्लीна ю М'аьнин нана Гакали а, Вахин нана Заибат а. Оцу кешнашкахъ д'авоьल्लीна Гумаран да Габдул-Керим а ву... Церан чарташ карадой хъажалахъ...

– Чаувай шина кІотарх лаьтта: лахахь – Чилтан ю, ткъа лакхахь Ясная Поляна, – дуйцура Сайд-Іалвис а, Джалавдис а. – Лакхарчу кешнашкахь дІавоьллина Сайд-Селим ву, ИсрахІиман кІант. Цунах БонтІий олура. Гергарчу хьесапехь, 1955-чу шарахь дІакхелхинера иза. Цуьнан чурт лаха!.. 57 мм. стоммий биргІанаш а йийгІина, царна тІе 6 мм. стоммий серий а хьарчош, йина керт хила еза цуьнан кошана гонаха... Оццу кешнашкахь дІавоьллина ву Музаев Іусман, ПІоьрдаларчу ХІаронан ваша... Я 1955-чу шарахь, я 1956-чу шарахь дІакхелхинера иза...»

И кешнаш талла лаам болуш со-суо вара, хІунда аьлча сан шалавина, Си-раждед воккха ши ваша а (Хьасайн, Хьусайн цІерш йолу), Серижел жима йиша а – уьш кхоь а дара цигахь дІавоьллина...

Кызыл-Кыя гІалина а, Уч-Корганна а (хІинца Кадамжай) юккьехь йолчу Кызыл-Шура олучу юьртан кешнашкахь дІавоьшкина хиллера: Мадаган кІант Исраил а (Дула), Джабраилан вежарий Межди а, Шайх-Мохьмад а, Хелакъан кІант Адам а (Сайд-Ахьмадан ненан Баянатан да)...

Новкъа валале масех де хьалха, хкайкхина, Джалкхе вигира со: Мисарпа-шин хІусамнана, Шумисат, хиллера цхьацца кост дан лууш. Шайна бевзинчу, мерза гергарло лелийначу нахера хьал-де хаа лууш лелара иза а, цуьнан кІант Мухтар а. Цу заманчохь Уч-Коргански райисполкоман председатель хиллера Мисарпашин доттагІ Гульматов Урайм. ХІинца цуьнан кІант Гульматов Мурад Ураймович хила веза цигахь вехаш. Цаьргара хьал-де хаа лаам бара Шу-мисата суна тІебиллина...

Новкъа валале бохуш, цхьаберш суна тІе а обхура, дукхахболчара дІакхойкхура, хІунда аьлча, Чаувайхь са а, дог-ойла а лаьтташ болу нах берри-ге а сол баккхий нислуш бара.

Иштгачу ойланца Гребенске вахара со цхьана дийнахь. Мохьмаде а, Іимране а хаам бинера ас хьалхарчу дийнахь. ШаІаранин жимахволу кІант Ахьмад вол-чохь гулделира тхо.

– Дала шен дуьхьа лорийла ахь хьега тІелаьцна къа!.. Дукха хІума дІалур дара ас, хьоьца тахана цига ван сайн гІора хилийта. ХІинца иза эрна къамел ду, ас дича а. Дукха гергарлонаш диси цигахь, дагна хьоме а, мерза а хилла долу йиша-ваша дІа а доьллина, цІа даьхки. Хьеший мел бара?! Дуьненан меха вара Курбанбаев Талавай, цуьнан жимахволу ваша Эргеш. ГиргІизой бара уьш. Массо а нохчийн доттагІий бара уьш... Церан неккъара вара Кхойчкхул. Цуь-нан кІант Абуваид сан ден (ШаІаранин) кертахь Іаш вара, тхо цІа даьхкинчул тІаьхьа.

Уч-Корганера хьалавогІуш, Чаувайхь дуьхьарлерачу ирхонехь хин хьера яра бохуш, дуйцура Ахьмада. Оцу хьерана аьрру агІор Мурад-акан цІенош дара, царна гергахь цуьнан вешин Жафаран керт-ков дара. Иза ШаІаранин доттагІ вара. Жафаран кІант Амамбай а, Мурадан кІентий Тавалда, Кхутали, Адди – уьш АхьмадгІеран хьеший бара.

Цул сов, Ахьмадна лиира шен нийсархойн массеран а цІерш яха, уьш цуь-нан классехь дешна бара:

1. Чернышевы Виктор и Геннадий; 2. Ласевская Люся; 3. Коннонова Галина; 4. Полтарацкая Валя; 5. Зинаулина Зоя (татарка); 6. Докина Зоя; 7. Лебедев Жорка; 8. Агапов Михаил; 9. Авотина Валентина.

Къаьсттина деган айъамца хъехавора Ахъмада Чилтанехъ вехаш хилла волу Артыкхбай. Илес, Гусман ши кІант хиллера Артыкхбайн. И шиъ Джунайдан кІентан, Сайдин, ши доттагІ вара. Уч-Корганера хъала вогуш, Чаувай хъалакхача бархІ чаккхарма йисча, цхъа шахъта яра. Цигахъ вехаш вара Аназар цІе йолуш воккха стаг. Иза Таьштин чІога дика доттагІ вара.

Металлургически заводан директор вара Шулулдов, Таьштица чІога мерза юкъаметтиг йолуш а вара иза. Ткъа цуьнан хІусамнана Пая Таьштин хІусамненаца (сан нана Таа ю иза), ши йиша санна, мерза гергарло долуш яра.

Чаувайн эвла юккъера Ясни Поляне хъала воьдуш, некъана аьру агІор лаха чохъ бехаш Ииси-Юьртара нах хиллера. Цигахъ хиллера ИсрахІман хин-хъера а. Царал лакхакъ, некъо голатухучохъ, аьру агІор деккъа ШаІаранин цхъа дакъа дара, ткъа цунна тІехула, аьтту агІор, хъала могІара керташ яра: Селамсолта (аьккхи), ШаІаранин кІант Хъусайн, МІаьни, ЗІака, Таьшта, Сайда, ИсрахІм.

И дерриге а дуьйцуш, кыйлавлелачу Ахъмадан дог эххар а кІадделира. Хих бІаьргаш а дуьзна, мочГІалш а дегош, дийхира цо:

– Аюб (Килаб)!.. ладогІахъа кхин цкъа а!.. Ясни Полянин лакха коьрттехъ ду, хъуна, нохчийн кешнаш. Некъал сехъа, аьтту агІор, ГІансолчуьра Іаладин керт яра. Оцу кешнашна уллехъ, лаьмнашна букъ а берзабай, дІахІотта. Дикка лакхакъ, ламанан тІулгашна юккъехъ «Кхо тІулг» олуш цхъа бІаьрла меттиг хила еза, хъуна. Ши тІулг ирахъ, ткъа кхоалГаниг – цаьршинна тІехъ... И меттиг а лоцуш, даккхий, хъайн сурт далахъ суна!.. Хезаш вуй хьо?!

Ахъмадан къамел, дог кІадаларна, лагІделира.

Дукха бара луурш, кІеззиг дацара царна дагадобхнарш а!

Шоьнахъ еха ИсрахІман йоІ Асмаъ (дас ЧИба олура цунах-!), ИсрахІман кІентан Сайд-Ахъмадан хилла хІусамнана Хъавраъ (Абувелидан нана). Цаьршимма цхъана дийнахъ сарралц дІа ца хийцира со. Дукха девзара царна, хъоме мел хетарг хъехо лаьара. Уьш дийца яьлча, тІоьрмиг чуьра хъаладаьккхина, цхъа доккха сурт кховдийра соьга Асмаа. Чаувайхъ ишколехъ хилла цуьнан класс яра иза. Хъехархо Анна Ивановна юккъехъ а йолуш, ткъех бер дара суьрта тІехъ: нохчий, гІиргІизой, узбекаш, оьрсий... ХІораннан цІе язъеш, могІа бахбайтира Асмаа. Цунна тамаш хетта болу цуьнан накъостий хІорш бу:

1. Абдулхакимов Абусайд; 2. Духцаев Лом-Іела; 3. Ибрагимов Зауди; 4. Василий; 5. Николай; 6. Леид (Бургин ваша); 7. Аьккхийн кІант (цІе йицьелла); 8. Магамгазиев Мохъмад (Мескитара); 9. Джабаев Салавди; 10. Дошкуева Асмаъ; 11. Бекиева Курса; 12. Бучала (Цулин йоІ); 13. ГІумки (Косумова Мереман кІант); 14. Мидалишева Аманта (Луьин йиша); 15. Баьлсет (Пашин зуда); 16. Дадаг (аьккхи); 17. Бибиг (аьккхи); 18. Дукин Саламун йиша (цІе дага ца йогу); 19. Косумова Човка; 20. Лорсхаджиев Хъамзат (Шамсудан кІант).

(Суьрта тІехъ йолчу лъмаршца охъязбина бу уьш).

... Махьмудан йоI, Човка, еанера, шен ваша НогIи а валош. Шен-шениг хьехадора цара а. Блаьргех йовлакхан тIам а хьобкхуш, дагаобхурш хьехадора Човкас. Дикка цул жима воллушехь НогIина а Чаувайра дукха хIуманаш девзара.

– ДзабалгIарна тIехьахь, татола йистехь дара тхан цIенош. Цкъа Махьмуд вара Iежийн синтарш доьгIуш. Цунна тIеяханчу ас, сайга а цхьа синтар догIийтахьара аьлла, дийхира дега. Махьмуда кIаг боккхуш, охашимма доьгIна дитт хила деза, хьуна, цигахь... Хьала а кхиьна, дукха тайна Iаж бара иза, буйннал даккхий цIарула-цIен Iежаш а латош. Сайчунна, татол чуьра хьаладохуш, хи дуттура ас, цундела чехка кхиира иза... – сеца а ца деш, дIадийца лаьара Човкина, кхиболчарна а санна. Цхьатерачу ойланаша кхийзадора хIораннан дог а, са а...

Шина-кхаа сахьтехь тхобца а Iийна, ша дIаяха хьалагIеттича, шен тIаьхьара лаам суна тIебиллира Човкас:

– Ца дахка кечделла, ДжабраилгIаьрга гулделла Iара тхо. Суьйрана, Iаржъялале, дара иза. Церан чохь лехна, маж йошу урс а карийна, тIаккха, едда, тхайн беша яхара со... – аз а дегош, дуьйцура цо. – ХIинца ас хьехо кIеззиг хIума-м ду иза, тхан цIийна тIехьахь цхьа кьона гIаргIа дара, ирх дахана, лекха. Оцу уьрсаца цу тIе сайн цIе язйинера ас. И цIе а, и дитт а дуй хьажалахь!..

Ойланаш юткъаелла, дагалецамаш коьрте хийзаш, генарчу махка кхочура къамеле мел ваьларг. Цхьана а меха цахетарш (шайна а иштта хеташ) дийца хIуьттура уьш. Бакьду, хIор а дIаяздора ас леррина оцу балхана кечдинчу тептар тIе. Суна уьш «кIадбоцурш» ца хетара... ХIинца!.. Къевкьинчу церан синойн мохь-орца хезара царна чохь...

Иштта со волчу веара Мескитара Магамгазиев Мохьмад а... Мохьмадна-м, ша бух биллича санна, евзара Чаувай. Ша а, Зауди а цхьаьна хьалакхиар дийца лаьара, шайн ишкол а, шайн хьехархо а, шайна оцу кхойтта шарахь мел евзина суьйре а, Iуьйре а йийца лаьара. Хьехархо Анна Ивановна юккъехь а йолуш, Чаувайхь даьккхина шайн классан доккха сурт а деанера Мохьмада а, цаьрга дIагайта аьлла. Асмаа делларг дара и сурт. Даьхна, шена шортта суьрташ дар суна тIе а диллина, дегаза къаьстина, дIавахара иза.

– Дависа!.. Зауди дийна велахьара хIинца, тхойшиь воьгIур ма вара хьобца!.. Ша а воцуш, со веача, дегабаам бийр бу цо... – кегаелла тIаьхьара ойла суна охьа а йиллина, дIавахара...

АжигIеран Iаьнди вара, хIор дийнахь иттатза зIене волуш, меттахваьлла.

– Суна тIе а ца кхочуш, хьо новкъавалахь, ма декъаза ву хьо!.. – олура цо хIоратза а.

Мичара?! Iаьндина тIе а ца кхочуш, гIур вара со?! Ах-Чаувай хилла а хир яцара, ала мегар дара, Iаьнди цигахь вехаш ца хиллехьара. Дера, дара!.. Яккха цIе а йоцуш, бисна хир бара цигахь баьхна нохчий а... (Воккха велахь а, Iаьндица цхьа тхашха мерза забарш хуьлу тхан-!) Бакьду, забарена доцург а дукха дара Iаьндин дагахь... Новкъахь дIакхелхина шен деда Iабдул-Хьаьким лай тIе охьавиллина сурт а дагахь ду Iаьндина. ХIетахь ши шо кхачна вара

иза... Набахтехь кхелхинчу дех, Абу-Муслимах, хилларг ца хууш дисира, ткъа деваша ГиргИзехь д'Авоьллира.

Дуккха а дийцинчул т'Аьхъа, т'Едахкарш дира Иаьндис... «Боккхачу т'Улга» т'Ехь суьрташ дахалахь... Мехцеца юххехь кхин а цхъа боккха т'Улг карабе, цу т'Ехь сан ц'е лаха... Охъа-чуьра Хъала-т'Е вьодучу новкъахь суьрташ даха... Джайло а кхачий, цигара хъал, ма-дарра, дийца... Ажис болх бинчу туйканара х'Уманаш эцалахь... Мел дара уьш?!

Бевзачийн а, уьйр-марзо хиллачийн а ц'ерш яха охъахиьна тхойшиь маьрк'Аже д'Авахара. Дуьйцуьйтура ас Иаьндига, цо мел аьлларг д'А а яздеш:

– Ишколан директор вара, хъуна, Владимир Николаевич!.. Цуьнга шегга соьгара мерза маршалла д'Алолахь!.. Ишколе а г'ой, тхан хилла хьехархой хатгалахь: Анна Ивановна, Юлия Тимофеевна, Зинаида Михайловна... – д'Аволавелира Иаьнди.

Тхешан забарш Иаьндис могуьйту дела, юкъаэжкхаза ца Iавелира со:

– И-м хала доцург ду... Вуьшта, хьаттича, хьо вевзар мукъане а вуй царна?.. Шу цхъадерш, т'Ай к'ел киншканаш д'А а йохкий, лаьмнашка доьлхий, сарралц Джайлохь кхерсташ лела ма бохура?!

– Э-э-э!.. Дукха шера вевзар ву!.. – цхъа а шеко яцара Иаьндин къамелехь...

– Дала гечдойла Зивашина!.. Цуьнан х'Уманаш х'Инца а дуьйцу-кх аш...

– Зауди воцург кхин-кхин а бара уьш-м... Ишколе ца лела бохуш, Зауди г'Араваларх, ишттанаш болуш бара... И хууш болчу Джундин хьешаша, т'е мossaза кхочу, Заудига, хьовзош, хоттура:

– Зауди, шу ишколехь уггар дика хъанна хаьа? – олий.

Уьш к'ордийначу Заудис эххар а жоп деллера:

– Тхан учитарна хаьа-кх!.. – аьлла.

– Дика ду. Хьобга юха а и дийцийта г'ертара со... Х'Инца хьайниг кхид'А дийца ахь: со ладуг'уш ву, хъуна... – юха а д'Аяздан кечвелира со.

– Черников Гена бохуш, ву, хъуна, ишколана аьру аг'ор лакхахъа... Фамили йиц'елла суна... Витя а ву... Цуьнан воккхахволу ваша Николай ву... Морехов Жора ву... Аникин Николай... Романов Гена... Кхин цхъаь ву: Калинин Хъамид – таджик. Райцентрехь Уч-Корганехь цуьнан ваша Рахьман а ву вехаш... – Дуьйцура Иаьндис... Далхадора... довзуьйтура... Ас д'Аяздора...

– Дависа-я!.. Х'Инца х'Ара бала ма белахъара соьгахь... Вай кхоьллинчу Делора, сол хъалха цига дог'ур долуш дег'I дацара-кх, хъуна!.. – бохуш, карзах-вуьйлура Иаьнди... Масех бутт хъалха йинчу операцин чов х'Инца а кхоччуш ца йирзинера цуьнан.

Арахь Iаржъелча, со ц'А ваха аравелира, Иаьндин Iодика а йина.

– Дика ду!.. Д'Ае делахь, Черный!.. Хьо Iе хьо, хьайн москалш а яжош, ас чанкхьохьуьйтур ю, хъуна, оцу хъан ГиргИзойн бенахь!.. – т'Аьххъара забарца элира ас.

Дукха чехка жоп хезира т'Аьххъе:

– Ма кхера хьо!.. Цецъяла меттиг бац, хъуна, оцу, Чаувай-м хьовха, оцу ерриге а Ош-областан а!.. Чанкхехьийтаза яц, хъуна, иза!.. Вай дика девза,

хуна, цигахь!.. Юьхь!аьржах!отта меттиг бац, хуна, хьан. Корта айъина лела йиш ю хьан!..

– Х!ай-й!.. Дала !алашве хьо!.. Д!аваха со, д!а!е!.. – аьлла, к!еззиг дехьо а ваьлла, юахаьаьжча, !аьнди охъалахлуш вайра суна. Т!аьхьо хиира суна, сан некъе ч!о!а сатесна, г!ора эшна, настарш его йоьлла хиллера цуьнан.

Некъа бохалла, мел к!еззиг а, ткъозза з!ене велира !аьнди:

– Кхин цхъаь д!аязвехъа, вуьтийла дацара... Второй участкера Шандыбин Гена... Ма ч!о!а сан доттаг! вара иза... Оццу участкан хъаькам вара Мама-зияев Садыр... – т!аьхъа телефон етгара !аьндис. – Больницехъ главврач вара Василий Макарович... Цуьнга ахь х!ун алий?! Андрей приедет. Он сказал, что-бы ты был готов, «мы на охоту пойдем», – алалахь... И кхетар ву, хуна... Коробков Сашка а д!аязвехъа, завсклад волу... – етгара !аьндис телефон... Аштаркхнел т!ехваллалц йиттира... Аксарайскехъ таможенх чекхволуш, юха а йийкира !аьндин телефон. Схъайцира ас.

– Ажис болх бинчу туьканара продавщица ю, хуна, Люба Морехова... Завмаг ю, Зина це йолуш... Ажин ч!о!а хъеший бара уьш... – изза хаза ларийра со...

– Господин пассажир!.. Будьте внимательны: здесь всякая связь запрещена!.. – аьлла, таможеннин белхахо соьга вистхилча, !аьндина а иза хезначух тера дара...

Кхин з!еневалар тхойшиннан ца нисделира... Массо а вара шен-шен лаам-мо, дегайовхоно шовкъе вина. Деле суна некъан маршо йоьхуш, б!аьрхишца т!аьхьоьжура х!ор а. Ворх! ломал дехъарчу цхъа инзаречу дахаре, генахь йи-синчу шайн бералле, къоналле, туьйране д!ахъажавора со. Хъалхарчу дийнахь Гребенскехъ Ахьмад волчохь !одикаеш, сох къаьстина волу Мохьмад Шелковскерчу вокзалехь юха а, тхо лардеш, лаьтгара. Тоьрмиг буьззина тайп-тайпана некъан кхачанаш беанера тхуна. Цул сов, Гребенскен эвла юккъера бурутоьхна даьккхинчу хьостанан хи а деанера.

– Ас бохург х!ун ду т!аьхъа хуур ду шуна: некъахь ч!о!а атта хи ду х!ара... Ас даима а сайца новкъадоккху х!ара, – бохуш, тхо къардира цо.

Дера къардира!.. Тхо къар а дина, некъан харжан дакъа а лецира...

– Мохьмад, ахь динарг тоьур дара, ма леладахъара ахь совнаха дерг!.. – шега бахарх, юхавала ца туьгура.

– Шуьгахь аьтто бац, ца боху ас... Тхайн беллачарна т!ера саг!ина оцу Пирг!изойн махка боьдучу некъаца дезар оьцийла лаъа суна. Шайна лаахь, саг!ина а луо... – ла ца дуг!ура Мохьмада. Ч!о!а дехар а дина, Мохьмад дуьхъалволлушехь, т!ехдерг т!ех ду аьлла, цхъадерг юхадерзийра ас... Бакъдерг аьлча, оьшучунна сан вешин к!анта Асланбека г!о-накъосталла динера...

Чаувайна герга мел воьду, х!ораннан лаам дуьхъал х!уьттара.

... Иштгачу ойланийн йийсарехь Тянь-Шанан ломан ч!ожа воьдучу суна, машин сецча бен, со стенга кхаьчна а ца хиира. Чаувайхь, Ясни Полянин «!опехь» севцна карийра тхаш. Инзаре башха тийналла яра х!оьттина... Эзар кост... эзар це... оццул т!улгаш... хиш... бердаш... дитташ... шахъташ... Дависа, кара мукъане а бахъара и нах!.. Сайд-!алвис къоламца диллинчу картица нийса дог!уш сурт дара гуш дерг: юьрта йистехь Сай хих кхета хъаьдда доьду

ламанан хи, цунна тиллина тІай, некъа йистехъ, кхаа стагана мара хоьур долуш, толлан дитт... Уьш дерриге а долуш ду...

КІеззиг хи чухула волавала дагахъ, Іумар-Іела тІай буха велира, Мусхъаб а хин йистехула охъаволавелира...

– ... Хъанна карийна-те хІара мохк?! Везан Дела!.. Хъуна дика хаьа-кх!.. Стигалх гІоьртина Іаьржа лаьмнаш, даьгначу лаьттан раьгІнаш... Царна дешъа кхин дуьне делахъ а, тамаш бу... ТІуртІи-КІотгарара схъа, Тутара-Ирзера тІегулдина, кхуза схъадало кхаьргара хІун даьллера?! Хъанна эшнера и гІуллакх?! Ма доза дац боьхачу адамийн къызаллин!.. Чаувай, тов!.. Хъо йиса езачунна!.. Сталин!.. НаьІалт хила хъуна!.. Сан къоман дог дохо, хІаллакдан ма доггах мохк лехна хилла ахъ!.. Цундела Дала дакъазваьккхи хъо!..

... Ткъа хъуна хІун моьттура, хІай моххазан мохк?! Сан дайн декъаза кхаж баьлла, хІай жобъжахатин боьра!.. Со хъайн лаьмнех цецвер ву моьттура хъуна?.. Со, лаьмнаш ца тоььна, веана вац хъан тІулгех цецвийла... «Нохчийн лаьмнаш» дуьйцу ца хезна хъуна?! Дуьнен тІехъ уггаре тешаме а, майра а лаьмнаш ду уьш. Со цецваккха я сан даг чу дижа цхъа куц, цхъа амал яц хъан, Чаувай! Суна цадогІург а дагадогІуш ю хъо... Кхузткъа шо... кхин кхойтта шо цул хълхарниг а цхъаьна... Дагадайтал: Кавказера схъа адамаш дуу нах балош бу аьлча, тешнарг ма ю хъо. Сан дайн кху юьрта чубогІучу хенахъ кхардамца... цаьрга хъеж-нарг яц хъо?.. ЦІийша дуьзначу экханах тарбелла, Іаьнан чиллахъ нехан шийлачу «бена» сан дай биссинчу дийнахъ хІун ойла йира ахъ: билггал уьш адамаш дууш хилар бакъ хийтира, уьш стешхачу кІиллоях тарбеллера... Даймохк боьхкина болчу?.. Дийнна къам, къуй а, обаргаш а бина, балийна... ХІусамаш кечийна, туьха-бепиган гІиллакца тІезцнера ахъ тхан дай гІорийначу дорцан буса?..

Цул тІаьхъа сан дайшна хала дара: ма-дарра, шашь муьлш ду а хоуьйтуш, шуна дІагайт... СагІадехар, даима а санна, шайна дихкина, курхаллех доьзалш ларбеш, къийлабелла... Мацалла деллачу берийн Іаржделла оза декъий дайрий хъуна?! Бежано а ца юу яраш лехьош, уьш кхехкош ца гира хъуна сан дай?! Ийманах, доьналлех ца бухуш, яхъ дІа ца луш, лаьтте бирзинарш дагабогІий хъуна, хІай Чау-вай, деа кешнашкахъ айхъа баржийна болу... Уьш-м дейтта дийнахъ-буса новкъахъ а белла, Чаувайхъчул дукха... некъан бохалла декъий дудуш, схъакхаьчна... Шахъташ чу а лаьхкина, цу чохъ сан дай Іийда а, Іийша а Іалашо хиллера лаьцнарг. Суна и дерриге а хІинца девзина. КъинтІера вер вац со бехкечарна ... сайн дайн гІиллакх, сайн ненан мотт хъешначарна...

ГІиргІизен лаьмнашкахъ зІокбергаш тусуш,
Шахъташ чохъ гинсулахъ баллийна и.
«Обаргийн» пехаш чохъ дІовш кепатухуш,
Силикоз ларийна дІахуда и... –

итт шо хълх а иштта кхайкхийра ас.

... Юьрта чу вогІу со хІинца... Хъуна корта теІор бац ас, хъуна хълх а декхар ца хетарна... Азаллехъ синош кхуллуш язбинчу кхолламан новкъа, дайн лараш талла, къызачу саьрмакан лорах веана со...

ХІай ГІиргІизе!.. Со бехкбоккхуш ца воллу!.. Ирс дайначу сайн кьоман кхолламах бисначу дагахьбалламо кьовкьийна, кийра Иийжа сан!..

Тулга тІе лахвелла, дикка Ийна хиллера со, ойланаша ца хьыцуш. Сан ши накьост а хІинца тІевеара...

Сайд-Іалвин карта схьадиллира ас. «ТІайх дехьа ма-велли, дуьхьарлерачу кертахь Комбинатан директор вара вехаш», – яздинера цо. И цІа а гуш дара, цо ма-дуьйцу, кІайн кир тоьхна, доккхо цІа дара иза. Ткьа Кадамжайхь волчу Расулан лулахочо дийцинера, оцу директоран цІеношна тІехваьлча, аьрру агІор дІабирзина и некь Ядгоран кетІа кхочу бохуш. Церан кетІа хьаладахара тхо. Тийналла йохош, жІаьла лиэта доладелира. Кертахь цхьаь хаавелла, вистхилира со:

– Хозяин!.. О хозяин!..

– Заходите!.. там открыто... – йоккхочу зудчун аз хезира.

– Здесь проживает Ядгор?

– Да, конечно!.. Заходите!.. – юха а хезира, цхьа ийначу адаман безаме аз.

– А гостей примете?..

– Конечно, примем... Мы всегда рады гостям!..

– А если гости чеченцы?! Тогда не передумаете?! – забаршца издеш, кьамел дора ас хІинца а бІаьрг кхетазчу зудчуьнга.

– Тогда с пребольшим удовольствием примем, – бохуш, сихьелла кевне оьхура йоккха стаг. – Чеченцы нам не чужие: чеченцы – свои... чеченцы – всегда наши!..

Жима ков дІадиллина, лаьтгара оьздачу духарца безаме зуда, кхузткье итт шерал хьалаяьлла хан хила а мегаш. Фая ю шен цІе, элира зудчо.

Тхашь беана некь оха дІабовзийтира. Іежийн бешахь, тІе истангаш а тийсина, боккха аьчкан маьнга бара. Тхо цу тІе охьахевшина дукха хан ялале, цо схьавалийра шен цІийнда Ядгор.

Ма-дарра дуьйцуш, цхьана эхасохьте девлира тхо. Тхуна мелла а сихо езаш хилар а, тхо кхана юхадерза дезаш хилар а шайна довзийтича, телефон а тоьхна, цхьаьнга вистхилира хІусамда. Дукха хье ца луш, тхуна тІевеара Фаян хенара волу стаг (Ядгор-м дикка воккха хеталора). Урайм вара иза. ЧІогІа мерза, довха кьамел доладелира тхан. ХІинцца схьабаьлла боккха яй схьабайтира кертарчу жимачу кІанте. Шун дуьззина плов охьадиллира тхуна... ПаргІат кьамелаш дира оха...

Вайн юкьара Даймохк – СССР – бохаро боккха Іаткьам бина, куц дара, хІокху ГІиргІизойн пачхьалкхана а. Узбекашца ийгІина юкьаметтигаш, промышленность хІаллакьхилар, белхан меттигашна бІарзбелла лелар – масанхьа а дерриг кхаьчнера ГІиргІизойн махка а. Кегийнаш махкара арабевлла, шайна сом лаха, баккхийнаш жимбелла. Шахьташкахь белхаш бинарш, лаххьабелла, дІакхелхина: силикоз олучу пехийн цамгаро, нохчий санна, дІабаьхьна. Сайна тІедехкина косташ дийца волавелира со. ДІахаьттинарг: ткьа шо хьалха, пхи шо хьалха кхелхина, Украине дІабахана, хилларг ца хаьа... Испанехь беха... Я Германехь дІабоьхкина... КІант вара я йоІ яра –

белла я кхелхина дІабахана... Арме вигнера – цигара юха ца веара... Иштта дара хІор а жоп.

Цаьрга ладоьґуш, сан дог хебара: ас ца хъанах хІун дахъа деза?! Эзар сатийсамна... эзар дегайовхонна духъал цхъа жоп: бац! ца карийра!.. Дукха суьрташ кегийра оха. Фаягахъ а хиллера дукха суьрташ... цхъана хенахъ Металлургически Комбинатан куьйгалхо лаьттинчу Исаков Саргибайн йоІ яра Фая. Цунна дукха ца бевзара кхузахъ баьхна нохчий. Вай ца догІучу муьрехъ шийтта шо кхачаза хиллера иза. Амма шен классехъ дешначу нийсархойн цІерш ягарйора Фаяс. Бакъду, суна масех стаг бен цо буйцучех вевзаш вацара.

Айса цІера даьхъна сайн ден Сайд-Ахьмадан (Таьштин) сурт гайтира ас Фаяна. Металлургически Комбината чуйогІучу ОКС-ан складан неІарехъ хІетахъ даьккхина сурт дара иза. Таьшта Уч-Коргански ОКС-ан гІишлошьечу бригадан куьйгалхо вара. Оцу суьртахъ бІаьрг кхетташшехъ, сихха элира Фаяс:

– Так, это ж дядь Сережа!.. Он был другом моего отца Исакова Саргибая...

– Билгал иштта дарий-те, хьо йиц-м ца елла, Фая? – аьлла, хаьттича, дехха дийцира цо.

Гуттар а цхъаьна хуьлура и шиь, Фаяс дийцарехъ. Металлургически Комбинатехъ болх бечу нохчийн белхан хъелаш тодарна тІехъ а дукха мехала дерг дан карахделира, алапашца догъэцагІертара, Іедалца йолчу юкьяметтигийн а, Таьштех дагаволуш, Іуналла дора. Дукхахдолчунна тІехъ Таьште ла а дугІура шен дас, бохура Фаяс, хІунда аьлча, болх жигара дІабахийтарна тІехъ а, белхан низам лардарна тІехъ а йоккха бегІийла хъаькамна а нисйора.

Хайдарканера схъахъажийна хиллера Ядгор (Хайдарканерчу Комбинатан филиал хилла Чаувайхъ ерг). Ядгор а, цуьнан хІусамнана Фая а таджи-кех дара. Кхузахъ девзина, вовшахкхетта а хиллера и бертахъ деха ши адам. ТІаьхьо, дахаран некъаш шерша доьлча, Іедалан куьйгалла малдала доьлча, цхъана а хІуманна тІехъ «олалла» доцуш, висира ша бохуш, далхадора Ядгора. Комбинат хозрасчете йоккхуш, кехаташ кечдайтира, тІаккха долаяккхар а тІедожйра. Цул тІаьхъа Комбинатан бахам къайлабаьккхира цабевзачу цхъана наха. Эскар доцу инарла санна, ша цхъалха висира, бохуш кхидІа а дуйцура воккхачу стага. Цуьнан бІаьргех хиш дуйлура, шен къамелах Іаткъам а хилла. БІеннаш адамаша алапашца таро еш меттиг яра иза. ХІуйпака йина, дуьнен тІера яйира. Уьнан коржам а, биргІанан юьхьиг а яхъна нах Іедало лийцира... Йоккха харцо яй хІара-м!... Кхойтта шарахъ, уггаре а халачу хенахъ, мискачу наха вовшахтоьхна халкъан бахам, шайн дола а баьккхина, хІаллакбира Бишкекерчу сутарчу хъаькамаша... Коьртачу декъана, нохчийн яьни тІехъ схъаеана а яра Металлургически Комбинат бохуш, дуйцура куьйгалхочо. И гІуллакх ца лайна, воккха стаг цомгуш хилира: хье чуьра пха иккхина хиллера мисканан. Дукха ехачу хенахъ бала хъегна, гІеттира Ядгор. Цунна Іу хилла, шен гергарнаш кхузара дІабоьлхуш а, Ядгоран доладан буха-сецнера Фая. Цаьршиннан кІант а, йоІ а Москвахъ дехаш дара.

Ядгор кхуза веанчу хенахъ цхъа нохчи бен ца хилла, куц дара, Чаувайхъ ваха висна. Иза а тІаьхьо Кызыл-Кыя гІала дІавахана хиллера.

Цундела, нохчийн хьокъехь оха къамел дечу хенахь, вист ца хуьлура къена таджик.

– Шу дукха дахарш... Дац!.. тхуна дита а, шуна дѳадахьа а диканиг дац, – кийрахь гѳайгѳа кхехкара воккхачу стеган. – Хѳетахьлера адамаш чекхдевлла... Заводах а, Комбинатах цхьа сирхат ца дисна... Ишкол, туйка, почта, клуб – уьш хилла меттиг а бац... Дуьнен тѳехь массанхьа а хьавзинчу йилбаз-махо даржийна, хѳаллакхили дерриге а... Шайн цѳахь бисинчарга иштга дѳадийца. Цара кхузахь лайнарг ялсамани хиллера, тѳаьхьарчу хенахь оха хьегначуьнца дуьстича... – Ежийн дитташна юккъехула дѳа куьг а хьажийна, тѳетууйхира Ядгора:

– Хьовсал шу, дѳо лаьмнийн раьгѳнашка!.. Оьпанаш санна, лаьттах боьлла кхайкхаза беана бѳо. Китайра бу уьш... Гѳиргѳизойн пачхьалкхан куьйгалхоша шайн-шайн заманашкахь даккхий ахчанан декхарш тѳелетийна хилла куц ду. Цара дѳашардина мокхазчу лаьмнийн баххьаш гой шуна?... Мукадехкий дуурш, оьпанаш санна, тѳулгах чубоьлла... Дешин шахьташ ю уьш. Тхан мехкан тѳум схьаузуш бу уьш. Ткъа хѳокхеран бала а бац... Церан кредиташ шайн кисана дерзийначара боьхкина мохк, шен халкъаца цхьаьна... Хѳинца уьш кхузара дѳабаха, ша Аллахѳ-Дела воцург, кхин ницкъ бац... Керла-керла некъаш-бахьанаш дагардеш, чукхоьхьуш нах бу, чуузуш гѳирсаш бу... хиндерг Дела воцчунна ца хаьа, – кегаеллачу ойланашца дуьйцура Ядгора кхузара хьал... – Ма-дарра довзахь, шун цѳахь болчийн а дегнаш духур ду. Адамалла яра шуьгахь. Бен-башха доцуш, ца хьуйсура шу нехан гѳайгѳане... Тхаьш долчоьхь дика бевзина суна нохчий... Китайцаша школа а йина кхузахь, лахарчу кѳотарахь – Чилтанехь... бераш цига дѳасалело жима автобус а елла... Ткъа кхузара дѳаузуш дерг деши ма ду!.. Стенах ехар ю пачхьалкх, муха ду кхана хиндерг?! Цуьнан ойла ян, саметтахь гѳуллакх дац кхузахь дерг... Шу-м шайн цѳена ойланаш йохьуш даьхкина... Къола дан я талораш дан ца даьхкина шу... Шу доттагѳалла дохьуш даьхкина... Шу шайн дайн кешнашка даьхкина, цаьрца йолу шайн уьйр- марзо карлаяккха, уьш а, тхо а Деле деха! Ийманан некъ бу аш беанарг!.. Дала ял лойла шуна!.. – лагѳлуш, сецира воккхачу стеган къамел.

Кхачанах кхеттачул тѳаьхьа, кхин хан ца йойуш, машинах арадевлера тхо. Ма-добрхху, нохчийн кешнаш долчу даха лиира суна: коьртачу лаамех хьалхарниг иза хиларна. Цига хьалавоьдучу некъан сурт (карта) а дара сан карахь. Со новкъавалале, Сайд-ѳалвис, ас доьхуш а доцушшехь, диллинера иза. Цо ма-гойттура, некъо голатовьхначул тѳаьхьа гучуелира аьрру агѳор цхьаь бен йоцу Шафаранин беш. Цѳарула-цѳен, барула-можа дитташ. Уьш доьттина туьркаш а, шапталш а... Цул тѳехваьлча, аьтту агѳор хила езачу бошмийн изь дан сихвелира со: царна юкъахь хила еза «сан беш» а. Цу уьрдахь нисделла сан дуьнен тѳе валар. Стоьмийн диттех юьзна бошмаш лелхара машинан корох тѳех, суна йийццинчу хьалха-тѳаьхьаллехь могѳа а бина. Со церан шунаш дагардан хѳоьттира, кехат тѳехь ма-дарра: Селамсолта (аьккхий) – цхьаь; Юнуев Хьасайн (Мохьмадан да) – шиь; Мѳаьни – кхоь; Зѳака – диь... диь... диь... Сан са тѳеуьйзура пхоьалгѳачу бешо, сан дагах гилгашдуьйлура, бакъ-

абелла мотт багахь тӀелетара... Сан синан кӀоргехь хахоьрцура генарчу замано: кхо бутт болуш ваьккхира со оцу кертара ара... «ЦӀа доьлху!» – аьлла хиллера соьга хӀетахь. Шовзткъе итт шо даьлча, яздинера ас:

... ХӀетахь цкъа нанас со (кхо бутт сан хилла),
 Чениг тӀе пӀелг таӀош, хьаьстира, бах.
 Дерзина доьлаш гуш, воьлуш со хилла:
 «ЦӀа доьлху!» – аьлла мотт бевзира, бах!..

Суна ца хаьара цӀахь кешнаш дуйла,
 Дайша сайн лелабой холхазан куй,
 Нохчийн мотт сайн къоман ненан мотт буйла,
 Бедарган кхерчара суо буйла суй!..

– Гумар-Тела!.. Сацаехьа машин!.. – бертаза делира соьгара.

Машина чуьра воьссина, керта улло тӀевахара со... ХӀусамаш йолчух тера дацара: гуш я адам, я хьайба дацара... «Со ларвеш, Ia-те хӀара керг?! Байлахь дисна декъаза урд!..» – аьлла, хаттар иккхира сан ойланах чекх. Гуо къовлуш означу телаш юккъехула чу куьг а дахийтина, цхьа зезаг-тайпа даьккхира ас. Цунах тера буц-зезаг Нохчийчохь суна цкъа а ца гинера. Ас лелочух кхеташ ца хиллехь а, со лерина тергалвора сан накъосташа. Суна эхь хийтира, аьлча а, мелла а сиха кхузара дехьавала... генавала ойла иккхира... Цхьаннан бегӀийла йохо веанчу, шен доцург дӀаиэца, бертаза иза дӀаийзо веанчу «нацкъарчу талорхочух» суо тарвелира суна... Нохчийчохь хӀун ца тоььна, стенна бӀаьрмецигваьлла веана со кхуза?.. Сан хӀун ду кху кертахь?! Ас хӀун дитина сайл тӀаьхьа?! Со хӀун деш лела нехан уьрдахула?! Амма суна цкъа а евзина йоцчу къайлахчу цӀеро боттура сан кийра; багахь дӀалеташ, мотт тийсалора, легашкахь аз соьцура... ХӀинццалц цкъа а сан бӀаьрга ганза йолчу зӀаьнарша серладохура сан дог... ХӀаь!.. ЭргӀада ойланаш жимма хьаььча, юха вуссур ву со «сайн туьша»... кхаа баттахь айса хӀаваь чуийзинчу хьаьрма... хӀокху нехан беша... Теш воцуш, къамеле вер ву со... сайн дагца...

ХӀокху доккхачу дуьненахь сан кхолламах буца язбина хилла хӀара лаьттан цинц. Сан ага таька доладелла хӀокху готтачу уьрдахь... Ткъа со стен декхарвина хьуна къежа?! Ага хьан гӀаргӀанех дина хиларх, суна ша лекхна йиш-м нанас Нохчийчуьра схьаеана ярий!.. И йиш-м нохчийн маттахь ярий!.. Кхузарчу лаьмнашкахь къора хуьлура цуьнан екар. Нохчийн лома кхаьчча, самалхадаьлла, тӀомаелира сан аганан йиш!.. Кхузахь дуьнен чу со валарх, хьайн ву ма мотталахь... МаьI-маьIIехь дуьнен тӀе дийлина тхо, хӀетте а тхешан кхерчан дай хила Iемина тхуна... Тхан цӀийх ду иза!.. Пана а, эрна а дахар девзаш а, дезаш а дац тхо... тхаьш нохчий хиларна... Тхо-м эшелонаш тӀехь а дуьнен тӀе девллий, шун кӀотаршкахьчул а дукха. «Шалон» боху цӀерш тхуна цундела техкина...

...Кешнийн зӀарехь Мусхьабе доӀа а дайтина, цу чохь долчу охӀланна гечдар дийхира оха...

Тишделлера кешнаш... Дуьненан декхарна куьг Ииттинера, амма бусалба нехан дог-ойланца доладинчух тера дацара. Бакьду, даьхни чулелаш, кешнаш хьешна гуш дацара, хуьттуш-летош лаьттинчу кертан чалх гульеллера, кертахь кхиьначу жЮлмаша кешнаш дуькьнера. Дукхахдолу чарташ хирцина, кегделла, Ианадахана, Терачу йозанийн басар доьжнера... ТПаккха-ткьа?! Кхузткьа шарахь... юххехь верасаш а боцуш, юьртахь а, махкахь а сарахь-Гуьйре тЕхЮтта йиша-ваша доцчу генарчу махкахь кешнийн кхоллам кхин муха хир бара?!

Дицлур ду вовшашна
Къаьстинчохь вовшех вай...
Я махках къаьстинчохь...
Дайх ала дош доцуш,
Даймахкахь каш доцуш,

Дала ма лайла вай, кЕнтий!.. – боху нохчийн къомах ваьллачу дешан говзанчас. Азаллехь синош кхуллуш елла амал ю нохчийн: даймахкахь каш хила лаар. Цуьнан дуьхьа дуьненан доккхачу ирсана букь берзийна ваьхна хЮр нохчи.

Суьйре герга гЕртара... сан дайша кхойтта шарахь Тянь-Шанан ломан чожахь лайна суьйре... Тхо тЕкхача а, оха бЕаьрг тоха а дезарг дукха дара: кешнийн хьаьрма цЕанъяран гЮллакхан гЕйгЕабан сихвелера со. Го буьстина, кертана мел гЕирс оьшу хьаьжна, маса белхало ларор ву кхузахь дан леринарг цхьана дийнахь чекхдаккха... Кобрта хет-хетачу куьпа кхочуш, девза адамаш хоттуш, Охьа-чу, Хьала-тЕе толлуш, Боккхачу ТЮлге бЕаьрг тухуш, тхо леллашехь, маьркЕажан бода тЕеоллабелира.

Буьйса юккье яххалц, къамелаш дира оха.

Гуьйранна, серлаяьллачул тЕаьхьа, Кадамжай охьадаха новкьа девлира тхо. Цигахь Расул вара тхо лардеш. Ткъех чаккхарма генахь яра Кызыл-Кьа гЕала. Расул схьа а эчна, цига дЕадахара тхо. Кешнийн кертана оьшу гЕирс вовшаш а тоьхна, мовлад дешийта а, саГина дала оьшург а тардина, тхо делкьале юха новкьадевлира. Расулана бевзачу операторшца барт а бина, уьш а тхайца буьгуш, Чаувай хьаладахара тхо...

Делан лаамца, тхаьш дан леринарг кхочушдан каделира тхан: жЮлам дЕахьокхуш, кешнаш а цЕандира, керла керташ дЕахИиттийра. Массо а метте кхочуш, хЮр лам-тЮлг ша-ша билгалбеш, суьрташ дехира, шина сахьтана лерина «кино» яьккхира... ЦЕрачарна безамна бохуш, тхайн куьг, иэс тЕкхочург дерриге а дира. Суьйре йоьлча, молла а валийна, уьстагЕна урс а хьакхийтина, цу дерригенна а ТЕра мовлад а дешийтира. Дуккха а адам деара. Оццул бЕарлагЕа хиллера кхузарчу нахана тхо дахкарх. СаГанах а кхетта, цхьа мерзатамехь дЕасакъаьстира тхо...

ПАШАЕВ Нурди

Дай баъхначу йуъртахъ

(Повестъ)

Дуьнен чохъ мел долчу хӀуманан рагӀ ю. Бе шарахъ ваьхнарг, шен сахът тӀехӀоьттича, Южалло лоцу. Ден метта цуьнан воӀ кхуьуш, диэба тӀаьхье.

Шераша луьстура паччахъан зама. Паччахьо шен метта воӀ хӀоттош, ткъа цо – шен воӀ. Иштта, ворхӀалгӀа чкъор ду олура, шен йалх ден хиллачу даржехъ халкъана тӀехъ олалла деш.

Баш-башха ду хӀора а къоман гӀиллакхаш, ла-масташ. ХӀоранна мехала а ду уьш. Шайн дайн гӀиллакхаш оьзда хетар а, уьш ларар а вайнехан Iадатехъ чӀогӀа дика лоруш ду.

Бе шо сов хан йара нохчийн къомо паччахъан олалла, тӀе ца лоцуш, дӀатоьтту. Царна ца безара паччахьо халкъана тӀехъ латтон Iазап-бала. Массо мисканиг а, хьолоахо а цхьатерра паргӀат, ког хецца ваха лаьара. Цундела цара бохура: «Тхо Делан лай ду! Кхин тхан да вац, цхьа АллахӀ воцург!»

Нийсо йоцу куьйгалла шайна тӀехъ ца леладайтa, харцонна дуьхьал кьийсам латтош, хала некъ беш, схьайогӀура Нохчийчоь.

Хеназа Южалла тӀехӀуьттуш, йартел а даккхий ду вайн махкахъ кешнаш. ХӀора барзана бохург санна, боьгӀна бу гӀазотан хӀоллам. Цхьа хьал ца хуучунна-м и кешнаш долчоьхъ гаьннаш доцу диттийн хьун кхуьу мотта а тарло. Цхьабосса лекхачу хӀолламаша дагалоьцуьйту чолхе зама. Хетало, хӀора хӀоллам а цӀийх Ийдалуш...

Цоцин-Эвланий, Гелдганний йуккъехъ, шина йуьртан доза къасточу Иэмана ораца, гуобаьккхина йуьйцина керг йолчу кешнашкахъ, малхбалехъа дирзина, тӀе эрз тоьхна лаьттачу рагӀу кӀелахъ тӀекӀалйехкинчу кибарчигашна тӀе букъ а товжийна, тӀулга тӀе а лахвелла, гӀийла ойла йеш Iара цхьа къано. Шен кӀайчу можах дай-йн куьг а хьобкхуш, ши мекх хьийзон куц а хӀиттош, гӀайгӀане баьргаш кешнийн баьрзнашна тӀехула кхерстабора цо.

Хьал ца хуучунна моьттур дара, цуьнан герзаца къовлавелла хиларх, иза цхьа мостагӀ ларвеш Iа.

Ша къена велахъ а, жимачу стагехъ санна, цуьнгаьхъ товш дара детица кхелина шальтий, кӀайн мукъ болу нохчийн шира мажар-тапчий. Шен цхьа Iалашо йолуш бара къаночо арабаьккхина некъ. Оцу кегаеллачу паччахъан заманахъ, йоча-нах пхора гуьйре санна, тешам боцуш дара хьолоадайша ловзадаьккхина махкара хьал. ХӀинца а дицдалаза дара цунна, Цоцин-Эвла йиллина исс шо а дузале, шен итт шо долчу хенахъ, 1849-чу шеран I2-чу декабрехъ, диллина ло а долуш, пол-

ковник Слепцов коьртехь волчу таллархойн гГерано талор а дина, керла йиллина йурт кхоамза ягор.

Цул тІаьхьа кхо шо а далале, йуха а Цоцин-Эвла балано лецира. 1852-чу шеран 17-18-чуй февралехь, мискачу наха баха йина хІусамаш йагош, йургана тІе шен бІо хийцира инарла-адъюданта эла Барятинскийс.

Еккѳа цхьа Цоци-Эвла йагийна ца Іаш, Хуллоций, Джалкхаций, Гумсаций хьала-охьа йолу йарташ а йохийра цо, йалтийн аренаш а йагош.

КхозлагІа, 1857-чу шеран 8-чу декабрехь, инарла-майора Ольшевскийс йаьккхира Цоцин-Эвла.

ХІоразза а, адам Іаьнна чудирзинчу хенахь, кьизалла тІелетара мостагІ. Балано лобцура маьрша бахархой. Цундела даим шен башлакх коьрта тІе озон кийчча хила везара хІора а дегІ лацалуш верг. Жима а, воккха а герзах воьттина, кийчча хуьлура цу карзахечу заманахь.

ХІора пІераскан Іуьйранна кешнашка воьдура воккха стаг Махьма. Тахана-м чІогІа кхоьлина де а дара. Ло дешна а йацара дукха хан. Дерз дара тІесерсаш. Волавелча, хатто дІалобцура когара мачаш. Новкѳа йа урамехула воьдуш хилча-м, Іасанах хьокхий а, хатгах йаййора уьш. ХІинца, кху баьрзнашна йуккѳехула лелар бегІийла ца хеташ, цхьацца ойланаш йеш Іара иза.

Нехан санна, ден-ненан, йиша-вешин кешнашна уллехь сецна Іер а дацара цуьнан. Стоммачу комаран хиэнах, биь са нисбеш, хаза кечдина лекха чурт долчу шен дена Пезийна тІех а волий, дуккха а кешнийн баьрзнашна уллехь соьцура иза.

И ХІолламаш доьгІнарш, цуьнан накѳостий хилла ца Іаш, тешаме воІарий санна, цуьнан тІемаш а хилла, улле бевлла лелла динан вежарий бара.

Къена кьанваллалц бІонна хьалхаваьлла лелла вара иза. Цуьнан бІаьхой бу, цунна хьалхха Іожалла тІеэцна, лаьттан кийра бийшинарш. Церан массеран а йуьхь-сибат санна, имам Шемалан зама а дика дагайогІура цунна. ХІетахь дуьйна, Хорачара обарг Зеламха лаццалц йолчу ханна, лийлира иза бІонна хьалха а ваьлла. Петарбухехь Іедал хийцалучу хенахь, шен 80 шо долуш, Іовдин Іелас мага а дина, шен йуьртаочуьнга МаІасан кІанте Іобуга делла цо шегара дарж.

Йуьртахоша лоруш, майра а, обзда а кІант вара Іобу. Тхьамдаллина хьакъ а вара иза.

Махьмина даим дагахь лаьтгара хала киртиг тІехІоьттича, Іобус ша шозза кІелхьараваккхар. ХІетахь дуьйна Іобун цІийнан нах, берриге а ширдий, лоруш схьавогІура Махьма. Шен шина кІанте Хьасайней, Хьусейней весет динера цо, шаш делла дІадовлалц церан сий делаш, аьлла.

Хууш дацара, мила, мича хене вер ву. Ца хаьара, кестта йурт дІалоцуш хІутту долчу кьемат-дийнахь шен ши кІантгий, шо кхаьчна бер дуьсуш, ваший, нуссий лаьттан кийра дуьжур дуйла. Шай, шен хІусамнаний, вешин воІ кхобуш дуьсуш, ша дина весет йуха а шена тІехь дуьсур дуйла.

Уггаре цунна дагахь лаьттарг, диц ца луш дерг, цоцанхойн гІотанаш лаьттинчу араь маситта йуьртара вовшакхетта йоккха дошлойн тоба гульелла хан йара.

Тешнабехкаца тІелетгачу паччахьан гІаттамо гайтинера Махьмина паччахьан ницкъ, церан дукхалла а.

Тюм бахбелла, хЮь-молхий кхачийча, тур баттара даккха дийзира Махьмин. Баттара даьккхинчу туьраца мостагIчунца чуьчча а вахана, Тюм беш, уггаре шен гIад дайначу хенахь, мичара вели ца хууш, кхуьнан тешаме агIо а хилла, улле иккхинчу Юобус, топ йетташ, мостагIчун гуо лахбина, Махьмин латар толаме дерзош, халачу киртигах кIелхьараваьккхара иза.

Дукха цIий Генира цу дийнахь шина а агIонехь болчийн. ХIетахь дуьйна цоцанхоша «ЦIен аре», арахьарчу наха «ЦIий Гаьнна аре» олу цу меттигах.

Ша шолгIа Юобус кIелхьараваккхар-м дуьйцуш а дацара цуьнан. Юобус-м, наггахь шашь сакьера гулделлачохь, хьаха а дора и.

Бода беанчу, I9I2-чу шарахь хилла иза. Гаьннан чиллахь, Гумс, Хуллой вовшахкхетачохь, говр-салазахь хьуьнха ваханчу Махьмина тIеIоттаелла хиллера берзалайн арданг.

Берзалай гучу а йовлале, лергаш доьгIна, мерIуьргаш а йекош, юхагIертара говр.

Шен дагахь: «Эссай, цхьа борз-хIума хаелла хир йу-кха кхунна», – аьлла, салаз тIера охьавоьссина, йуьхь лаьцна, говр хьалхяхьа дIаозийначу Махьмин бIаьрг кхетта, юкь-кара совца а совцуш, шена тIе гIертачу берзалайх.

«Ванах, дала орца доцчу кху варшахь, нахана мила-хIун ду а ца хууш, гуш лаьтгашехь оцу са мещачу, дерачу акхарошка вовшахвоккхуьйтийла а ма дац», – аьлла, шен салаз цIехьа йерзийна хиллера Махьмас, шена тIаьхьа гIертачу берзалошна йукьа наггахь топ а тухуш.

Мухха делахь а, Илсхана-Йуьртахь ловзаргахь сакьийрина богIучу Юбиний, цуьнца волчу шина накьостанний гина-кх, лайн дарцах чан тарийна, сих-сиха йуьйлуш топ а йолуш, хаьккина йоьду говр-салаз. Ткьа берзалайн тидам а ца хилла.

Сих-сиха йуьйлучу тоьпах шекбевллучу береша, герз дуьйлучухьа дIахаьккина шайн говраш. Шашь тIекхача доьлча хиира кхаа беречунна топ йи-йларан бахьана. Царна гира, лайх дIаийна, шайн андий вортанаш охьатаШийна, салазна тIаьхьа йахйелла, йоьду берзалайн арданг.

Герзаша кьевлина, йааро бузийна, синкьераман кеп дегIера дIаялаза болчу кхарна моьттира, шашь цIогIанаш тоьхча, берзалай дIасайовдур йу. Амма адмийн цIогIанаша са меца акхарой кьахкор йу бохург аьттехьа а ца хиллера. Цун-дела герз караэца дийзира.

Цхьабосса тоьхначу тоьпаша йухатуьйхира берзалайн арданг.

Берзалай дIа а кьахкийна, шашь севцча, Юобас аьлла хиллера: «Ванах, Махьма, ма цIехьа дахдинера хьан зазз оцу моттцахуучу акхароша».

Вела а луш, жоп делла Махьмас: «Иийт йаI, цIе йожа кIегаш тIе, ахь ма дакьа-задаьккхи сан гIуллакх! Вацара, хьанора, со-м вахвина валош. Сайн кьаьхкинчу говран архаш йухайзош, наггахь бен топ кхосса а ца ларавора. Берзалай яр-кха сунa тIаьхьайахйелларш».

Цхьацца ойланаш йеш, шен суьлханаш хьовзийна а ваьлла, Iамалан болх берзош хIара воллучу хенахь, горгалин зевне аз хезира йуьртара схьа.

Парт-аьлла, жима кьонах санна, хьалаиккхира воккха стаг. Ша хьалхахьа боккхучу аьтту когаца цхьаьна йуха а куьйгаш до! анна лецира цо:

«Дела цхьаь веш, Делан Элча Мухьаммад пайхамар (Делера салам маршалла хуьлда цунна) бакьвеш, тхуна бахкийтинчу эвлийайин, устазийн карахь дита-лахь тхо...» – аьлла, доцца до! а дина, йуьртахьа волавелира Махьма.

Хинца цунна ч!ога оьшура, х!оь белла, ша цахь битна сира дин. Делахь а, воккхачу стеган шолга говр – хаза куц докххуш, кечийна Иаса – кхуьнца яра.

Йуьртахь горгали массо а дийнахь ца бекара. Иза бекаран бахьана дара, йуьр-тахошна билгалдина. Йуьртахой маьждиган майдана кхойкхура горгалино.

Халла цхьа бутт баьллера, Цоци-Эвлахь горгали ца бекаш. Лаа дацара и таха-на бекар. Х!окху ц!емзачу дийнахь жимий, воккхий меттахвакхар а атта дийр долуш х!ума дацара. Йуьрта кхочучу заманна дага ца тосуш х!ума ца дисира Махьмина.

Кийрара схьадала санна, карзахе деттало шен дог сецош, ур-аттала мачашна т!ера хьоркане хьалаг!оьртина хатт а ца божош, шен ма-хуьллу сиха йуьртехьа г!ертара Махьма.

Шайн куьпа ца воьрзуш, маьждиган майдана гулделлачу адамашна йукьаг!оьртира иза.

Горгали бекаран кхоь билгало йара нахана йовзийтина. Кхузза бекар – йуьртар-чу кегийрхошка цхьацца хьашташна д!акхайкхар дара. Варх!азза бекар – йуьртан тхьамданашка кхайкхар дара. Ткьа хаддаза бекар – йуьртана т!е кхерам х!оттаран билгало йара. П!аккха массо а декхарийла вара маьждиган майдана гулвала.

Йерриге йурт бохург санна, д!агулийеллера маьждиган майдана. Божарий хьовх, зударий, бераш а. Г!аж таккхол верг кхузахь вара.

Цхьаццанхьара хаьккина далийна цхьадолу дой т!ехьарчу когаш т!е х!уьттуш, цхьанхьа ца совцуш, терсара.

Луларчу Гелдганий, Эвтарий, Мескер-Эвлий кхаьчна ца !аш, Гермчигана де-хьа йолчу Шелан базарахь а хезара и горгали. Цундела, ца хиира йа ца хезира, олийла дацара цигарчу цхьаннен а.

Хьалха, Махьма юьртахь б!он тхьамда волчу хенахь, цоцанхойн бацара и гор-гали. Оцу хенахь Гуьмсена малхбузехьа а!ор !уьллучу !умхан-Йуьртарчу кил-сехь кхозура и.

!обу тхьамда х!оьттича, цо т!едиллинера цигара и горгали Цоцин-Эвла схьабар.

Зеин !елим-Солтин ворданахь, цо а, цуьнца ваханчу кхаа накьосто а хьалабеа-ра горгали. Цуьнца цхьаьна з!енан кхо б!огам а беана, хьалаоьллинера горгали.

!обу вара нахе вистхуьлуш. Тап-аьлла тийна, тергаме ладоь!ура жимачо а, воккхачо а.

– Йуьртахой! Сан бусалба вежарий! Цу т!ехь дерзадо ас сайн дош. Ас ма-аллара, шен дин берг, цхьа сахьт далале, х!окху маьждиган хьарме схьагулло. Т!ехаа х!ума йоццо кхузахь дан х!ума дац, гулам д!аболабала йиснарг ши-кхо сахьт хан бен йац. Малх г!ушлакхе болучу хенахь Г!ойт!ахь хила дезаш ду. Зударий, шу а ц!адерза. Са ма гагде, шуьга ца хоуьйтуш, оха х!умма а лелор дац. Тхо тахханехь ц!а дог!ур ду. Гуламехь дийцинарг, хилларг-лелларг шуьга хоуьйтур ду...

– Во Юбу! – Тяхъара схъа мохъ туйхира хлетгахъ схъаакъначу Махьмас.

– Во вай! Хьо вац и Махьма? Кху йуккъехъ хьо ца гуш саготта вара со. Схъа-вола хьалхахъ! Хьо вистхила воллурый?

Ша тхьамда велахъ а, хьалха Махьмех дага а волий бен, гУллакх ца доладора Юбус.

– ХІан-хІа, кхин башха хІума ала ца воллурасо-м, вушта, хьобга цхъа хаттар дара сан.

– Вистхила, вистхила! – элира Юбус, ша хьалха дийцинарг дерриге цунна хезна моьтгуш.

– Со хІинцца бен ца кхъачнера кхуза. И дой дерш стенна оьшура-те? Сан а ма йара цу божал чохъ цхъа алаша.

Шайн дойшкахъ, герзах къовлабелла баьккинчу баьххошна тЮьхула баьрг а кхарстийна, Махьме а хьаьжна, велар иккхира Юбин. Дуьхъалахъ адамаш хиларна, цунна ца гинера Махьмин гЮдайуккъехъ йолу нохчийн кІайн мукъ болу тапчий, доьхканах кхозу детица кхелина шьалтий. Амма тидам бинера цуьнан воккхаволчу кІентан Хьасейнан. Шен дечух тера сийна ши баьрг тхьамданна тІе а бобгІна, биргІа охъанехъ ерзийна, белш тІехъ кхозуш топ а йолуш, чІамарчу динан урх йухаоьзна, Іара иза.

Ша динчу хаттарна кхоччуш жоп ца хезча, хиира Махьмина иза шех хІунда велавелла.

– Бехк ма биллалахъ суна, Махьма, цхъа хІума даг чу иккхинераа суна. Ахъ гІайгІа бан безаш хІумма а дац кхузахъ. Дикка лийли хьо а баьхаллин некъаш доьдийна, и хьайн кІайн маж йах моссазза ло, тукарца лах а йеш, къоначул а къонвала гІерташ. Таханлерчу дийнахъ хьуна бехк билла стаг вац кху йуьртахъ. Хьо тхан лараме къано ма ву...

Цул тІаьхъа, къамел кхин шега схъа ца оьцуш, дехьо-о шен говран йуьхъ а лаьцна Іаш волчу НуххІан Дудина тІе а вахана, цуьнан говран дуьрста ша буйна лоццушехъ, жима къонах санна, кхоссавелла нуьйра хиира Махьма.

Хийра стаг шена тІехъ хаавелла, раз ха тосуш, ша болччохъ цхъа го а баьккхина, терсира дин. Цингаш кхосса дагадеана, корта когаш йуккъе охъа а таІийна, гуо хьовзийра дино. Цо лелочух кхеттачу Махьмас, цкъа тІехьарчу когаш тІе а хІоттийтина, йуха деро човхо кеп а йина, цІехъа хийцира расха дин.

Хан йалале, улле баьккхина шен сира дин а болуш, чаболахъ ша дІаваханчу расхачу динахъ йухавеара Махьма. Схъа ма-кхоччура, динара охъа ца вуссуш, кхоссавелла сирачу дина хиира иза.

Махьмас лелочух цакхеттарш цуьнга хьаьвссинчохъ бисира, ткъа кхеттарш боьлура.

ХІинций бен тидам ца хилира Юбин Махьмас лергинчу можан. Хьалха-м цо гайтинчу къонахчун хьуьнарх воьлура иза. ХІинца, цІа кхъачна а валале, къано-чо шен можах динчу самукъадаьллера.

– Махьма, ва Махьма! ХІинца-м цхъа пхийтта шарна хлетте а къонвеллий-ца хьо. Иштта товш ву хьуна къонах!

– ХІаъ ткъа, иштта пхийтта шо жима-м хІара дин а белара сан, – дуйхъала забар йира вукхо а.

Шен дахарехъ даим сира дин хуьлуш хилла Махьмин. ХІара хІинца болуш берг, Ённа хьалха хихкина хиларна, безам хеташ кхобура цо, къанбелча а, да ца боккхуш.

Маьждиган майдана мел веанарг а, дойна тІера ца буйсуш Іара, шайн тхьамдин муьлххачу а омранна кийча а болуш.

– ХІа-хІани, хьомсара йуьртахой, кийча дуй вай новкъадовла? – хьаттира тхьамдано.

– Кийча ду! – аьлла, цхьабосса тоьпаш ирх айбира Ёаьхоша.

– Махьма, ГІойтІахъ кхеташо ю хила езаш. Малх ГІушлакхе балале цига кхача хьовсур ду вай. Нохчийчуьра берриге а тхьамданаш кхайкхина цига. Дийцаре дендерг, дакхьачча бен, хуур дац вайна. Паччахьан векалш бу кхеташо вовшах-тухурш. Схьахетарехъ, вайна Советан Іедал ца довзийта-м ГІерта уьш.

– Болх Делан карахъ бу. Дацхьачча хуур ду вайна, хІун-мила ду, – аьлла, сир-делла ши мекх хьовзо куц а хІоттош, нуьйрахъ дІанисвелира Махьма.

* * *

1919-чу шеран 29-чу мартехъ Соблжа-ГІалахъ хиллачу нохчийн гуламехъ Деникина шен ультиматумехъ, Цоцин-Эвлана къастийна билгалдаьккхина хилла: «Хьалхалерчу тасадаларшкахъ цоцанхоша йийсар бина кІайчу эскаран салтий а, эпсарш а шайга схьабалар.» Кхин йалх хІума кхочушдар а тІедиллира.

Амма цоцанхоша, оцу шайн вархІаннахъ цхьа а кхочушдийр дац шаьш, аьлла, сацам боллуш жоп деллера.

1919-чу шеран 4-чу апрелехъ, пІерасканан дийнахъ, адам рузбанан маьжди-ге ламазана гулделлачу хенахъ, Цоцин-Эвла ваийтинера КІайчу Эскаран эпсар, нохчо. Цо йуьрте дакхьайкхийнера, нагахъ шайн ультиматум кхочуш ца йахъ, Цоцин-Эвла йохор хиларан цхьа а шеко йац, аьлла.

1919-чу шеран 5-8-чу апрелехъ, Цоцин-Эвлана мостагІ хІинций-хІинций тІелета бохуш, йурт тІамна кечам беш Ийра.

Цул хьалха ГІойтІахъ хилира йоккха кхеташо. Ёеннашкахъ адам гулделира цига. Деникинан баккхий хьаькамаш бара баьккина. Іаламат говза а, кІеда-мерза а дуйцура цара:

– Накъостий! ЛадогІалаш, нохчий, гІалгІай. Дац шуна тхо шуьгара Даймохк баккха ГІерташ. Дац шуна тхо шун бусалба дин дохо ГІерташ а. Тхо шуьгара латта даккха ГІерташ а дац. Бакьду, ницкъ тхьоггахъ шорта бу, милла а эшшол. Тхуна лаьа, шу тхайна муьтІахъ хуьлийла, аш дуйхьалонаш ца йойла. Цхьа вежарий хилла Іен дезара вай, вовшийн мостагІий а ца хуьлуш. «ХІоккхул нохчийн халкъ тхуна тІаьхьа хІоьттина ду», аьлла, йаздинчу кху кехат тІе куьйгаш а таІадай, машаре хила вай? Шу шайн-шайн хІусамашкахъ, пешаца ирх когаш а хецна дІагІийчхьана, оха вохор вара и болшевик. Тхо шуна новкъа а ГІертар дацара...

И дерриге хезаш, ладугуш бара Веданара Узум-Хьяьжин бо а, Шелара Соип-Молла коьртехь волу бляьхой а, иштта цоцанхойн йоккха тоба а.

Гараваллачу Иелимчо Шелара Соип-Моллас иштта длахьедар дира галагизкхийн векалшка:

– Хла-хлани, галагизкхийн векалш, клайчу хабарша леден хан даяьлла тхан. Кхин лелур дац шуьга тхо. Болшевик, тхуна муьтлахь, оха длатеттинчохь, уьнтлапхьид санна, Ийр ву. Тхуна дика бевза цара тхайга кховдийна, мискачу нахаца богуш болу некь а, шун аьшпаш а. Таханлерниг кхана доцуш, сьхьадогуш дуьне ду хIара. Бе шо сов хан йу паччахьо, тхьоца хIара латта кьуьйсуш, ций Иенадо. Кху махкахь цхьа а нохчо хир вац аш керта бохам банза. Тхо тхешан мехкан дай ду. Тхо дац шух лата даьккинарш, шу ду тхо тхайн махкахь хьанала даха цадуьтурш. Шуьца вежараллин гергарло а тесна, кхин тIе а шу коьшкала ховшар дара оха ланза диснарг. Доцца аьлча, тхо дуьхьала ду аш сьхьакхийдочу некьана, – аьлла, нохчашна тIе а вирзина, мохь туьйхира цо: – Дуй вай дуьхьала?

– Ду дера! Маьхьшаре нах лохкуш а, шена хиндоцург ду оцу эпсаро дуьйцург!..

– Тхо дуьхьал ду! – маьхьарий девлира масех эзар беречун.

Йуха а вистхилира галагизкхийн эпсар:

– Хьовсийша. Масала, сьхьалоцур вай бух боцу гали. Хьо бертиг лаяьлна Iерах, кхечо цу чу мел дукха хIума кхиссарх, дузур даций-ца бух боцу гали. Иштта, аш мел дукха кхабарх, бузур бац шуна и болшевикаш. Педерза тхуна. Ма элира ала ду шуна, цкьа мацца а дохко девр ду шу. Дика ойла а йай, жоп лойша тхуна. Хезин шуна?

– Хези тхуна, амма тхайн мостагIех вежарий балур бац тхьога. Кьемата-кьиг йогуш а хиндоцург ду и. Болшевик оха льохучу новкьа вогуш ву. Тхуна ца беца хьоладай, цара мискачу нахе Iазап хььогуйту. Тхуна, латта а лелош, хаза, хьанал кьахььогуш, бертахь даха лаьа.

– Оха тIелоцу-кх шу бертахь дахийта. Ойла хIунда ца йо аш?

– Ойланаш йан а, ца кхета а хIун ду кхузахь? Аш шайн куьйга кIел совца боху, ткьа иза хиндоцург ду...

Шен кьамел дерзош, вистхилира Соип-Молла:

– «Муш беца, дош доца», – олуш ду вайнехан. Паччахьана дуьхьала верг суна тIаьхьа хIотта, – олуш, шен дин малхбалехьа дIахийцира цо.

Оццу сацарна куьг айира Узум-Хьяьжас а, цоцанхоша а, кхечара а.

Ах сахьт хан йалале нохчийн бляьхойх дIацIаньелира майда. ГIалагизкхашна бухайсира дойн бергаша аййина кьаьхьа чан.

* * *

Цул тIаьхьа хаам кхечира: Деникин шен мел болчу ницкьаца Нохч-ГалгIайчовнна тIелетта, аьлла. МостагIчунна гергахьа мел йолу йарташ сихонца чIагIонаш йан юьйлаелира.

Дукха хан йалале шийла кхьаь кхечира: малхбузехьа йолу йарташ – Iалхан-Йурт, Слепцовск, Девлитгийр-Эвла, БухIан-Йурт, Соьлжа, БердакIел, Бамт-Юрт – мостагIчо дIалаьцна аьлла.

Хинца шера гуш дара, хІора юрт ша-ша дуьхьалыйларх, Деникинан эскарш йухатоха нохчийн ницкъ кхочур цахилар. Масех йуьртара маситта эзар стагна йуучуьнций, молучуьнций кхачо йеш, уьш дІанисбан йехха хан оьшура.

ГІойтІа а, Чечана а мостагІчо дІалоцуш, цхьана ханна Цоцин-Эвлахь шашь йина дуьхьалонаш дІа а тесна, царна гІо дан баха дийзира Юбин бІон. Цул тІаьхьа Устрада-Эвла а.

Устрада-Эвла йаьккхинчул тІаьхьа кІира хан йелира, Гуьмсехь тІемаш лаьт-таш. Цкъа мостагІчун карайоьдуш, йуха схайоккхуш, маситтаzza а хийцаделира цигара тІеман хьал.

1919-чу шеран 9-чу апрелехь, кІирандийнахь, Иласхана-Йуьртехьа йина йак-хий чІагІонаш а йолуш, горгали бийкира Цоцин-Эвлахь.

Хьалха санна, маьждиган майданахь гулбелира цоцанхой.

Йуьртахошка вистхилира бІон тхьамда Мааев Юбу:

– ЛадогІалаш соьга, сан вежарий! Хаам кхаьчна вайга: хІинца кхозлагІа мостагІчун карайоьдуш лаьтга Гуьмсе аьлла. Вайн вежаршна гІо эшна де ду хІара. Делера доцург кхин гІо доцуш, кІелбисна, боху, уьш. Гуьмсена гІоьнна даха деза вай. Бакьду, хІинций-хІинций мостагІ тІелета, бохуш, кечам бина Іаш ду вай. Харжам бар шуьгахь ду. Вайн йуьртана а йуьхькІам хир бу, гуьм-сахоша толам баьккхича. Нагахь Гуьмсе йаккхахь, мостагІ Иласхана-Йуьрта-на тІелата герга ду.

Таллам беш, тІехула хьийзачу кеманашна гуш ду, Кунта-Хьаьжин зийарт лардеш, дуьхьал лаьтташ болу Ювдин-Іелас баьччалла до боккха бІо.

Јелина-м гуш, хууш а дера дара, Цоцин-Йурт мостагІчунна, легашкахь йисна даьІахк санна, новкъа йуйла. Цо баха а дера баьхнера цоцанхошка: «Оцу доккха-чу эскарна дуьхьалбаккха вайн ницкъ бац, йурт ма йохайайта. Дуьхьло ца йеш, дІадахийта эскарш. Эрна тІемаш ма биэ»...

Мел шайга бахарх а, ца севцира карзахбевларш. Ткъа уьш йуьртахь дукхах-берш бара. «ТІом а ца беш, шашь Іанне а Іаш дацахь, хІуьа хилахь а, шашь йуха-девр дац, алий, гІазот а дехкий мукъане а лата, тІедогІуш долчу Једална гергахь а сийлахь хир ду шу», – бехира Јовдин Јелас.

Иштга, духа ца довла чІагІонаш йеш, гІазот дихкира цоцанхоша. Цундела ла-рамаза дацара, Јелас Веданара гІап йохош карадеанчу герзах дукхахдерг Цоцин-Эвла хьажор а. Цоцанхой мостагІчух лата нигат долуш хиларна, церан нигаттий, лааммий Делан дуьхьа хилийтархьама, цигарчу йуьртан къедина Махьматмир-за-моллина а, маьждиган моллина Муслона а тІедиллинера гІазот дехкийтар. ХІетте а цхьаболчу наха эладита даржийнера: «Деникинхой Цоцин-Эвлана тІегІертар болуш а бац, уьш Гуьмсера Иласхана-Йурт йохо гІур болуш бу», – бохуш. Ткъа Јовдин Јела, Иласхана-Йуьртара Киши-Хьаьжин зийарт дохадайтa гІертaш ву бохура.

И эладитанаш толарна ваханера шайх цу дийнахь Иласхана-Йурт ларйан. ШозлагІа делахь, таллам беш, тІехула хьийзачу кеманашна а и агІо йаьсса гича, мостагІчунна дага хІун догІур а хаацара.

Цундела оьшуш йара и бІалгІа, цу агІорхьа мостагІ эвхьаза ца валийтa.

Юбус йуха а хаьттира цоцанхошка:

– Вистхила лууш цхьа а вуй?

– Тхо реза ду ахь динччунна! – жоп хазийра дошлоша.

– Вай Дела, тхо хьаьнца дуйту аш? Оха хГун оила йан йеза, шу дДадахча? – аьлла, маьхьарий девлира цхьаболчу зударийн.

Йуха а вистхилира Юбу:

– Хьомсара тхан наной, йижарий! Болх Делан кара билла. Шайн детталучу дегнаш тГе аьрру куьг а диллий, оьГазаллица мостагГчунна аьтту куьг айба. Даг чуьра кхерам дАбаккха. Шайн синош ма дохкалаш – вайх кхаьрдар бу шуна цхьаболу нах... Бакьду, вайн йуьрта тГехула кеманаш хьаьвзар ду шуна, цара цАрца бомбанаш а кхуьссур йу. ЦАро докьаран литта йа гЮдмийн такхор багабо, докьарх летта це сиха йаьржа. Йурт сийначу цАрах йогуш хиларх, цАрах ма кхералаш йа белхарш а ма делаш. Тхайна чохь са мел ду, оха мостагГ чувоуьйтур вац шуна. Дохий а ма хьийзалаш...

Цу тГехь шен кьамел чех а долуйтуш, вахана, шен дина хиира Юбу.

– ХАа-хАни, вежарий, ши могА беш, суна тАьхьа хИтта! – аьлла, дошлой цхьана низаме балош, омра дира цо.

Малхбузехьа Хуллох а бевлла, цуьнан бердаца охьанехьахьа хьовзийра Юбус 302 дошлочух лаьтта шен бЮ.

Ах-чаккхарма гергга бахбеллачу дошлойн могАн тАьхье йуьртах йалаза а йолуш, ши кема тГехула хьийза дуйлира.

Сихонца шен дин хьалхяхьа хьабира чов хилла корта дАбихкинчу чечанхочо Боьршига. БЮн коьрте кхаьчча, дин дуьхьал а тосуш, Юбуга дехаре вистхилира хьаша:

– Вежарий! Цоцанхой! ДЮ-о хьийза кеманаш, Чечана йоккхуш, тГехула хьийзинарш ма ду. Суна Гуьмсара тАамехь вала ма ца лабара, со Цоцин-Эвлара тАамехь вала веана ма вара. ЛадогИийша... Само йейша...

– ХАн-хА, Боьршиг, ваьш арабаьккхина некь кхочуш а ца беш, йухадерзар товш дац! – элира Юбус.

– Иштта ма алахьа, Юбу. Вай кхераделла я дохкодевлла, доьрзуш ма дац йуха. Дерг-доцург хаьалц бен...

Мохь тухуш, цхьацца аракхайкха вуьйлира Юбу

– Бокин Сахари!

– Во вай!

– Аравалал йукьара.

Дошлойн могАрера схьа а ваьлла, Юбуна хьалхха сацийра шен дин кьонахчо.

– Товзин Ахьмад!

– ЛадугГуш ву!

– Аравалал йукьара!

Тевеана, Сахрина улле дАхЮьттира Ахьмад а.

– Нуххан Дуду!

– Во вай!

– СхьатЕвоьл хьо а!

Вукха шинна йуххе дІахІоьттира Дуду а.

Дехь-о, вистхуьлу хеззехь, лаьтгаш волчу Байсолтан Мохьмаде а тІекхайкхира тхьамдано.

– Мохьмад! СхьатІехилал хьо а.

Вукху кхаа беречунна улле дІахІоьттира воьалгІаниг а.

– Мохьмад.

– ЛадугІуш ву, – нуьйрахь нисвелира бере.

– Хьайца и кхо накьост а эций, Зукин Борзе гІароле гІо, таллам а бе. Шайн бІаьргашна мостагІий галлалц, схьа а ма дуйла. Шайна схьа топ кхоссалц, дІа топ а ма кхосса...

Иштта шашь гІароле хьовсийначу Зукин Борзе вахара эхшбатын Сахарий, гунойн Ахьмадий, Дудий, билтойн Мохьмадий.

Кхин а кхаа метте – Педин борзей, Шуьйрачу орей, Забантан таьллаш долчу а – цхьацца ха хьажийра баьччо.

Зукин борзехь хадеш болчу цоцанхошна кхечарначул хьалха хаабелира, Шуьйрачу орехула, гуо а лоцуш, тІебогІу КІайчу Эскаран дошлой.

Забантан таьллашкахь долчу хана а хаабелира кІайчийн дошлой, Хуллон тогІи тІе кхаччалц йолчу хьуьнхула баьржина тІебогІуш болу.

Зукин борзера дІахьобьжучу Мохьмадна хетаделлера: Шуьйрачу орехула схьагучубевларш цоцанхошна орцахбевлла богІу Веданара Узун-Хьаьжин бІо бу. Иза иштта мотгадаларан бахьана царна тІера нохчийн духар дара. Цигара схьатоьхначу тоьпан дІаьндарг шен лерга йуххеша, йуткьа шок тухуш дІаьахча, шеквелира иза.

Оцу хенахь, лахахьа ха долчохь, дуйлу герзаш марсадевлира.

Байсолтан Мохьмад коьртехь волу Зукин борзера ха а, мостагІунна дуьхьала кхиссарш а йеш, йухаделира.

ЖагІа болчу ораца а, Іазин ораца а йинера цоцанхойн тІемалоша мостагІунна дуьхьала чІагІонаш.

Зукин борза тІера йаккхий тоьпаш йетта йолийра кІайчара цоцанхойн чІагІонашка.

Сольжа-ГІалара Гуьмсе боьдучу цІерпоштан некьа тІехь (хІинца Джалкх йолчу меттехь) лаьтгачу бронепоезда тІера схьа а йеттара йаккхий тоьпаш.

Йаккхий тоьпаша шайн болх бинчул тІаьхьа, гІашсалт тІелетира. Цоцанхоша майра а, говза а дуьхьалоьера царна. Баккхий эшамаш а хуьлуш, йухабелира мостагІун бІо.

Шайн хьалхарчу тІелатарх гІуллакх ца хилча, хІилла дан гІоьртира де-никинхой. Нохчийн бІаьхойн дуьхьалоно хаьал низамах дохийна шайн эскар кьепе а далийна, могІанийн юкь иттех гІулч а юьтуш, хІордан тулгІенийн хьесапехь тІелахкабелира уьш. Хьалхарчу могІанехь болчара, лаьтта охьа а буьйший, цоцанхошна тоьпаш кхуьсса, цул тІаьхьа гІевттинарш царал хьалха бовлура, шайн рогІехь охьа а буьйший, тоьпаш йетта хІуьттура уьш.

Амма оцу хІиллано а шайн Іалашоне ца кхачийра мостагІий.

МостагІчо, башха хьежа а ца деш, кхуьссура герз. Цундела, дукха хьолахь, цхьаьнхьа дІаобхура церан дІаьндаргаш. Ткьа цоцанхоша хІора а патарма кхоабора, лерина хьажийна бен топ ца кхуссуш.

Цоцанхоша лардийриг шайн йуьртан а, мехкан а сий дара, гІазот дихкина.

МостагІ кхийтира, шайх кхерабелла йа озабелла, цоцанхой йухабевр цахиларх. Цундела лаа дацара, цара йуьртан кьилб-малхбале агІо, гуо ца лоцуш, хецна йитар. Цара дог дохура, цоцанхой, баллалц тІом а ца беш, шаш хецна йитинчу агІор йуьртах бовларе. Йуьртахь бисначу маьршачу наха – кьаноша, зударша, бераша – пайдаийцира хецна йитинчу меттигах.

Ткьа юьртахь биснар-м леташ бара. Дуйлучу герзийн кІуркІаманехула, карахь Кьурьан а долуш, тІемалой иракарахІиттош, хьийзара Мусло-Молла.

– Кентий, шек ма довлалаш! Стиглахь вайга хьуйьсуш хІуьрлаан мехкарий бу шуна, йалсаманин неІарш а йиллина, шайний-шайний, бохуш, вайна цІерш а йетташ! Велларг гІазот хир ву шуна, иза лийчор а вац, цунна заІам а доьшур дац. Виснарг сийлахь хир ву! Вай лардеш дерг дай баьхна латгий, бусалба динний, кьоман оздангаллий йу шуна!

Цоцанхошца цхьаьна кхечу йарташкара иттаннаш нах а бара. Царна йукьахь, шайн синош ца кхоош, майра леташ билгалбевллера: Чечанара Бьоршиг, цуьнан ваша Асби, ГІойтІара Каки, цуьнан ваша Іусман, Шелара ШитІа, цуьнан ваша Хьасин, эвтархо, кхаа йуьртан кьеда волу Махьматмирза-молла, цоцанхойн рузбанан маьждиган молла Курчалойн-Эвлара Мусло. Кегий нахах кьаьсттина билгалваьллера Соьлжа-ГІалара Хьатун Махьмуд.

Іуьйранна болийна тІом делкьал тІаьхьенга баьллера. Шина а агІорхьачара тІом марсабаьккхинера, кху девнан хІинцца цхьа йист йаккха гІерташ санна.

Кьаьсттина каде хьийзара, цхьа кІира хьалха, Устрада-эвла йоккхуш, коьрта на чов хилла волу Отин Мохьмаддий, цуьнан накьост Чомпин Іаьзий. Цаьршимма йеттачу шина пулемёто мостагІ хьалатаІа ца вуьтура.

Шелара дуйна цоцанхошна шен йоккхачу тоьпаца орцах кхечира ШитІий, цуьнан ваша Хьасинний. Цоцин-Эвлан лакха йисттерчу Салман-хьеран коьртера сихийнна мостагІчунна йоккха топ йетта хІоьртира и шиь.

ШитІас Зукин борзехьа кхоьссинчу хІоьо, нийсса биргІанна чу а кхетта, мостагІчун йоккха топ йохийра. Иза инзаре хІума Делера билгало а лерина, гуттар а шовкье бевлира йуьртахой.

МостагІийн дукхалло скхачийнера цоцанхойн. Летачу йуьртахочунна пхиппа кхочура уьш. Цундела патармаш эрна кхисса йиш йацара. ЖагІа болчу орехь лаьттацийн Іазин оре йухабовла дийзира, кІеззиг йуьртахой бухахь а буйсуш. Бухсевцначара, мостагІий шайна тІе а кхачийтина, шаьлтанашца тІом болийра. Оцу тІамехь доккха хьуьнар гайтира бенойн Нугас. ДІаьндарг санна, каде хьийзачу цо масех мостагІ вожийра. И сурт гинчу мостагІийн эпсаро, иза дийна каравалаве, аьлла, омра дина хиллера. Цу омранах кхоччуш пайдаийцира Нугас, дуккха а гІалагІазкхий, берина, охьабохкуш. Кхин цунна дан хІума а ца хилла, шайга дина омра доха а деш, гуо бинчу мостагІаша цхьамзанашна тІехь айира Нуга. Лакхара охьа шаьлта

лестош, шен са далале, кхин а ши мостагI вийра цо. Иштта декъала хилира турпала кIант Цукаев Нуга.

Цоцанхойн патармаш кxачо гергадаханчу хенахь, ши xIургон йоьттина патарманашца орцах кxечира Митаев Йела. XIора тIемалочунна цхьацца бIе патарма дIабекъийтира цо. МостагIчунна ца моьтгучу кепара тIом марсабаьккхира Цоцанхоша. Ткъа ша Йела, мостагIчун дIаьндаргех xIумма а лечкъаш а воцуш, массо тIемалочунна тIехIуттуш, чакхвелира шен сирачу динахь.

Цу хенахь Йелин бIо, Киши-Xъаьжин зийарат лардеш, Иласхана-Йуьртана дуьхьал, регIаца, лаьтгаш бара.

Цу тIаьххье кхин шиь хазахетар хилира цоцанхошна. Ший а хазахетар тIемалойн дог ира-карахIоттош дара.

Хьалхара хазахетар пондарчо МухIажара дира. Шена тIаьхьа, шовданан хих йуьзначу кIудалшца, нохчийн пхи йоI а xIоттийна, ша, пондар оззош, йиш локхуш йара иза:

Ва пондар ва боцуш ловзар ца хуьлий-ца,
 Ва велларг ва воцуш тезет ца xIуттий-ца.
 Толаман де даздеш, вай ловзар xIоттор ду,
 XIуьрлаIана мехкараша вайн кIентий хоржур бу.

Доха ма дохалаш, йахь йолу xIай кIентий,
 Вайн гIора дац, алий, кxоьлинчу кху дийнахь.
 Мехкан сий ларделаш, бусалба вежарий,
 Йуьртах цIе йаьллачу Iаьржачу кху дийнахь!

Ницкъ болу вайн Дела комаьрша ву шуна,
 Шен лайша доьхуриг лур долуш ву Иза,
 Дин доцу мостагIа xIаллак хир ву шуна,
 Хиларна йамарта, хиларна и кьиза...

Мехкарийн эшарша дог ловзадаьккхина, хелхарехь бохь богIа xIоьйтира Мохьмад, Ахьмад а, кхузза топ кхуссуш.

ТIом гуттар а марсабаьллачу хенахь, пондарна тIаьхьа локкхуш йиш а йолуш, тоьпан дIаьндарг кхетта, йелакажарца лаьтгта охьайахара пондарча. ТIемалошна хи дохьуш богIу мехкарий, шайн накьостана топ кхетча а, мостагIчун дIаьндаргех цуьрриг а лечкъаш бацара.

Цу дийнахь тIемалоша а, царна эшначохь гIо дечу мехкараша а йоккха майралла гайтира. Доьналлех ца бухуш, сийлахь гIазот лардеш, ийгира дукхахберш.

Юьртахойн де эшначу хенахь, дикка герзах кьовлабелла а болуш, цоцанхошна орцах кxечира луларчу йуьртара вейтта гелдганхо.

Шайна орцах кxаьчнарг бIе вейтта волуш санна, хазахеттера царна.

Иштта ца хобтийла а дацара цоцанхошна, чевнаш йинарш дукха бара царна йукъахь. Чевнаш хилларш тIамна йукъара ца бовлура. Шашь бертаза

тIамна йукъара арабохуш, мостагIчуьнгахъа букъ ца берзош, ховшадойтура ворданашна тIе.

Дуьхь-дуьхьал хIоьттина тIом бан-м хала а дацара. Халаниг тешнабехк бара. Оцу тешнабехках а ца бевлира цоцанхой.

Лазин орехъ мостагIчунна дуьхьал тIом беш болчу цоцанхошна букъа тIехъаша пулемёт а йетгаш, хиллачух хIорш кхетта бовлале, хаьхкина хъала-охъа а йахара кхо говр йоьжна тачанка.

Лакхохъа, кхаа говрах цхъаь а йуьйш, тачанка, шена тIехъ йолчу пулемётца цхъаьна, схъайаьккхира цоцанхоша.

МостагIчунна дуьхьал йетта йолийра цаьргара схъаяьккхина пулемёт.

Массо а маьIера тIе герз тоха долиьча, шайн эгначийн декъий а текхош, бухабевлира деникинхой.

ШозлагIа а мостагI вухатоьхча, кIеззиг паргIат а бевлла, садаьккхира йуьртахоша.

Гуттар а сихъелла малхбузехъа дIатилира мостагIийн гIера.

Лазийначийн чевнаш а йоьхкуш, данза волчо ламаз а деш, садолыйла йелира йуьртахошна.

КхозлагIа шайна тIе эскар лалларе хьоьжуш Iачу йуьртахойн бIаьрг кхийтира, расхачу дине чабол эцийтина, махо ловзош гIовталан тIам а болуш, ша ца вовзийта санна, коьртах хьарчийна башлакх а йолуш, шайна тIевогIучу беречух.

– Ассаламу Iалайкум, хIай мехкан кIентий! – аьлла, вистхилира бере.

– Ва Iалайкум ассалам, хьо маьрша веанехъ! – аьлла, салам схъайцира бIаьхоша.

– ЛадогIалаш соьга, бусалба вежарий! Со веана, бIеннашна хьалхара хьадалча хилла, шуна тIе кост дохьуш. Шуьгара хьал хаа ваийтина со. Нагахъ шуна гIо эшахъ, дало эскар ду сан. Герзаца дан гIо а ду. Бехк а ца лобцуш, шайна оьшург алалаш соьга. Таханлерачу кху кьематехъ шуна гIо оьшийла хъаь суна, иштта гIо эшна меттигаш дуккха а йу вайн махкахъ. Вовшашна гIодар тIехъ ду вайна.

Милла а тешар вара, иштта киртиг тIехIоьттинчохъ-м муххе а, шайга хаза, тамехъ нохчийн мотт бийцича. ХIилла-мекарло шайца йанне а йоцу миска нах-м хIетте а. Цо кьамел дийраш цIена, вовшашна тешаме, цхъа вежарий хилла, цхъаьна бала а кийча, вовшашна кьинтIерабевлла, доггах маралилхина кIентий бара. Церан йацара хIилланийн кьайленаш. БIе шерашкахъ шайн маршо кьийсинчу дайн тIахъе йара и. Церан барт чIогIа бара. Шайн лаамехъ вовшахкхеттера уьш.

ХIинца, пхи-йалх сахът хьалха, ловзарга гуллуш санна, сакъералуш, боьлуш хиллехъ а, хIинца берийн куьце баханера цхъаберш. Майраллех, доьналлех дуьзна хилла дегнаш Iийжадора гуш долчу суьрто. БIаьргаш кхоьлина бара, догIмашкахъ зузз дара, йахъаш гIайгIано макхийна. Милла а кхетар вара церан дегнех, церан холчахIиттарх. Уьш боьхна бацара. Цара хала ловра Iожалло шайн кьоначу накьостех дера кадеттар. Дегнаш кьинхетамо гIелдарх, царна билла бехк бацара. ХIетте а царах дог цалозург а волура.

Иштта гIийла уьш гушшехъ, шен кьамела тIера валанза вара кхайкхаза веана хъаша Маккин Исмайл. Дохкаделла дара кIиллочун са. Йамартлонах дуьзна,

кхин ваьштадогIур доцуш, мекха тесна, шена гонаха модане пардо лацаделла дара цуьнан Iаьржа дог.

Иштгачуьнга дикалла дIакхехьалац. Дикалла дIакхехьа кьонахалла, адамалла оьшу...

– XIа-xIани, вежарий, xIун олу ас накьосташка? – йуха а вистхилира кост дохьуш веанарг.

ШайтIаналла шегахь доцчу кьаночо МаIаса, ойла а ца йеш, жоп делира.

– Жима кьонах, хьуна ма-гарра, юрт букь тIехьа лаьцна, забаренна ца xIитина тхо кху тIаме. Цундела, тхешан тIаьхьара патарма кхачабаллалц, летар ду тхо. Патармаш кхачийча, тхешан тарраш, шаьлтанаш батгара йаьхна, мостагIчух Iабор ду оха тхешан дегнаш. Хьуна гуш ду-кха тхо, мостагIчух лата хьаьгна долу. TIамехь тхо осала хир дац. ПIоьнна эскар ца оьшу тхуна, мостагIчуьнца тхаьш а ларор ду. Тхуна оьшург xIоь-молхий ду. Патармаш кхачош дохку тхан. Дисинчеран дуьхьа, уьш дан а дац, ала мегар ду. Нагахь хьан xIоь-молха тIекхачо таро йелахь, уьш-м оьшура тхуна...

– Церан сихо хир йу, Дала мукьалахь. И халадоцург ду. Вайн xIоь-молхийн хьожа мел йаарх кхачалурбоцуш, дукха бу-кх и тIалагIазкхий. TIеман говзалла йоккха йу церан эпсарийн. Шеко йац, уьш йуха а гучубевр хиларан. Цундела ас сихха шун лаам дIакхачабо, – аьлла, шен дин дIахьабира беречо.

– Оха накьостий бохкуьйту хьобца...

– Ца оьшу! Баркалла. Ас сайца цигара балор бу накьостий, – аьлла, шен расха дин малхбузехьа лаьлтира беречо.

Накьостий бохкуьйту аьлча, цуьнан хийцаделлачу йуьхь-сибатой, кьамелах вохарой даг чу шеко тесначу кьаночо TIеза-Махьмас, сихвелла воьдучу беречунна тIаьхьа а хьаьжна, элира:

– Лераме сан йуьртахой! Оцу йоьдучу кьийгах со шек-м ву. Иза, генаваллале, сацо везарий-те вай? МостагI волчу агIор воьду вайн «хьаша». Ма вахийта вай иза, мотг эцна?

Цхьаболу кегийрхой тIетайра TIеза-Махьмас бохучунна.

– Бакьлоь хьо, TIеза-Махьма! Вай шек хила ма дезара цо лечькочу йуьхьах, вайга динчу цхьогалан кьамелах а. Кьамелдечу хенахь, вайгарчу хьолан тидам беш, дукха дIасахьобжура иза... Жимма кьинхетаме дог хилла, соцунгIа хуьлучу меттана, эгначарна тIехула сутара кхерстара цуьнан бIаьргаш...

– Нийса боху Махьмас! Сацо веза иза! – тIечIагIдира кхечара а.

– Вон дIадахийти вай и гаур...

– Гена-м ца воьду хьуна иза! – аьлла, варшахь дIатесна лаьтгачу шен дина хиира xIинцца пхийтгараваьлла Хьомди.

– XIун деш Ia хьо, хан йойуш, сан жима леча? Схьакхачаде бакьдерг, йа цуьнан корта... – вистхилира кIанте ненан ваша Баудди.

Ненавашас динчу омранна резахилла, xIинцале гучураваьллачу беречунна тIаьхьа хийцира кIанта шен дин.

TIом дIаболабалале хьалха, тIегIерташ мостагIийн бIо гича, Бауддис аьлла хиллера шен йишин кIанте:

– Деллахь, Хьомди, ма жима ву-кх хьо. Ца гIахьара хьо. Кхетча, даш ловр дуй-те хьан буйдачу дегIо? Со йуьхьIаьржахIотторий-те ахь?

– Ваша, даш-м нело а ца лов-кхий. Нело а ца ловшдолу довха даш ас-м муха ловр дара? Деллахь а, и даш кхетталц йолчу ханна мукъана а, Iадвитахьара ахь со шайн могIарехь. Со бахьанехь хьо йуьхьIаьржа ца хилийта ас тIелоцу-кха хьуна! – аьлла хиллера Хьомдис шен ненавеше.

Iаьргашна гучуьраваьлла пхи минот а йалале, хаьхкина йухабогIуш го Хьомдин бора дин.

«ХIун дохьуш вогIу-те? Йухаверзар сел сиха хIунда хили-те?.. – хыйзара ненавашин коьрте. – Деллахь а, кIант осала вац. Чехка вагIарехь, цхьа хаам бохьуш вогIучух тера ду.»

Ша тIекхоччушехь, дош ала сихвелира Хьомди:

– КIентий, Махьмас бохучунна тIедеа вайн гIуллакх. Дукха доккха эскар ду вайна тIегIерташ. Оцу эскарна ши-кхо бIе гIулч хьалха а ваьлла, кIайн байракх а айина, кIайчеран эпсар ву, шеца шиь салтий а волуш, дийцаре вогIуш.

– КIайчу байракхца-а, – цецвелира къано МаIас.

МаIасана моьгтура, кIайчу байракхца хилча, уьш карабогIуш бу. Цунна ца хаьара, иштта дийцаре вогIуш хуьлийла.

Ламанца йолчу вайн йарташкахь дуккха а хир бу, луларчу регIал дехьа долу дуьне ца гуш, къена къанбаллалц баьхнарш. Дезткъе бархI шо долу МаIас-м дикка ваьлла лелла стаг вара, амма тIеман араьхь дийцаре нах богIуш дуьххьара гуш дара цунна.

– Ткъа вукхунах хIун хилира хьан? – хаьттира кIанте ненавашас.

– Гена вара и суна, Iаьргашна цавовззал гена. Деллахь а цуьнан расха дин бевзира суна. Шоьрчу-ора уллехь, гу тIехь лаьтгаш волчу эпсаре, куьг а айина, цхьа хаам бира цо. Цул тIаьхьа, оцу эпсаран омранца Шоьрчу-орера хьаладолуш доккха эскар а гира суна. КIайчу динахь и эпсар а, цуьнца кхин шиь накьост а, кIайн байракх а лестош, вай долчухьа схьавогIуш а ву, – ша хьалха аьлларг тIечIагIдира кIанта.

Кестта ши-кхо бIе гIулч генахь йолчу майдана бевлира парламентIераш. Шен дин, цкъа тIехьарчу когаш тIе хIоттош, йуха урхаца карзахбохуш, беречун кеп хIиттайора кIайчеран эпсаро.

– Хьовсал шу! Цхьаь хила доллу кхуьнах-м... Цу дIаваханчун мотт-эшарций бен-м дац шуна хIара...

– ХIан, мила воьду вайх?.. – вистхилира Махьма.

– Со!

– Со! – аьлла, вистхилира масех стаг.

– Хьо вахча, хIун дара-те, Махьма? Хьуна церан мотт дикахо хаьар-кха – дагавелира Iабу.

– Соьца мила вогIу? – баьчехьа вирзира Махьма.

– Со вогIур ву, – жоп делира вукхо.

– Дика хир ду, – резахилира Махьма. – Иштта къонахий гар гIолехь хир ду царна, со санна къаньелла гоьргаш гучул...

– Цъхана а тайпа герз хила ца деза шуна машаран хьокъехь дагадовлучохь...

И дешнаш багах довллушехь, къамелана йукъаиккхира МаӀас:

– Уой! Годайуккъера шаьлта а йоккху ткъа дӀа?

Махъма велавелира.

Шаьлта дӀайаьккхича, йукъ йастар хуьлу нохчийн гӀиллакхехь. Цундела и охъа ца йиллира...

– ХӀинца кӀайн байракх мичара йолу вайна. И кара ца лаца йина чӀагӀо ма йарий вайн...

– ХӀан, хӀара кисин аса а мегар йу шуна, – бехчалг кховдийра лаьттахеч цъхамма.

* * *

ХӀинца гуш бара дийцарехь кӀайчеран векалшший, цоцанхойн агӀорхъара МаӀасан Юбий, цуьнца ший накъосттий.

ЦадогӀучу дагца, саьнгарш чуьра хъала а бевлла, шайн тхьамдан омра кхо-чушдеш, куьйгаш а детгаш, хелхабуьйлу кеп хӀиттош бохкура кегиьрхой. Ткъа баккхийнаш назма олуш бара.

И дерриге а гуш дара Зукин барза тӀера схъа турмала хьобжуш волчу пурстоь-пана а, дийцаре баьхкинчарна а.

Цагучарна хазийта санна, цӀогӀанаш детгаш, рогӀехь хелхабуьйлуш, шайн сакъерало кеп а хӀиттош, хӀайт-аьлла хьийзара кегиьрхой.

Йукъа-кара топ а кхуссий, шайна дешин меха долу патармаш а дассадора, хелхаран бохь бугӀуш волчунна там бечуха. ХӀаваэ кхуьссаура герз, шайгахь патармийн къоблла йац мотгийта гӀерташ. Кхеран патармаш кхачийна, аьлла, мотт эцна ваханчух тешам байьагӀертара уьш. Теман хӀилла девзаш болу гӀалагӀазкхийн эпсарш а бацара иштта атта лехалур болуш. Царна леткъарг кхин дара – велча а шек ца волуш, гӀазотах тешна, шайна дуьхъала вуьйлу нохчо.

Царнашерахаъара, нохчашашайнабукъ тухурбоцийла, цкъадуьхьалбирзича-м муххе а. Уьш лехо безара, йа церан декъешна тӀобхула чекхбовла безара. Шайна зен а ца деш, йурт караерзоре догдохийла а йацара. Цундела цара парламентӀ-раш бахкийтора, хӀуьа дина а, тӀом ца беш, йурт дӀалаца лалашо йолуш.

Ткъа цоцанхоша йурт дӀалур йу бохург-м аьттехъа а дацара. Мелхо а, чӀир эца, тӀом бан хьаьгна чкъор дара тӀекхуьуш. Цундела ларамаза дацара, пхийтта-равалаза верг бӀаьхоша шайна йукъа цавитар.

Наггахь низам талхош меттиг а йогӀура, жимма а дегӀана зьорталниг, шен пхийтта шо ду, олий, бӀаьхошна йукъавоьдий. ХӀора а къонахчунна сийлахь хетара, мохк ларбечу шайн дайшна улле хӀоттар. Герз дуьйлу хеззехь шен да йа воккхаволу ваша мостагӀчух леташ а волуш, цӀахь ца лалора къонахий. Цундела хӀоьттинера Цоцин-Эвлара герз караэцал мел верг тӀаеме.

Йуьртара царна а цейаххана кӀентий кхачалуш бохкура. Къаьсттина кху ша-рахь дукха эгнера уьш. ТӀехаа дин йа алаша йерг луларчу йарташна гӀо дан а воь-дура. Цъха кӀира бен дацара, Устрада-Эвла йоккхучохь эгнарш дӀабухкуш, Цоцин-

Йуъртахь доккха тезет лаьттина. Гуьмсе-м, кар-кара йоьдуш, лаьтта масех де а ду. Цул хьалха а хилира шина йуъртахь т'емаш – Гойт'аххый, Чечанаххый.

– Йа Роббана, Везан Дела, туьйлигехь зингател алсам болу х'орш кхачийна де гур а дуй-те?! Ма дукха хилла-кх х'ара Делан мостаг'ий. Кху дуьнен чохь кхеран т'аьхье хедар йолуш йан а йуй-те?! – даг чу туьйсуре мостаг'ийн шорталло инзарбаьхначу нохчашна.

Малхбузехьара эсала хьобкхура б'аьстенан мела мох. К'аьд'еллачу меженашка г'ора доуйтуш, дег' тодора цо.

– Ийт-т! Гора кегайелла зама йа! Х'ун кечдина Iаш йу-те хьо кху дуьненахь? Тхо кхиош, кхобуш волу Дела, болх хьуна т'е буьллу-кх оха! – олий, дийцаре баьхкинчу хьешашна т'е воьду лераме Махьмий, б'онан баьчча Юбий, жима кьонах Хьомдий.

– Х'ай дог'у бежа Iуй! Х'ай кетарш йолу нах, х'ун ду шун дагахь? Йовхонгахь, хьацаршлахь куй коьртара ца боккхуш, телхина шун кортош... Д'адаха коьртара месала куйнаш. Хьежалац со шуьга, кетарийн т'елхигашка... – бохуш, лен велира к'айчеран эпсар.

– Собардел! Сих ма лол! Сацабел хьайн мотт! Хьан собар цахилар, г'иллакхах вохар а, хьо осала хилар ду. К'айн байракх айина хьо варна, собаре хили тхо. Нагахь хьо, пхид санна, кхиссалахь, човхор вуй хаалахь. Машарен некь лобхуш, дийцаре веанехь, шайн лаам схьабийца, г'иллакхах а ца духуш.

Шега иштта Махьмас бехк баьккхича, ойлане велира эпсар. Цо шен дагахь бохура: «Собаре ма хили х'ара кетарийн т'елхиг-м. Со нийса воцийла-м суна а дера хаьара. Вуьшта, кхоам бу-кх х'окху мезий кхобучу кетарийн т'елхигаша х'аллакбинчу тхайн тоьллачу Донан г'алаг'азкхийн эпсарийн.»

Ойла йина-а, вистхилира эпсар:

– Х'ай-х'ай, челака нохчий, шу собаре хили. Донан 32-чу полкан хьалхара куьйгалхо подполковник Полянский ву со. Шун эрна ц'ий ца Iено, инарла-лейтенанта Пушкина шуна даларх к'елхьарадовла некь бийца ваийтина со. Мила ву шух лакхара, йуъртах жоп далалур долуш? – к'едочу озаца хаьттира эпсаро.

– Цхьа а вац т'ох лахара, дерриг ду т'ох лакхара. Машаран байракхца шу дог'у аьлла, йуърто векал дина, шуна дуьхьал дахкийтина т'ох. Схьадовзийта шаьш деанарг. Т'ох ладуг'уш ду.

– Хетарехь, хьо ву-кха, т'аккха, кхеран куьйгалхо. Йуъртах жоп а хьобга далалур ду-кха, т'аккха...

– Тхан куьйгалхой хуьлуш бац. Вовшашна т'ехь куьйгалла деш Iедал а дац тхан. И куьйгалла ца дан г'ерташ, латтабо оха шуна дуьхьала т'ом. Со хьадалча ву тхешан баккхийчийн. Воккхачуьнга ладог'ар, иза ларар ду тхан куьйгалла...

– Х'инца аш дийцарехь, шух уггаре воккхачуьнца бен доьрзур долуш дац-кха тхан кьамел. Со нийса кхетгий шух? – хаьттира парламент'еро.

– Ас лур ду шуна жоп, суо векал вина хиларе терра. Ткьа уггаре воккхаволу тхан тхьамда д'ю назма олуш верг ву...

Назма

АллахI-Дела, тхо Хъайн делахь,
Тхан синошна Ахь гечделахь,
Хъайна гергахь сийлахь делахь,
Сийлахь дарже кхачаделахь.

Барта Къуръан доьшуш вара,
Теман некъаш дуйцуш вара,
Сийлахь гГазот кхайкхош вара,
Газотана йукъ йихкина вара.

Хьо цхъаь вар-кха къинхетаме,
Тхан доИна жоп лур долуш,
Хъаставелла Хъайга дехча,
Мискачунна гечдийр долуш.

Велча, гГазот лийчор ма вац,
Цунна марчо хъарчор ма дац,
Моллас заIам доьшур ма дац,
Къинхетаме орца лолахь.

АллахI-Дела, Хьобга кхойкху,
Тхо Хъан дара, Хьо тхан вар-кха,
Элчан уммат Хьуна гергахь
Мулкехь лекха, сийлахь дар-кха.

Делан бехк тIехь буьтур ма бац,
Йалсаманех хьегор ма вац,
ХIуьрлаIанаш гIелбийр ма бац,
Тхо толаме кхачаделахь.

Лакхахь, тIом беш, кема догIу,
Паччахь воцу эскар догIу,
Даржах боьхна бIаьхой богIу,
АллахI, кхане сийлахь йелахь.

Льомех terra кIентий хили,
Дела везар цара гайти,
Делан некъахь каде хили,
Везан Дела, Ахь гечделахь.

Марха йоцуш кхолар йогIу,
Буьйса йоцуш бода богIу,
Цоцин-Эвла эскар догIу,
Эвлайаийн орца лолахь.

Йарташлахь ша билгал хили,
Малхах terra кхетта хили,
Кешнийн охIла шайха хили,
Дуьне дицдеш, эхарт лолахь.

Бакьо йоцуш, тIом тIебогIу,
Машар бохош, эскар догIу,
Мусло-моллас хьехам бора,
Къинхетам бай, Iалашделахь.

АллахI-Дела, тхо Хъайн делахь,
Тхан синошна ахь гечделахь,
Хъайна гергахь сийлахь делахь,
Сийлахь дарже кхачаделахь.

Буьрса хьобжучу Махьмин бIаьргаша вагавора полковник. Шен къамелехь машар хьехабора кIайчеран эпасаро.

Машар хир бара-кх, кхин тIе а ца гIерташ, цара шайн эскарш йухадаьхча. Кхечу агIор машар бойла дацара. Шен да, ваша, доттагI вийна мостагI, вела а воьлуш, эвхьяза лелаш, йуьхьдуьхьала нисвалар товш дацара нохчашна. Цундела подполковнико тIебеанчу некъах цунна моьтту гIуллакх хила цхъа а агIо йацара.

– Ас йуха а боху: итт де хьалха шуьга дIакхайкхийначу ультиматум тIехь шайна тIедиллинарг кхочуш а деш, тхо йуьртахула тIехдовлийта. ТIаккха машар хир бу вайна йукъахь... Шун йурт а дийна йуьсур йу...

1919-чу шеран 29-чу мартехь Собыжа-ГIалахь хиллачу нохчийн гуламехь дIакхайкхийна хилла ультиматум йара эпасаро хьехориг. ХIетахь Цоцин-Эвлана

шенна билгалдинарг дара: хьалхалерачу тасадаларшкахь шашь ийисар бина КІайчу Эскаран эпсарш а, салтий а маьршабахар. Йерриге а Нохчийчоьнна кхочушдан тІе-диллинчу ворхІ декхарх шашь цхьа а кхочушдийр дац аьллера цоцанхоша.

– Жоп итт де хьалха делларг ду шуна. Тхан йуьртахь лаккха хьалатоьхна цІен байракх йу. Шун карахь кІайн байракх... Нагахь шайна машар безахь, йуьртана пе тохий, дига шайн эскарш...

Махьмин дешнаш цатайначу эпсаран йуьхь-сибат цкьа цІий а делла, йуха кІайделира. Йан гІерта гІизарма хала сацйра эпсаро.

«Хьажахьа, хІокхеран мах нийса хадийна ца хилла-кх оха... Акха адамех тера белахь а, кхетам лакхара хилла кхеран. «Велларг гІазот хир ву, виснарг а гІазот хир ву» – бохуш, чІогІа ира-карахІиттийна бу хІорш. ХІокхеран майралла йу бале йаьлларг, сонталла-м хьошур а йара.» – коьрте хьийзара эпсарна.

Мелла а кІеда-мерза дийца гІоьртира иза:

– Хьовсийша, хІай нохчий, цоцанхой. Аш тхуна дуьхьалойар эрна ду шуна. Эрмалойчоь, Гуьржийчоь, ГІажарийчоь, Дагестан, Нохч-ГІалгІайчоь, йерриге Кьилба а, Кьилбаседа а Кавказ КІайчу Эскаран карахь йу. Шуна кхача орца дац гондІа. Шайн кьанойх, зударех, боу дуьсучу берех кьа ца хета шуна? Йо-хийна, йагийна хІаллакйинчу Іалхан-Йуьртахь, ГІойтІахь, БердакІелахь, Устрада-Эвлахь хилларг ца хаь шуна? Гуш лаьтташехь хІаллак ма хила шу а. Кьиза йохорах юрт кІелхьарайаккха. Аш безаш тІелюьцу большевикаш шуна гІоьнна кхочур бац шуна. Ма Іехало, цоцанхой, кхоам беца шун майрачу кІентийн. Кхин дуьхьало ца йеш, йуьртахула чекхдовлийта тхо. Советийн Іедал дохо тІелюьцу оха...

Сих ца луш, ойла йеш, говза дош лобхуш, паргІат дора шен кьамел полков-нико. Махьмин резавоцуш шега хьажаро мелла а декхаре вора иза кьамел кІеда-мерза дан.

– Сонта ма хилийша, хІай йуьртан векалш. Ойла ца йеш, бен-башха доцуш, ма лойша йуьртах жоп. Ойла ейша бухадуйсу долчу боу-берийн, лар йоцуш, лаьттаца дІашарийрийолчу йуьртан. «Цоцин-Эвла хилла кхузахь», – бохуш, кьаххашкахь лаьттар йу йурт хилла меттиг. Цхьа хан йаьлча, йицлур йу йуьртан цІе а. Шун кошан баьрзнаш бацо хьулдича, дицлур ду шу а. Оха шуьга хьебий-риг тІом бацара. Кхин хьошалла а ца деш, дуьйладелла, боккхачу новкьа, йуьрта йуккьехула чекхдовлийтар бен, кхин шуьга доьхуш хІумма а дацара.

– Дика девза тхуна шун кьамелан хатІ. БІаьстенан махал башха кхин тІаьхье йац цуьнан. Дуьме ца кхаьчначу цициго аьллачух тера хета иза. Испосибо ду хьуна, господин подполковник, ахь тхоьх бинчу кьинхетамна. КІезга хан йац аш и кьинхетамаш тхан халкьах бо. Туьйлигехь зингатий санна, дукха ду шу. ХІумма а дац, цкьа эххар а шун хІу даьа молха а карор ду тхуна. Шу дукха хил-ларх пайда бац, шун ойланаш тайп-гайпана хилча. Ткьа оха йинарг цхьа ойла ю, Цхьаь воцчуьнга йохалур а йоцуш. БІе шо ду цу ойланца тхо сема долу. БІе шо ду тхан лаьмнашка кхача шу гІерта. Шайга дІабахьалур боцу некь бу аш йуь-хьара лаьцнарг. Кьамелаш говза хуьлу шун, миска нах Іехалур болуш. Генара хетац тхуна 1864-гІа шо а. Іехийна, тилийна, хаза хабарш дийцина, нохчийн кьам

шайна новкъара дІадаккха Іалашо йолуш, хІилланца Хонкара, туркойн махка, дІакхалхо а гІиртира шу. Тхо хІинца Іемина адамаш довза. Дахаро тешнабехках лардала Іамийна тхо. Тахана Цоцин-ЮЪртан догІа тхан карахь ду. ГондІара орца тІекхачаре хьобжуш а ду тхо. Тахана, тховса къемат де шуна хІуттур хиларх тешна а ду. Іаържачу мархашна дуьхьал нуьре ткьес ду. Тхан къамел цу тІехь чекхдели...

Шен къамел дерзийра Махьмас.

Кхин дуьхьал дош ца далош, шен дин юхахьовзийра эпсаро.

Цхьана сахьтехь, дийцарш чекхдовллалц, тийналла лаьттира.

ТІеман кІур, молхан хьожа а хІинца а лахйелла йацара.

Йуха а тІегІоьртира мостагІчун эскар. ХІинца уьш хьалхачул а алсам бара.

Цадухун долчу ийманца, белшах белш а тоьхна мостагІчунна, дуьхьалах Іит-тира тІемалой.

Эскарца а, тІеман гІирсаца а дуккха а шайл сов боллушехь, бухатуьйхира кІенташа деникинхой, царан доккха зен а деш.

Дукха ца Іаш, кхин а боккхачу ницкъаца тІелатар дира кІайчара. Цоцанхоша кхин а чІогІа дуьхьало йира. Шайна йукъара дикка кІентий эгнехь, мостагІчунна йахь дІаяла дагахь бацара уьш. Мусло-моллас, барта Къуръан доьшуш, дашца йухаметтахІиттабора гІелбелла тІемалой.

Хьалхо шен сирачу динахь веанчу Митаев Іелас а, хІора тІемалочунна тІе а хІуттуш, цу тІеман кІуркІманехула, мостагІчун дІаьндаргех лечкъаш а воцуш, леларо а чІагІдинера цоцанхойн дегнаш. Іожалла йоцуш валар тІекхочур цахиларх тешна бара уьш.

Марсабаьлла тІом суьйренга лестича, нилхадевлера йурт ларйечийн могІанаш. МостагІий дукхалло ницкъь бинера царна. ТІаьхь-тІаьхь совбала боьллера кІайчийн ницкъь. ТІаккха Іовдин Іелин омрица чевнаш йинарш ворданашна тІе а бехкина, цкъачунна йухабовла дийзира тІемалойн.

ТІамо гІелбина, гуттар а де эшначу хенахь, хІайт-аьлла тІом беш хьийзара цхьа жима стаг. Цо доггах, вела а къежаш, мохь туьйхира:

– Ийт! Гора кІентий йа! ТІетаІалаш мостагІчунна! ХІара санна тайна де догІур дац шуна!

– И хІун ду ахь дуьйцург, шийлачу кху дийнахь?! Кхул доьхна де тхуна-м деана а ма дац! ЦІийлахь керчаш дерш вай хилча, самукъа стенах дер ду?

– Муха дац хІара тайна де!? Ма баккха сох бехк, кхул тайна де со хеташ ца хилча. Велла вожахь, гІазот хир ву, ткъа висахь – Медни а хир йу-кха суна... – жоп делира кІанта.

Цхьа де хьалха, суьйренца хийисте веана, дин хьийзо иза хІоьттича, Хьатун Махьмуде аьлла хиллера Меднис:

– Цу Соьлжа-ГІалара дуьйна хьо веана хиларна, хьешан сий деш, хитІа еана со. Кху йуьртахь тахана самукъане дац. ГІазотан тІамна кечлуш йу йурт. Хьо дІагІо, кхин хьобца латта йиш йац сан.

– Со-м дера вац хьуна, йоІ, тІамах водуш, ловзаргахь сакъера соцуш, лелла. Ахь дош лохьа, шалхо а йоцуш, цу тІамехь со висахь, йогІур йу, алий...

– Цоцанхойн кІенташлахь хьуо ледар ца гойтуш, мостагІчух йурт ларъеш хьо дийна висахь, хьобга йан дош ло ас, шеко а йоцуш, – жоп делла хиллера Меднис.

Цундела вара и самукьадаьлла а, цоцанхойн кІенташлахь билгалваьлла а.

Дависа хьан, дахар, ма доца хилла хьо баха хьакь болчарна... Цу тІамехь ву-йжира и тайна кьонах... Йезначу йобІан сий ойуш!..

Ткъа Медни... Ша делла дош лардеш, кхечуьнга дІа ца хьожуш, цхьаллехь йаьхна и дезткъа шарахь...

ТІом йуьрта улле кхача боьлча а, шайн синош довдийна, йуьртах ца бовлало-ра цхьаболу зударий.

Бераш, зударий, кьаной йуьртара арабаха, аьлла, шайга дина омра кхочуш ца да-луш, бІарзбелла хьийзара цхьаболу наной. Церан аьзнаш хезара массо а маьІехь:

– Ма Іей вай, зударий, когашка хи кхаччалц. Цхьана маьІе латийна цІе дер-риге а литтанах ма йолу. Ма Іейша, хІай берийн наной! КІелхьара бахийша шайн доьзалш...

– ХІун дийр ду хаац-кха, хьомсара йижарий. Вай кхуллуш кхоьллина цхьаьна даха, вай цхьаьна делча а, хІумма дац...

– Вай лийр ду вежаршца, церан дог оьцуш. Ваша воцчу вешина вай улле хІуьттур ду. Орцане тІам хилла, дог-ойла ойур йу...

– ЛадогІал, йижарий! Ойлайар ду вайна тІехь. Кхин хан йац-те вайн кегийчу доьзалийн? Делан кьила гІур дуй вай, уьш кІелхьара ца бахахь. ТІекхуьурш ма бу мостагІчунна чІирхой, ткъа вайн куьйгаш тахана дерзина ду. ТІаьхьаІитта, йижарий, йуьртах довла дийзи вайн.

Шайн божарех лозу дог хьулдан а гІерташ, доьзалш хІаллак ца хилийтар-хьама, хьоме йурт дІатаса дийзира церан, юрт ларъеш эгначех лозу дог шайн кийрахь хьул а дина.

ГІайгІано дог хьаьшна, ша-шега кьамел деш, ойланийн йийсарехь лаьтта-ра цхьаь:

Цхьаьна кхиьна, марзонца баьхнарш шайн цІийла керчаш битина, дІа муха гІур йу? Дерачу чевнаша верина Іуьллуш цхьаь бен воцу ваша, а волуш, цунна букь тоьхна, со дІаьхалур йуй-ге? Хьайгара гІо оьшуш цуьнан гІелдделла Іуьллу дегІ а, гІийла тІаьхьа хьобжу бІаьргаш а гуш, орцах ца йолуш муха Іалур йу?..

ХІан-хІа! Шух, йуьртах а йаьлла, йахалур йац со! – чІогІа элира цо.

Йуьрта йухабовла тІемалой кечам беш бохкучу хенахь, нанас вина шен ваша лаха дагахь, тоьпан метта карахь шада долуш, тІеман ара хьаьдира Маликат.

Адам бІарзделла хьийзачу цу доьхначу дийнахь, йуьртахойн ва декьий дебба-чу цу хенахь, шо кхаьчна жима бер марненехь дитина, йуьртах и йелира, цхьаь бен воцу шен ваша лобхуш.

Хеназчу Іожалло лаьтта дІабийшийна, йезачу чевнаша йаххьаш дІахьулийна, Іохкучех лозу дог шен кийрахь хьулдина, йогІура Маликат йурт тІехьа йитина.

ГІеметгахІоттаза волу хийла кІант Іуьллучу, тІерачу духарх бен декьий ца дев-зачу, кхечира Маликат тІом марсабаьллучу, шен ваша Вахийта чов хилла Іуьллучу.

Іийжамца дог доьлхуш, йишин мохь белира. Орцане аз хезна эгнарш-м ца гІовттура.

– Маликат! – це йоккхуш, вешин аз хезира...

Гатта Гора цахилар сов чІогІа Іаьткѳира.

БІаьштигах цІий Іийдалуш Іуьллучу вешин корта кІеззиг хьалаайабелира, йишин аз лере кхаьчча. ЦІийша дІакъевлинера бІаьргаш.

Шен ваша са чохь вуйла хаделлачу йишас йух-йуха йовлакхца дІадохура йуьхь тІе охьаоьху цІийш.

– Маржа-яІ, сан ваша, хьо цхьаь бен вацара. Хьенан бехкенна ду-те хьо кхузахь вожар? Хьенан куьг ду бехке? Вуй дийна мостагІ? Муьлха ву-техьа, хьуна хІара дера чов йан, куьг айдинарг? – тийжара йиша, бекхам бан лаар дагах а хьерчаш. – Хьо лечул, сан ваша, со йелла йелара. ХІун аьлла дуьтур ду, дезначохь, ахь дуьне?! Ва йиша йала хьан делаІ!..

– Ма йелха... Ма тийжа... Гой хьуна, дийна ву. Ма гатде суна са... ГІелделла дегІ Іуьллу. ДІагІохьа... дІагІохьа... нана йолчу. Сох бала ма бехьа, дІагІохьа... дІагІохьа...

– МостагІчун кхардамах вай Дала лардойла! Дерачу кху чевнех хьо хьалхаволийла! Хьан дисна патармаш ас эрна дойтур дац хьуна. Бохьачу цу йовсаршна моьттург хир ма дац!

Шовданан хи санна, охьаихна цІеначу цІийн Іовраш, эххар а лекѳира. Къонахчун деттало дог сецира.

Йиш халлалц йилхира Маликат. Йуха, дог а чІагІ дина, къамел дан хІоьттира:

– Со, кхоьруш, ца йоьлху, хІай жима сан ваша. Хьан къинна дог Іийжаш, бертаза сан бІаьргех хиш леша. Ас ойур йу хьуна хьан йеза топ, ас йоккхур йу хьуна баттара хьан шаьлта. Ваша вац хьайн алий, хьайца дагахьбаллам ма хьолахь. Хьайн ваша со ларий, паргІат хьо вижалахь. Сайн вешин чІир эца со гІоттур йу хьуна, улле схьагІоьртинчун дегІах ас дІаьндарг кхарстор йу. Патармаш кхачадахь, ас шаьлта йоккхур йу, къызачу мостагІийн цІийх ас и Іабор йу. Къахьделла садаллалц, со царак летар йу.

Йишина шен ваша тІаьхьара гуш вара. Кху маьлхан дуьненах дог-м ца дуьллур а йоІа, амма дахаро са а ца хьостура цуьнан...

Шок тухуш, уллехула дІаьндарг дІайахара. Шакарх ца тешаш, и хьалахьаьжира.

Гуш бара тІебогІу мостагІийн кхалха гуо. Сихха схьайици йишас шен вешин топ, мостагІчунна хьажаш, узуш цуьнан лаг.

Шозза тоьхначу тоьпо ши мостагІ вожий. Шиь бен патарма ца хиллера тоьпа чохь. Дог даьтІа, хоршанехь йега а йина, топ охьакхоьссина, шаьлта схьайицира цо.

Йуха а, шен вешин некха тІе йужуш, цкъа доггах йилхина, тІаьхьара дош олуш, дегІе ницкъ гулбина, бекхамна и гІоттуш, мостагІ тІекхечира, меженаш дІалоцуш...

Къинхетам бицбина, и дІай-схьай озийра. Іуьллучу вешина цхьамзанаш Іиттира. И дийна йоллушехь вовшайаьккхина, цуьнан дегІан меженаш вешийна тІе а кхисина, мостагІ тІехвели декъийшна тІехула... Цул тІаьхьа цу арахь хьаргІанаш хьийзира...

Малхо шен бос гІелби, суьйренца дІахьуллуш, цІийелла анайист басера дІайоккхуш, дегнашка йиьшина шен зІаьнарш дІалокъуш, стигланан корашка Іаьржа кирхьа узуш.

Толаме ушь кхиале, и стигла ма кхоьлира. Сарралц бина лубра тIом, бахбелла, буйсенга ма лестира. Къызачу мостагIчо, дераллехь совбуьйлуш, йуьртана гуо лецира. БIаьстенга мел даьлларг, чим хилла, ма дегира. Бахбелла ирча тIом йуьрта чу бирзира. БIарзделла адамаш, тем байна, хыйзара. Цу тоьпийн хенех а це лизта йуьйлира. ТIегIорта йиш йоцуш, декъий а Iохкура.

БIаьстенга девлла гIодамийн такхораш а, йол а йогуш, стигала хыла сийна це кхерстира. ЦIераш туьйсуш, йаго йолийра мостагIчо цоцанхойн миска хIусамаш. ХIора урам, хIора ца а тIамца даккха дезаш хьал хIоьттира мостагIчунна. Шен кертахь, хIусамехь мостагIчух леташ декъалахилира Визин Маликат. Шаданца кхоь мостагI а вуьйш, турпалхочо санна, шен са дIаделира Батин Селихьата а. Шайн чурара ара тIом беш, шайн хIусамашкахь хIаллакхилира цхьаболу йуьртахой.

Йуьрт йогуш, ийалуш, сийна це кхерстира. Iаьржа кIур хьаьдира стигла.

Мусло-молла а вуьйжира. Цу тIамехь каде хыйзина бIон баьчча Iобу а вуьйжира.

Чевнаша гIелвинчу ткьех дархочуьнца висира чов хилла волу Махьматмирзамолла а.

Накьостий оьгучохь шаьш дийна дисарна юьхьIаьржа а хIиттина, дархоша илли элира:

Хастаме тхан Эла! Хьо цхьаь веш, леларна,
Хьо цхьаь бен, кхин Дела дуьнен чохь вацарна,
Хьан Возаллин ларам беш, тхо хьайга кхайкхарна,
Тхо хьайца Ахь делахь, ва Везан Дела.

Хеназа, бертаза цIена цIий Iенарна,
МостагIийн къизалло оьгIазло кхолларна,
Собаро, сихалло, йахь кийрахь кхехкорна,
Йа Рабби, тхан Дела, Ахь тхуна гечделахь.

Дахаран чам хааза хийла кIант кхалхарна,
Довналлех ца бухуш, ушь дуюьхьалбахкарна,
Дин, маршо, сий ойуш, мисканаш гIовтгарна,
Тхан синош декъалдай, Хьайн дуюьхьа ларалахь.

Тхайн юьртан доладан тхан ницкъ цакхачарна,
Тхан кегий доьзалаш шаьш байлахь битарна,
Вежарий оьгучохь тхо дийна дисарна,
Тхо хьокьала ма делахь, ва Везан Дела.

Йуьрт йаккха даьхкинчу Деникинан эскарша,
Тхайн хIусамнаношна, йижаршна ва хьалха,
ГIорасиз ва хилла, йуьхьIаьржахIитгарна,
ЙуьхькIайча делахь тхо, къематан цу дийнахь.

ШолгIачу дийнахь а йуьртахь герзаш дубьлуш хезара. Цхьаболу йуьртахой шайн ков-керташкахь декъала хилира...

Де-буйсий, шолга дей делира, уш леташ. Йурт ларян г Левтинарш Иожалле бирзира. Мостаг, йурта чохь чагвелла, сецира. Йуртахойн дахни талийра. Чевнаша гелбинарш клелхарабевлира.

Йурт мостагчун карайахара...

Цу буса юрта кхо орца кхечира, коьртехь Иовдин клант Иела а волуш. Иласхан-Юртахь ша дитина хилла эскар гюьнна тле а далийна, нуьцкьала телатар дира шайхо. Герз охьякхуссуш веддарг бен ца волуьйтуш, мостагчух паргIатъяккхира Цоцин-Юрт. И санна боккха эшам Нохчийчохь дуюххара хуьлуш бара Деникинна. Ца йоккхуш йисира кIайчара Цоцин-Йуртана тлейожийна контрибуци. Митаев Иелин мурдаша йаьIна йойра мостагчун.

Веданан горнизон дIайохуьйтуш, цигара схьэцна герз Митаев Иелас цоцанхошка даларо доккха гIо дира. Оцу герзах йара эвтархочо Габин Велида тIаме хIоттийна ши йоккха топ а. Иштта цу хенахь болх бан йолаелира Митаев Иелас Устради-Эвлахь клелонна витинчу эвтархочун ГIазин Иела-Хьяьжин йоккха топ а.

Цоцин-Йуртахой луьрачу тIаме дIахIитинчу дийнахь кхечира Иовдин Иелин мурдийн орца.

Митаев Иелина-м хьялххе дуьйна хууш дера дара, хIара таханлера де догIур дуйла. Иовдин дош харц хила йиш йацара. Эвтархойн дехарца Иовда Цоцин-Йурта а оьхуш, цоцанхоша цунна жоп а луш, дуккха захалонаш дина хилла Иовда волчу заманахь. Цкьа ишттачу гIуллакхера дIавоьдуш, Иовдас аьлла, ша кхуза а оьхуш, аш шена жоп а луш, дина долчу захалонашца хилла болу доьзалш цхьана дийнахь, хIара Цоцин-Йурт йоккхуш, гIазот хир бу.

Иовдас дийцина де дара хIинца Митаев Иелин заманахь тIехIоьттинарг...

Дуьне ду-кх хьо. Маьлхан дуьне. Массарна а деза кхоьल्लीна. Велларг дIавуллу, виснарг ца ваьхча ца волуш. Тахана тоьлла клентий лаьттан кийра берзош бу цоцанхой. Царна гIо дан, церан дог эца, кадам бан тезета баьхкина бу гондIарчу йарташкара бусалба вежарий.

ХIора а вожначунна веза-везачо хьякьдоллу тешалла а деш, лахьти чу кхийдош бара гIазотехь эгнарш.

Кьяьсттина дагахь дисира Мусло-моллина дина тешалла.

Цоцин-Йуртарчу Эманан кешнашкахь даьккхина каш а долуш, Мусло-молла лахьти чу кховдавале, цуьнан киснахь кехатан цуьрг карайо. Оцу кехат тIехь йаздина дара: «...Со велча, сайн йуртахь, Курчалой-Эвларчу кешнашка дIаволахаьара аш...»

И весетан кехат Муслос шен куьйга йаздина хиларна, цуьнан дехар кхочуш-дира цоцанхоша.

ХIара масех шо дара, иза шен доьзалца Цоцин-Йуртахь вехаш-Iаш волу. Эвлан йуккьера боккхачу некьа тIера чувогIуш, Солтан некьех болчу гунойн урам дIаболалучохь, куьг аьтто агIор долчу хьялхарчу ца чохь вехаш вара иза.

Цхьа доьзал баххал йолчу меттиг тIехь, йерриг йурто белхех йеана, ценош а дина, рузбанан маьждигехь имам а волуш, шен доьзалца вехаш хилла иза.

Тлом болабалале хьалхарчу дийнахь цоцанхоша дехар дина хиллера цуьнга:
– Хьо, тIаме ца вогуш, цахь Iахьара. Хьо Iеламстаг вара, кьена а вара, хьан доьзалхой кегий а бара, мискачу нахана цахь оьшуш а вара...

Муслос доцца жоп делла хиллера:

– Шу дIатесна дIавахар осалала йу. Соцур ву со тIамехь. XIара де тIехIотталц, масех шарахь, аш делла марханийн сахьаш а, сискалш а йууш, ваьхна со кху йуьртахь шун молла хилла, шуьца дика-вуон а доькьуш. ЦIахь Iе ма баха, эрна ду аш сан кхоавар...

Муслос шен майралла, доьналла гайтира цу луьрачу тIамехь. Tах-аьлла хьийзира цу кIуркIаманехула, Кьурьан карахь, Йасин, кхидолу айаташ а доьшуш, гIелбелла тIемалой ира-карахIиттош, гIазотан йал царна йуьйцуш.

Доьналлех вуьззина кьонах хилла Мусло. Тахана масална вийца хьакь ву иза...

ЭхI, Масане вирзи уьш, кьона а волуш, цу лаьттан кийра! Да виса-кх, дийна мел боцурш тахане ган баьхнехь... Хийла кIант висира далоза нускал... Жоьра зударий, байлахь дисна бераш... Топ кхоссал мел верг йурт ларьан хIоьттира.

Цоцин-Эвлара маситта Мохьмад... Дехьарий, сехьарий маситта Ахьмад... Чечанара ши ваша Боьршиккий, Асбий. ГIойтIара Какий, Iусманний. Эвтарара Саий, Махьмуддий...

Нохчийн халкь гIазотан байракх кIел лаьттира. Лаьттаца дIашарийнера Iалхан-Йурт. Соьлжа-ГIала а, бIе дийнахь ца йужуш, турпала лаьттира. Йохий-нера Чечана. Дукха цIий Iенира ГIойтIахь. Устрада-Эвла йагийнера. БердакIел, Девлетгийр-Эвла...

МостагI шайх ца кхардош, турпала лийтира уьш.

Цоцин-Йурт... дай баьхна Цоцин-Йурт а...

Цу тIамах чакхбевлла, кьена-кьанбаллалц кху юьртахь бехира со дагавуьйлуш хилла Байсолтан Мохьмад, Гадин Идиг, Мамин Хьабзи, Мудин Iаьлви, Хьамзин Куса...

ТкьолагIчу бешарахь вайн махкахь хиллачу граждански тIамехь уггаре а дукха цIий Iаьнна юрт, аьлла, билгалыйна йу Цоцин-Йурт. I9I9-чу шеран 9-чуй, I0-чуй апрелехь Деникинан эскаршца хиллачу тIамехь 374 йуьртахой, бIе сов кхечу йарташкара гIоьнна баьхкинарш а декьала хилла. Ткья мостагIчун агIор: тоьлла дошлойн ши полк, гIашсалтан дакьа а. Ши эзар тIемалочух лаьтташ долу эскар хIаллакдина цигахь. Чевнаш хилларш бIеннашкахь дIакхехьна.

Цхьана инарло аьлла хиллера: «Доккха хIума ду-кх, оцу мезаша йуьзна кетарш йолчу нохчаша нисбелла, андий догIмаш долу кIентий хIаллакби-кх сан».

(ТIаьхье хир ю)

СУСУЕВ Зайналбек

Аппассионата

Поезд схаян езачу аҠор дӑа а хьобжуш, лаьтгара иза. Дарцаца хьобкхуш долу даккхий лайн чимаш, хедаш, совцура цуьнан, кху махкахь шийлуо хетачу, тӑаьххьарчу модехь йолчу пальто тӑехь. Дарцо кӑайбинера, цо, кӑесаркӑаг чу тӑаӑйна боцуш, куро хьаж тӑе оллийна, тиллина болу куй. Йӑьӑан дагна товш дара кӑентан куц. Дӑо, геннарчу светофоран серлонехь лепаш, хьобкхучу дарцах тешна, юккӑехь гуш йолу кӑентан юьхь кхун-

на безаме яра, ойла кхуьнан ерриг цу кӑантаца яра. Ткӑа иза, кхунна хаьара, вара цхьа шен ойла еш. Хӑара цунна улле тӑеяхара. Леррина, меллаша карийн пӑелгашца ло дӑатоттуш, диллира куьг пхьаьрса тӑе: «Со а ю-хьуна хьобца». Схьавирзина, леррина шен куьзганаш чухула хӑара хьобжучу юьхь тӑера цхьа марха эькхийра кӑанта. Кхуо аьллагун ойла еш вара иза. Кхунна хаьара – жоп хир ду, мацца хилла а. И жоп хадам боллуш а хир ду. Хийцаелира светофоран серло. Некьаша голатуххучохь, гучуелира поезд. Кӑант схьавирзира. Леррина кхуьнга а хьаьжна, элира: «Новкӑа воккху ахь?» Хӑара шиь вагон чу делира. Кестта хӑара охьаюссур ю, ткӑа иза дӑаваха ваьлла ву. Вагон чохь иза коре хуу. Цунна дуьхьал а хуий, кхуо боху цуьнга:

– Со ца кхета хьох. Хьо цкӑа а кхетар а ма яц сох. Хӑара тоххара ахь хьалха динчу хаттарна жоп а ду хьуна. – Хьалха кхуо хьатгинера цуьнга, дӑа хӑунда гӑерта, аьлла.

– Со кхета гӑоьртар-м яра хьох.

– Хьо хилла ӑаш даций иза-м. Дагадогӑий хьуна, хьайн нанас аьлларг: «Йи-тахьа тхан йо!»

– Дера, ахь хала-м ца дийцира хьуна цуьнца. Сихха такси тӑе-м хайира тхойша, некь дика хуьлда шун, аьлла.

– Вай, хьан нанна хьалха хьо юьхьӑаьржа-х хӑоттор яцарий ас?

– Уьш-м ас кхетор бара.

– Хӑун оьшу иза? Вуьшта, иза а ма дац бахьана. Ишта бен ца хилча-м, со шек а дера вер вацара.

Йӑьӑана хаьа, иза иштта ду. Бахьана цу кӑантах доллу, ткӑа цунах хӑара кхетац. Цкӑа а кхетар а яц, боху цо-м, хӑара шех. Цӑаьххьанна, гӑанта тӑехь аркьал а таьӑна, кхечарна гӑара ца вала гӑерташ, кьежа а кьежаш, кӑанта боху: «Ткӑа хьайн бабушкас аьлларг дийцахьа. Дийцахьа. «Хилийтахьа иза дашо. Вайна ца оьшу-кх иза!» – аьллера ца боху ахь цо? Хӑара-м воьлура. Кхунна-м хӑумма а хаза ца хийтира бабушкин дешнаш. Цкӑа нанас кьамел долиьра кхуьнца: «Йӑьӑ, хьо цецьяьлла. Цу кӑантехь хьайна мел тайнарг ахь цуьнан шен дикалла, дозалла лерина. Вайна муьхха хетахь а, кӑорггера ӑилма долуш, замано ма-лоьхху,

искусство евзаш нах шайн хиларал сов, шайн цГийх цхъа хГума ду цу нохчийн. Иза ду вай, вешан дворянаш хГаллакбеш хГаллакдина долу, шех, цабашарца, «светски этикет» хГинца а олуш долу, сийн лаккхара лерам а, гГиллакх а, къабсттина зударшца, баккхийчаьрца. И гГиллакх, церан къоман амал хилла, лелаш ду. Амма уьш – нохчий бу-кх, хьо, и дерриш цу кГантаца нисдаларна, цецъяллекх а». Цу дешнаша ца къарйора йоГ. Кхуо кГант хеставора – лаккхара дешна, хъекъал долуш, искусствох кхеташ, гГиллакх долуш, комаьрша... Эццехъ аьллера бабушкас: «Хилийтахъа иза дашо. Вайна ца оьшу-кх иза». И дешнаш довзийтинера йоГа цунна. КГант воьлура: «Хъажал хьо», – бохура, – Баккхийчарна дика хаъа хъуна».

«Хъуна а хаъа-кх массо а хГума дика, хъуо къена волу дела», – оьГгазъяханера хГара а. КГант, корехъа а вирзина, бГабрхиш дГа а хьобкхуш, воьлура. Поезд дГайоьдура, бГогГамаш, махо цхъацца кегдина долу акхтаргаш, цхъаццанхъа гомхачу Ганнаша хедийна аренаш а тГабхъа юьгуш. Кхузахъ хъаннаш, ерриг бохург санна, къона ю. Бехк а бац, кху махкахула чекхбаьллачу инзаречу тГеман лараш хГинца а йолуш а, латтош а ю кхузахъ. ХГара кГант а (Заур яра цуьнан цГе) веанера кху гГала, цу тГам тГехъ тГепазу вайначу шен девешин лараш меттигерчу музейхъ кароре сатесна. Дехъарчу корехъ, дикка кхарна гена хевшина Гара маларх кхетта кегирхойн тоба. Цара вовшашка а кховдош, молуш дара цхъана шишанна чуьра малар. Дукха нах а бацара чохъ. ТГабхъаяххана хан яра. Заур корехула арахоьжу. Кхануо, схъавоьрзий, хаалуш садоккхий, вистхуьлу: «Света, деган хъехам хГун ю хаьий хъуна? ТГаккха, кхуьнан жопе ца хьобжуш, боху: «ХГун ду а хаац, суо кхуза мел воьгу, цхъана вочух ларвала везаш хилар ду-кх дагахъ». Кисанара схъаоьций, шен месех ехк хъекха волало иза, цхъа шен ойла а еш. «Кхузахъ хГумма а дац, хъан цГакхъ бу и берриг гГурт», – олу йоГа. ТГевогГу дехъарчу тобанах цхъаь, куьг схъа а кхийдош, боху цо: «Земляк, ехк лур яцара ахъ?» Заур, цкъа шен ехе, тГаккха цу кГентан, кху дерриге шарахъ ехк а, хи а гина а юй-те, аьлла йолчу коьртан месашка а хьожий, олу, корта а ластабеш: «Ехк шен хила еза». Дехъа хевшина болчу, цу, тГевеанчу кГантаца йолчу тобанехъ а, гонахъарчу нахалахъ йолу тГовгГанаш, къамелаш хезаш ду: «Хъажахъа, ма кура а ву!» «ХГун ю и, елча а ца елча, ехк бен юй?» «Нийсса ца ло, юкхъахъ лело хГума яц ехк», – хеза цу тГовгГанехъ. Света хьобжу Зауре. ХГара резайоццучу кепара хийцалуш бу цуьнан бос, макхлуш, юьхъан даьГакхаш тГейовлуш. Иза ишта а гина кхунна. ТГаккха иза хъалагГотту. «Хьо, бежана, хьо ца кхетта? Хьобга аьлла, «Ехк шен хила еза». Яхийта кхузара!» – тГейоьрзу иза, техка а техкаш, лаьтгачу тГевеанчунна. Маларча дГавоьду, шега шен, шашь буьйцу мотт хезча. Кестта арайолу и ерриг тоба а. Заур, ехк кисана а юьллий, коре дГавоьрзу, кхин аддам тергал а ца деш. ЙоГа ойла йо: «ХГа, и вехна стаг-м, ехк оьшуш тГевеана вацара. Амма хГара ма хилира цуьнца, кхин хГумма дацахъ а, озаца, хъажарца кГоршаме. ХГан-хГа, кхетар хир яц хГара цунах».

– Заур, хьо а вац хъуна башха дика-м, – боху йоГа.

– Со бакъ вара.

– Делахъ а, со кхета-м ца кхета.

– Тпаьхьа, – велакъежаш, куьг тосу кІанта.– Хьуна лаахь, ас кхетор ю хьо,
– шен къамел юхадолодо цуо. – И бахнарш а, гонаха берш а, со бехке веш
бара, цхьа наггахь воцург. Ахь боху тхан цІахь гІурт бу. Бу дера. Шен бахьана
доцуш хІумма а дац. Аша кхийкхудо, аьлча а, тІедуьллу кхечу къаьмнашна
доттагІалла. Амма, ма атта дац. Ой, ма атта дац и доттагІалла лело! Массо а
хенахь ларвала визза. Ледарло ялахь я ишта лара мегар долуш бахьана далахь
– кьинхетам хир бац.

– ХІунда боху ахь иштта?

– Хьуна гуш дар-кх. Хийла айса ца дуьту дерг дитна ас, сайн цІахь болчарна
бохам ца хилийтархьама. Ларвелла вер вуй-м хаац.

– Заур, вайшимма хьалха долийначунна ма гена девли вай? – элира йоІа.

– Дера ца девлла-кх. И къамел ду-кх вайшимма дийриг, – леррина кхуьнга
хьобжуш, гІийлуо элира кІанта.

– Муха? – йоІан бос хийцабелира. Цуьнан юхь тІехь къаьсташ дара цецъя-
лар а, халахетар а, – со царех, цу дІабаханчарах ю боху ахь?

– Хьуна хала ма хета. Хьо иштачех ю бохург ма дац иза.

– ХІан-хІа, со а, сан цІа а дац царех, церан къомах делахь а. Къаьмнашлахь
а бу тайп-тайпанарш, – йоІ оьгІазъяханера.

– Ткъа «Хилийтахьа иза дашо».

– Иза-м хьайчара а ала там бара.

– Там а боцуш, эр дара-кх.

– Бахийтахьа цаьрга массаьрга а шайна луьург, вайшимма тергал ца дича-
хьана, дІадолура иза-м. Бакъ яц со? – хатгар дира йоІа.

Вехха Гийра кІант, вист ца хуьлуш, йоІа шена тІедиллина куьг ца хьадеш. «Та-
машийна ду шу зударий», – эххаре а схьавирзира иза коре хьобжучуьра – буьтур
вай цкъачунна безам, дуьйцур вай и «шиь». Шуна моьтту, и «шиь» вовшахкхетар,
хІоан буьйрий, кІай санна, хьаьрччина чкъура чу доллар ду. Моьтту, иза дуьне гат-
далар ду, дуьне, адамаш дерриш арахь дисар ду. Ткъа иза иштта дац. Иза мелхуо а,
шинненнан дуьне шордалар, гергарлонаш алсамдовлар ду. Шинненшан а бу гер-
гарниш, доттагІий, мохк, шен-шен къам, мотт, иштта – гІиллакхаш, болх. Ткъа ца-
рал сов, кийрахь лелош, дахарехь чакхбаха луу деган лерамаш бу. Цу дерригенах
– кхечуьнчух кхета а, шениг санна, и дизза а ницкъ кхочур бац боккхачу безаман
бен. И тайпа безам бац дуьххьалдІа цхьаьнга, шеца волчуьнга берг. Вовшахкхе-
таш болчарна, хьалха девзаш хилла дацахь а, довза лаа а, дизза а деза цуьнан къам,
мотт, гІиллакхаш, ткъа цхьаь кхелхича, кхио беа доьзал, лардан деза цІийнан сий.
Тхан олуш ду: «Зуда, стаг велча, йиса а оьшуш ю».

Дикка Гийна, садоккхуш: «Хьо сацам бина ваьлла», – хаьттира йоІа. ТІаккха
тІетуьйхира: «Са-м ницкъ кхача а там бара».

– Заур, ахь «Аппассионата» Іамаье ца элира соьга? – аьлла, хаьттира цуо.

– ХІинца а Іамоза ю хьо?

– Иштта атта а, кІезиг а ма яц иза. Мичахь эр ю ас и хьуна?

– ХІинца дуьйна, сайна и мел хези, ахь локхуш лорур ду ас.

– Аса Іамийна «Аппассионата». Хьуна йогІуш а ю и.

- ХIунда боху ахь ишта?
- Цуьнан чулацам муха бу хабий хьуна? – Адамо кхолламца кыйсар.
- Вай, со ишта лела аьлла хIунда хета хьуна?
- Хьайн дагна ницкьбеш, вехаш хета суна хьо.
- Кхоламна резахилларг хилла, дагна там берг лехна, ваха атта хила а там бу, амма коьртаниг – декхар ду, декхар ма-дду ваха веза стаг.
- Хьанна хьалха – «декхар»?
- Шен сийнна.
- Ткья ахь яздиний суна дийцар «Аппассионата»?
- И яздан сан ца ваха деза.
- ХIунда?

– Вай, хьуна сагатлуш бен, дика язлур ма дац соьга!
Корта хьовзийра йоIа, «Кхетар хир яц со хьох. ХIа, сан чуйосса деза», – элира йоIа. ГIаьттина, неIарехьа дахара и шиь. «Некь дика хуьлийла. Iа дика йойла», – аьлла. Охайоьссира йоI. ДIаяхара кIант тIехь волу поезд, генна дуйтуш кхара цхьаьна якккхина хан, сатийсамаш.

Цул тIаьхьа пхи шо делира, берриг махкахь кIуркIамани а хьийзош. ТIом бара пачхьалкхехь дIабоьдуш. Цхьа жимачу, шех Нохчийчоь олучу лаьтта тIехь бен ца хиллехь а, цуьнан лазам берриг махкахула а, дуьненахула а баьржина бара. Шех кхин «кьацахетар» олийла доцуш, йохийна Iуьллура Соьлжа-ГIала, ерриге Нохчийчоь а. Цу гIалина юххехь йолчу Росси эскаран туьпахь хIоттийнера концерт. Царна юкьаьх яра, еха коч юьйхина, куьцехь зуда-артист. ГIодаюкь саттош, охьатаIарца маршалла а хаьттина, цхьаь лохуш санна, чухула дIаса бIаьрг а кхарстийна, кхайкхийра: «Бетховен, Соната № 23 – «Аппассионата». ТIаккха чухула яьржира, шен заманца, гонаца, гIорасизаллийца кыйсина ца Iаш, уш аналлехь тIаьхьадитинчу, цара тIетоьтгучу кхолламал тоьлла йиссинчу, немдойн, аьлча а, дуьненан а хилла дIахIоьттинчу композиторан мукьаман аьзнаш. Чоь дIатийра. Цхьа прожекторан серло яра, цу мукьаман инзаралло синтем байича санна, цхьана метгехь ца соцуш. Иза, шерший, хьалайоьдура пианинон Iаьржачу варкьаца, тIаккха пианисткин дуткьачу пIелгаш тIе нислой, цаьрца цхьаьна йоьдий, йоьлан юьхь, шовкьо дуьненан бос дIаэцна йолу, гучуйоккхура цу серлоно. ТIаккха, кхераелча санна, и серло южура цуьнан когашка. Эххаре а дийкира тIаьхьхьара аз. Ницкь байна ийгира куьйгаш пианино тIе. ДIаэккха кечделча санна, хьалха таьIна долу дегI дахара гIанта тIе аркьал. Ийалучу некха тIе буьйжира корта. Чохь лаьттара тийналла. Амма и тийналла иккхира, йоI хьалагIоттушехь. Пианисткин гIан лардеш санна, тийна Iа чоь, цуьнца цхьаьна гIаьттира. Детгачу куьйгийн гIовгIано Iадийра чоь. Цу чолхечу хенахь карийна хиллера зезагаш а. Амма, царна юккьехь яцара, хуьлийла а ца хиллера и цхьа хIокхо сатийсина зезаган курс.

Суьйранна, гIалин, наггахь бен доцчу, дохийна делахь а, лаьтташ долчу цхьана пхобазза тIекIелдинчу ценна хьалха севцира масех тIеман машенаш. Цхьанна чуйра араелира, пианистка юй, шеца болчу нахана бен ца хуу, томехь куц долу зуда а, цуьнца кхи ши накьост а, карахь шиь тIоьрмиг а болуш. КхоалгIачу гIат тIехь цара цхьана неIарх пIелг туьйхира. Схьайиллинчу неIаре хIоьттира екь-

на, юьхь хебаршка яхана, кьинхетаге хьажар долу йоккха стаг, цуьнца цхьаьна школе ваха хан хирйолу жима кIант а. «Заур кхузахь Iаш вуй?» – хьаттира зудчо. «Вай, аша-м сан кIант ма хьотту?! Вац. Ван ма вац иза», – элира йоккхачу стага. Хиш девлира йоккхачу стеган бIаьргех. Цуо, коьрта тIе куьг дуьллуш, тIеозийра шена юххера бер. Дагуо вониг хьобххушехь, юха а хьаттира тIееанчо: «Цахь вац Заур?». «Вац Заур. И воцу кхо шо а ду», – аьлла, халла йистхилира йоккха стаг. Кхуо хьоттучу кIентан нана хиллера иза. Цу эгIазчу йоккхачу стага а, цуьнца волчу накъосто а, гIо а деш, чуйигира мальелла, дегIана дола ца далу Света. ЙобIан накъосто шаьш деана тIобьрмигаш дассош, йоккха стаг хьаша тишачу хIусамехь дIанисьян гIерташ йоллура. «Шена «Аппасионата» лакха ма аьллера цо. Ас леррина Iамабина, локхуш ма бу и мукъам», – бохура, елхаран кьурдаш а деш, йоIа ... «Шена хезар ю ма аьллера цуо, мацца а, миччахь а ас и лакхахь а». Белхар ца сацалора цуьнга. Иза теян гIертара кIентан нана. «Ма елха, иза дагахь а волуш, ахь иза олуш елахь, цунна хезаш хир ю хьуна. Ма елха, тховса пIераскан буййса а ю, цуьнан синна халахетар ду хьо йилхича». Шаьш арадовлуш, йоIа жима кIант шена тIе а озийна, элира: «Хьан дас суна «Аппасионата» дийцар яздийр ду ма аьллера. Ахь яздийр дуй иза? «Яздийр ду», – элира кIанта.

КIиранде

Вайнах бохийна хенаш дагальцуш.

Цхьа де дара-кх, цхьа де. Шийлачех, доьхначех, пана махкахь хийлачех – цхьаь. Сатесчхьана гIамаршла йогург лахьо яханчуьра, делкьал тIаьхьа юхай-ирзира Кемси. Цу шийлачу дийнахь кхуо лахьийначу саксаулах казахаша белла цхьа банка мукх а бохьуш, базархула цIехьа йобдура иза. КIиранде дара. Кемсица кхуьнан кIант Лака вара, ворхI шо кхаьчна волу, ненан кучан юх а лаьцна, вогIуш. Цуьнан карахь а дара саксаулан масех декъа девзиг, кхуьнгахь а санна. Кхеран а ма дезара чохь мелла а товха лато. Шинне а когахь этгIа баккхий бIоржамаш бара. Йоккхачу стеган санна, коьртах, дегIах а хьарчийна доккха йовлакх дара Кемсин. Ткъа кортали кIентан коьртах хьарчийна, ма-хуьллу дерзина дегI дIахьулдан а гIерташ. Iа бIаьстенца кьийсало, шийла а, меца а хан яра. КIантана тIеюьйхина казахийн йоIарийн кьорза коч яра. Юткьачу яIни тIехь боккха хета корта а лестош, баккхий Iаьржа бIаьргаш базарахь юхкучу хIуманашка а хьежош, вогIура иза. Хийлазза, цу базархула лелаш, цкъа а, цхьа а хIума эца шена, я еза шена аьлла, нене дистхилла дацара и бер. ЦIаьхьашха, шен кучан юх озош а хааелла, юхахьаьжира Кемси. Мачаш юхкучу рогIехь сецна, цхьа хаза кечбинчу казахийн кIархашка хьобжуш, лаьтгара Лака. Царна тIе бIаьрг хIоттийна, шен корта агIор а талийна, хьобжура иза цаьрга. Цуьнга а хьобжуш, ойланашка а яхана, лаьтгара Кемси а. Цу беран ирчачу жималлин, шен, юххехь вала цхьа а да воцуш, хIокху казахийн гIалахь йобдучу кьоналлин, шен цу берана цхьажимма а казахетар дан таро цахиларан ойла йора цо. Елха бакьо а ма яцара. «Ама, Ама», – хезира кIентан аз. Кхуьнан куьг а лаьцна,

хъалахъоьжура Лака. «Ама» – ишта йоккхура цо, казахаша ненах олуш махиллара, кхуьнан це.

– Ама, суна и клархаш оьцур буй ахь? Тпаккха тлетуьйхира: – Вайн ахча хилча? – аьлла. Маржа дуьне я! Са ца тохаделира нене. Охъахъаьвдира бляьрхиш. – Ама, хьо елха хIунда йоьлху? Суна-м ца оьшу хьуна уьш, – бохуш, кучан юх ийзайора беро. Кхаьрга хьоьжура йохкархо а, дIасалела казахаш а. – Оьцур бу, оьцур бу. Вало хьо, – аьлла, шен шийла, миска целиг долчу агIор дIайолаелира Кемси. Тпась-тпась чIагIлуш болу мох, суьйранна, хIорш шайн целиган берта кхъаьчча, дорце бирзинера. Дарцо юьхь а лазош, тедеттара даккхий тедда лан чимаш. Кемсис, лулахошкара кегий деана, хIуп а бохуш, це латийра. Церан серлонехь къаьстара цхьана сонехь тIулгаш тедехкина уьнан коржамаш а, царна тIехь этIа цен-кьорза юргий, истанггий. Кемси, банки чуьра доьалIа дакъа хир долу мукх казан чу а тесна, иза пилтина тед а хIоттийна, кIант кара а эцна, пеша берте охъахира. Кхуо ша йина, йогу це го нохчийн пеш. КIентан худаделлачу, озачу дегIа тед куьг а хьобкхуш, цедере а хьобжуш, хIинца генахь йолчу Кавказан лаьмнашкахь ша яккхина бераллин синтеме хан дагалоьцуш, гийла Iара иза. Тпаккха – шаьш махках даьхна и ирча Iаьнан денош дуьхьалхIуьттура. КIотарахь Iаш йолу хIара, обаргаш тедельцуш ву аьлла, лаьцна, цийнада дIа а вигна, шен нахаца а йоцуш, схъаэцна хIума кезиг а йолуш, нисъелира вагон чу. Ирча а, хала а бара, и чаккхе мичхьа ю ца хуу некь. Некьан чаккхенехь дерг хIара дара: лаьтта, наха гIо а деш, яккхина, тоьла, бан боцу болх, я йоцу хIума, юххехь белахь а, шаьш а халабохку вайнах. Ойланаша, сингаттамо эшайора могошалла. Ткъа арахь Iалам марсадуьйлуш дара. Цийзаш, шок егташ, кхеран ишта а ледара йолу неI кагъан герташ санна, хьобкхура мох. Цуо йиллича санна, цевзина, гIаьттира неI. Дарцан хIур дохьуш, неIсагIех, веаларатекхна кетарх а хьаьрчина, чуделира цхьа адам. – Кемси, тпасьхьара цедере хайтахьа со, – аьлла, гийла дистхилира иза. Кхуьнан юьртахо, кхул дикка воккха а волу Дауд вара иза. – Вай, Дауд, тпасьхьара бохург хIун ду?! Схъавола, охъахаа! – аьлла, шен кIант паднара тед а вахийтина, пеша берте охъахайра Кемсис Дауд. ДаьIахкаш а, царна тедозаделла чкьор а бен, кхин дилха доцуш, когаш тIехь а ца латталуш, гIаддайна вара иза. Вегаво-ра. – Тпасьхьара ду хьуна, Кемси, тпасьхьара, – олура цо.

– ХIан-хIа, Дауд! ХIан-хIа, воха ма вохал хьо! Дерриг Делехь ду, – аьлла, пилти тедара схъаэцна мукх чохь болу казан хьалха биллира Кемсис цунна. Тпекхетта, мукх баа хIоьттира Дауд. Вагошшехь, бовха мукх багахь керчош воллура иза. Ах мукх чекхболучу хенахь, шегара цхьамма и дIа-м ца боккху-те бохуш санна, дIасахъаьжира иза. Леррина шег хьобжуш бер а гина, бага хьуш болу Iайг охъабиллира цо. – Кемси, дIаэца. Вуьзи со. ЭхI, дIегIехула ций долалуш, вох а вели, вузалц хIума а йии. ХIинца-м вала а хала дацара! Кемси, сий ма дойла хьан, ирс ма хедийла! Нанас винчу вешел а тоьлла йиша хили хьо суна, – олуш, меллаша лаьттан пенах дIатаьIира Дауд. – Лака, кхаллал ахь! – олуш, кIантана хьалха яй биллира нанас. – Ама, ахь яахь! – аьлла, нана тедозо куьг кховдийра беро. Юха а, хаалуш, халла, вистхилира Дауд: – ЙоI, хьобга бен хьахийна а дац хьуна сан хIара,

я хьахо суна гина стаг а вацара. Мел хало ловш дахкахь а, кьонахчалла ларъян а, ледарлонашна бехказлонаш ца леха а, вовшашна гю дан а доьналла лаьтта вайгахь. Амма ницкъаш эшна нехан, сан вешин а. Хинца чувеъча, суна кховдо хума ца хилла и ваша холчахоттарна кхоьруш, араваьлла ву хуна со. Хара ши кира ду хуна, цомгуш хилчхьана, цѳеран йовхо дегана ца тоьаш а, шозза кхаллал хума бага кхачаза а, со гуьллу. Со кьинтѳеравели массарна. Дела а волийла царна кьинтѳера. Хала зама ю-кх хара. Хала, дукха хала вистхуьлуш воллура Дауд. – Кемси, хьо вайн ца кхочур ю хуна. Вай гезарий, уьстаггий а дажош хиллачу «Чан-ирзе» а гюй, со дагалацалахь. – Вай цхьаьна гур ма ду цига, – бохуш, белхаран кьурдаш а деш, хума кхалла гѳерташ воллучу кѳентан когаш тѳе юргланан га нисдеш йоллучу Кемсина гира кѳентан кьаьрзина баьргаш. Цуо шен карахь йайг болу куьг кхийдадора пешехьа. Пеша хьалха вахвелла, кьилбехьа дѳанисвелла, гуьллура Дауд. – Во Дела, гю дехьа! – бохуш, йоьхна, дарце араиккхира Кемси. Когарчу шен бѳоржамашца, еккъа кучаца лаьттара иза, ша хун дан деза ца хууш. Елхий, тийжий кхин ницкъ а бацара. Воьлхуш, веана, кхуьнан когех хьаьрчира Лака: «Ама, Ама, Турсун йолчу гуо вайша», бохуш. Лулара казахийн зуда Турсун яра кхунах а, кхуьнан кѳантах а кьахеташ, шега ма-далло кхарна гю дан гѳерташ. Кемси цаьрга яхара. Шен майрий, кѳантгий хьалагаттийра Турсуна. Цуьнан майрий, кѳантгий Турсунца Кемсин гийлачу хусаме орцах баьхкира. Дауд магинна, «Ой-бай, оьлда ма?! (Вай, велла хара)» – бохуш, мохь баьлла, араиккхира Турсун. Кестта, Даудан ваша а валош, схьаеара. Чуваьлла, шен вешин докъа тѳе хѳоьттира иза. Хумма а дикачу хьолехь вацара иза: вакъавелла, йаржвелла, маж а яьлла, гѳехьа букара а вахна. Баьргех довлуш хиш дацахь а, юьхь гѳехь хийцавелла, бос а байна, гора иза. Шен вешин докъа гѳехь «Ясин, вал Кьурани хьакими, иннака ла мина мурсалина ...», – аьлла, Еса деша долиьра цуо. Хийла докъанна гѳехотта, уьш дадохка, аьлча а, лаьтта дѳаитта дийзира кхуьнан кху пана махкахь. Гаддайна доллура. Хинца цунна хьалха гуьллура вешин дакъа. Хаац, цо хун ойла йора ... «Ма доккха хума ду-кх, стогалла, майралла, доьналла хиллачу нохчашлахь шен вешина гю ца далучу хьоле стаг хоттор!» – ойла еш, лаьттара Кемси. Амма, халачу дийнахь доьналла ца тоььна, шена хетачуьнга бехк боккхуш, дош ала ницкъ шегахь а ца карабора цунна. Абуезид (ишта яра Даудан вешин цѳе) сонахь лаьтта бел схьаэцна, когаш а текхош, корта белшаш чу а озийна, меллаша дарце аравелира. Цуьнца Турсунан майра а, кѳант а вахара. Цхьа сахьт долуш, уьш юхабаьхкира. Абуезид дакъа хьалаайдан гюьртира. Массара а, жимачу истанга тѳе а диллина, даьдаьхьна, гомха даьккхинчу ор чу диллира дакъа. «Декъал-да ву-кх хьо, паргатваьлла», – иккхира Кемсин даг чу. Таккха ша-шех кхераелира: кхуьнга хьоьжуш кѳант ма вара – Лака. Цуьнан духьа а, шен ницкъ ма-ббу, дахарх тийсаьла езаш яра иза. Порош лаьттачу кошан барза гѳехь, бела тѳе а тевжина, кхин а букара а вахана, висира Абуезид. Хорш меллаша шайн йойле юхабирзира. Даьделира де. Кхин а цхьа де. Дехачу кхойтта шеран дуккхачу дийнех цхьаь – кѳиранде.

САРАЛИЕВА Табарик

Йисита

– Я АллахI, ткъех шо даьлча а хийца ца веллий-ца, вала мичара вели хIара «ДумIумар?!», – Соьлжа-ГIалара шайн юьрта бодучу новкъахь лаьтта Йисита сихха букъ берзо лараелира, дуьхьалиьгIучу машен чуьраниг вевзича.

Шен карарчу тIоьрмиг чуьра цхьаь лобхучух охьатаьIначуьра хьаланислучу Йиситин белшах «тIох» оьккхуйтуш, тIара а тоьхна: «ВаллахIи, со ца гуш ма ца йирзира хьо да!

Доккха хIума дац и, бIе шо даьлча а, йис йиллинчуьра яста ца ели-кх хьо!», – элира, малхехь кьегаш баьшна корта а, тесна-а, паргIат сира кастом юьйхина, юьхь а, корта а цхьана басахь хиларна, тIехьаьжча, мел хан ю кьасто хала хир долчу стага. Цецьяьлла кеп хIоттийна Йисита йистхила ца ларайолуьйтуш:

– Яло, яло, оха дIакхетор ю хьо, – аьлла, Йиситин тIоьрмиг карахь болу куьг дIаозийра тIевеанчо, – новкъахь дуьйцур ду вай дерг-доцург! Москвара сан гергара стаг ву соьца. Со вайга дIавигна, цIа ваха везаш ву иза. Цуьнга дIаюьгуйтур ю хьо, – мох юкба ца болуьйтуш, луьйчуьра ца соцуш «ДумIумар» а волуш, дIанехьо сацийначу машенна тIе кхечира хIара шиь ...

Генарчу 70-чу шерашкахь юьртарчу школехь доьшуш дара хIинца дикка басадаьлла Йисита а, пондар говза лакхлуш хиларна «Димин Iумар» аларан меттана, шерашка хьаьжна воцуш, ондо-о хиларна, бераша «ДумIумар» олуш хилла волу Динаев Iумар а. ХIора баттахь керл-керла тIеххийза йоI хуьлучу Iумара цхьа де а тIех ца туьлуйтура, Йиситига «записка» ца язъеш. Мел кIезиг дешнаш цу кехат цуьрга тIехь хиларх, гIалаташ алсам хуьлу иза, хIоразза а этIадой, дIакхуссура Йиситас. Иза хуучу кIанта «ГIорийнарг», «Йис йиллинарг», «Ша бинарг», – олий, тайп-тайпана цIера ш тохкура йоIана. Цул тIаьхьа ткъех шо даьлча а, Iумара ма-аллара, кхин «йис ца ешаш», шайн-шайн дахаран некъаш хаьржира цара.

Димин Iумаран говзаллига ца кхачахь а, кехат-пондар лакха бераллехь дуьйна а хууш волу Iумар цунах болх-некъ бина вехаш вара. Кест-кеста телевизор чохь а, ловзаршкахь а хуьлу Iумар массарна а вевзара. «Йис ешнарг» масийтта каро а, уьш хийца а ларавеллера. Шайн ден некъ юьхьарлаьцна, пондар локхуш, илли олуш, хелхарна говза а бераш дара цуьнан кхуьуш. Ткъа Йиситас, цхьа цIаьхьхьана луларчу эвла, шена а дагахь доцу маре дира. Ирс, безам, дуьне а шайн дуьхьа лаьтта аьлла хетта яккхий ойланаш жим-жимма ешира, цIаьхьхьана гучудаьллачу лазарх хIусамда кхелхина, ши кIант, ши йоI – деа бераца йисинчу Йиситин. Уьш хене баха, йохк-эцар ян базара яха дийзира.

Цу хенахьлерачу Нохчийчоьнан дахар кхехка меттиг яра Соьлжа-ГIалара базар. Олуш ма-хиллара, «хьозанан шура» йоцург, эца а, йохка а йиш йолуш

меттиг яра ГПалин базар. Йиситин дог-м ца летара цунах. Тахана а ша лелочух а, кху дуьненах а чам баьлла, делкъале цIа ян новкъаяьлла хIара Гумаран сакъералучу къоналлин дагалецамаша хьобстуш яцара. «Шен цIа – цIен цIа» баьхначу, бен боьхначу хьозанна а дайна, цIа кхаьчча а, шен неIарал чохъаяьлча а шен ойланийн бала байлур бу ала меттиг-м бацара. Цхьаь дара кхуьнан сатедеш: хIара цIа яре сатуьйсусуш тайп-тайпана амал йолу дий дуьне дара. Церан сатийсам бохо йиш яцара. Цундела жимахдолчу шинна: цхьанна – «марс», вукхунна – «сникерс» ТIоьрмиг чу кхоьссина, цIа ян новкъаяьлла хIара, кхана юхаяхаезаро дог хьаьшна яра.

Гумар саццане соцуш вацара:

– Кестга Нохчийчохь хийцамаш хир бу. ТIом ца хуьлуш кIелхъарадовлахь, дика ду. Бакъду, цуьнан бера хьовзийна баьлла. ХIора дийнахь сихаллин гуобаккха тIе ца кхетахь, малбала таро йолуш бац, ша цхьа доккха эккхар а хилла, ца сацахь. Герзах юьзна складаш юьтуш оьрсийн эскарш вайн махкара сихха арадовларо а мехкан бохаман зама гергакхачар хоуйту. Вай-м, «велика Россия» бохуш, Иийр дара, бухубуьсуболчарах къахета суна, – аьлла, хьалха Iачуьра ах схьа а вирзина, Йиситига лерина хьаьжира Гумар. Машен чу хууш: «Де дика а хуьлда, некъ маьрша а хуьлда вайн!», – алар бен, кхин йист ца хуьлуш Iачу кхунна лерина дара и къамел, я хьалхе дуьйна а дуьйцуш хиллачунна тIера дара, ца кхетта Йисита:

– Росси мел «велика» елахь а, Далла кIелхъарадовлалур дац вай. Вуьшта, бераллехь дуьйна а «творчески натура» хьуо хиларе терра, хьуна дика дийца хаьа, – аьлла, сацаелира. Кхунна ца хаьара, уллехь Iаш долу зудий, ши беррий кхуьнан ду я шопарца ду. Амма «Далла езийла!» – аьлла а зуда дуьхьал йистцахиларо иза цхьана хIуманна резаяцар гойтура. «Вайн къомах хир яц иза», – аьлла, дага а деара кхунна.

Схьахетарехь, Йиситин дешнаш тIеоьшуш хиллачух тера дара Гумарна. Цо дукха дийцира нохчий кхетамна тIаьхьабисна хиларх а, шовзткъе итт шо моссазза долу а мацахлерачу мекхайоьллачу кагтуха тIе ког боккхий, вай юха а гоне доьлхуш хиларх а.

– Вай кхетар долуш дац. ХIоразза а ваьш Iехадойту вай. Вайна герз дуьтуш хилча, хаа ма догIу: вайх цхьаболчийн амалх доллуш обаргалла дуйла хуучо лелош пал хIара буйла. Цундела вай хIинца Iаьбна-кх герзах. ХIоранна а цIарах автомат, тапча а ю. Цхьаболчеран гранаташ а ю, кестга градаш, зениткаш а хир ю ...

Къамел деш Гумар а волуш, шайн-шайн ойланашкахь кхиберш а болуш, боккхачу некъа тIера юьрта чу йирзира машен. – ХIара вайн бераллин гIап. КогашIуьйра хийла идийна урамаш. Боккхачу некъа йистера Iаьржа а, кIаймеда а ношъелла комарш йиьна хан, акказин занан хьожанах дуьзначу хIавао корта бахаш хилла, баргол тоьхча а сацалур йоцуш, едда дIаяхана зама ... – тIаьхъара пондар балийчахьана, кийча дара Гумаран керла илии.

– Ва-а, тхо схьакхечи ден-ненан кхерче! – бохуш, мохь бетташ, йоккхачу гIовгIанца Гумар а, цхьа а Iудикаяран дош доцуш, ши бер а, зуда а машен чуьра охьабиссира. КетIара гIара-гIовгIа хезнехь а, я хьобжуш хиллехь а кетIа елира хенара зуда. Берриш а марабеттабелира цунна. Ганза ткъех шо даьллехь а,

Йиситина евзира Макка, Гумаран нана. Шарахь маситгазза а школе ялайора иза Гумаран кыйзоргалла бахъана долуш. Йиситин а дийзира охайосса а, Маккина мараэкка а. – Вай, хIара сан вешин йоI мичара ели шуна?! Хьо лела могуш-маърша! Йисита, муха ду гуллакхаш, ларалой хьо? – цхъана а хатгарна жоп а ца доьхуш, я шена и даллалц саца а ца соцуш, хетгарш дира зудчо. – ХIара, «золотая рыбка», новкъахь лаьцна оха, – аьлла, Йиситин метта жоп делира Гумара. Юха шопарехъа а вирзина: – ЦIа кхетаелахь хIара тхан ненавешин йоI, – тIаьххъара дешнаш къастош я ашнашдарца а олуш, – Макка мегар яц, гергарчарах хьовх, шен доккхачу тайпанах волчун муьлххачун а цхъаннан хIума ледара дитахь, – цхъа пIелг ирхбохуйтуш, элира цо.

Эххар а, хьеший биссинчу кетIара гIар-гIовгIа тIаьхъа а юьсуш, машен юха а боккхачу новкъа елира. Мелла а некъа тIехь шашь дIашарделча, шена хьалхарчу куьзгана чохь Йисита тергалъечу шопаро хьаттира: – Хьо баккъал а Гумаран ненавешин йоI ю? «ХIаь – хIан-хIа» ала хIара лараялале, хьалхавала некъ бита бохуш, машене мохь хьобкхуйтуш верг дIавахийта, машен юьстахъяьккхира шопаро. Хатгар хIаваэхь дисира, Йиситас доккха садаьккхира. «Кхунна хIун бен ду «хIаь а, я хIан-хIа а»? Тахана гина, кхин гур ву ала меттиг а бац. Макка, дейиша а, я дешича а яц, тхан тайпана стаг ю, цундела дейиша ларало», – ойланехь жоп делира кхуо. Сиха верг дIавахийтина, хIорш некъа тIе бевлча, шопар юха а вистхилира. – Сан цIе Муса ю, МаргантIера ду тхо. ПашаевгIар. Москвахь бизнес-хIума йолуш, цигахь Iер дукха хуьлу. Сан кхо ваша а, со а боху-кхи ас. Наггахь Даймакка а кхочу, хIинца санна. Гумар тхан хъаша вара кху бIаьста. Иза цIа а кхетош, хъажа-хIотта вогу со. Воккха говзанча ву иза. Цуьнан иллеша велхаво, велаво, дог тIомадоккху, дожадо. Иштта нах оьшуш бу вайн къоманна. Наггахь вогуш хаза ю Нохчийчохь. ХIоан буьйр санна, кхин дIаса ца волуш, ваха-Iен хала ду кхузахь. Дуйне доккха ма ду... – цхъана хIуманан ойла еш, сецира шопар.

– Кху тIай тIехула дехъавалча, сацаелахь суна. Дела реза хуьлда! – элира Йиситас. – ХIа-хI, ма сиха схьакхечи вай! Сацор яц дера. Гумар мегар вацара, хьо новкъахь охъаяьккхича. ДIакхетор ю ас, – хаддош элира шопаро. Цу минотехь боккхачу некъа тIера юьрта чу йирзира машен. – Муса, некъо голатухучохь муькване а сацаехъа! Хьо генара вогуш а ву, суна чуюха гена а дац, – дехаре дийкира Йиситин аз.

Куьзгана чохь хIара тергалъечу Мусас: – ХIа-а, шун стаг «ревниви» хир ву, бехк ма биллалахь, ас ойла а ца йинера, – баккъал а бехкала ваханчу цо, бехачу ураме чу а ерзийна, сацийра машен. – ХIинца ца оьшу, баркаллла, – дегабаам хезира Йиситин озехь, – тхан стага-м, со ялош веача, хазахеташ тIеоьцур вара хьо, вуьшта, вац-кха иза... Ткъа со кхузахь охайоссахь, эзар бIаьргашна гур ю. Делахь хIинца кетIа дIавахийта ахь! «Назвался груздем, полезай в кузов», – аьлла, цкъа а йист а ца хилча санна, дIасецира Йисита. ГIеххъа юьхьIаьржахIоьбттинчу Мусас: – Деллахь, бехк ма биллалахь, Iовдал бегаш барна! Дала гечдойла цунна. Дукха хан юй? ХIун хиллера цунна? – аьлла, хьаттира. – Амин. Кхо шо. Цомгаш, – аьлла, шийла, доцца жоп делира зудчо.

Цу сохъта хийцаделлачу озаца: –Дю, бераш лаьтгачу кетIахь сацаелахь, сан берриг бахам а соьга хьобжуш бу-кх. Вуьшта, мерз багийча санна, хIорш

берриш а кетІахь муха нисбелла? – мелла а цецъяларан хаттар ша-шега дина а ялаза йолчу Йиситина диллинчу кех йолуш йоккха стаг яйра. – Муса, сан берийн денана ю и йоккха стаг, ткъа хьо со дІакхето Іумара воуытуш ву, цундела хьо а, иза а бен-башха а вац, могуш-парІат хоттур ду-кх ахь, сан дейишин кІант Іумар цунна дика вевза, – аьлла, машенан неІ дІайиллина, охъайоьссира Йисита.

– Шу дохкодевлла-м ца доьлху? Ахь хІун леладо, къанвелла кІант, бабин ма-рахь-карахь? – йоккхачу стеган марара кІант схъайицира цо. – Вон лелаш барий хІорш? – аьлла, сихха машенара охъавоьссина, йоккхачу стеган де дика а деш, тІевеара Муса. Далла везийла! Дукха вехийла! Суна ма ца вевза хІара, Йисита, – хаттаран озанца элира йоккхачу стага кІант маракъевлина лаьтгачу несе. – Мам, хІара тхан дейишин кІентан Іумаран (Йиситин юьхь тІехь къажар хІоьттира – Далла бу хастам, баккъал а тхан дейишин кІентан цІе Іумар хилар а, иза кхунна вевзаш хилар а, дагадеана) доттагІ ву, цІа ян новкъаяьлла лаьтташ, кхара схъаэцнера со. Іумар дІакхетийна, со а цІа кхети-кх кхуо. Дела реза хила, – Мусага схъайирзина, элира Йиситас. – Вай, Дела реза хуьлийла хьуна! Ма гІуллакх ди ахь, хІара цІа ялийна. ХІун деш ду шу? Могаш дуй? – хаьттира йоккхачу стага. – Дика Іа тхо-м. Муха ю хьан могашалла? Ларалой шу? – аьлла, вистхилира мелла а воьхна хетало Муса. – Деллахь, могашалла а, баккхийчу нехан санна, ю-кх. ДІайоьду хан ма яра сан-м. Кегийчарал тІаьхьа а йисна Іен эхь а ма хета, делахь а дерриге а Делера ду-кх. Йоьхна еана-кх хІара зама: алапа а дац, пенси а дац, доьзална тІехь да а вац, дІахъаьжначохь жоьра бисна хІара кегий зударий бу-кх, доьзалш бахъанехь йорт етгаш. Цхьа дуьне ду-кх хІара, – бохура йоккхачу стага. Мусана ца хезча хІумма а доцу, ткъа шена хийлазза а хезна долу къамел ходош: – Муса, Дела реза хуьлда! Хьо чувеана а Іийр вац. Некъ дика хуьлда хьан, – олий, дІаваха везар хоуьйту Йиситас. Йоккхачу стеган къамел хадор гІиллакхехь ца хеташ лаьтта Муса, «бакъ ду-кх и, бакъ ду-кх и», – бохуш, корта а теІош, машенан хьалхара неІ схъайоьллий, цхъаь лохуш, багажник чу кхевда. Ша тІоьрмиг схъаэцна цахилар дагадеанчу Йиситас а, кІант марара охъа а хІоттавой, машенан шолгІа неІ схъайоьллу. Цу юкъанна: «Йисита, Дала мукъ лахь, сайн йишина санна, ас гІо-накъосталла дийр ду-кх, хьуна», – Мусан аз хеза кхунна.

Ший а, цхъабосса машенан неІарш тІетухуш, тІоьрмиг карахь Йисита а, бІе туьманан баьццара кехаташ карахь Муса а берашна тІедоьрзу. Йоккхачу стагана а тІехь, хІоранна а аччанан цхъацца кехат а делла, Іудикайо Мусас. Берийн санна, шена деллачу аччанах самукъадаьллачу йоккхачу стага: «Некъ дика хила хьан! ВогІуш хила», – элира. – Кху деношкахь шина-кхаа баттана Москва ваха везаш ву со, Дала мукъ лахь, цІа веача, вогІур ву со. Іудика йойла! – олий, машен юхаерзайой, бехачу урамехь къайлаволу кетІа веана хьаша. – Дала аьтто бойлакх, иштта комаьрша волчу массо а кІентан! – олу йоккхачу стага. Иза хьалха а йолуш, шайн чубоьрзу Йиситин доьзал.

«Москва ваха веза». Цигара деана кху махка хІара ун. Оцу минга долчо хІаллак дера йи, дуьненан йолхалгІачу декъа тІехь Іуьллу хІара йоккха пач-хьалкх. Ткъа бухабисинчара, Крыловн басни тІерачу олхазарша-дийнаташа санна, шен-шена тІе маьІигаш ийзош, кхал-кхезиг яьккхина бовлуш бохку, царах тарделла, бовдовла деза вай, бохуш, куьйгаш яздойтуш лелаш цхъа

нах кхузахь а бу. Мацах, зударша хийистехь тIаргIа биттича, цIога диттинчу цхьогалах тарделла, шайн алссам мохк а, бахам а, адамаш а долу пачхьалкхаш юьстахайовла гIертарх, вай мича даха гIерга, «айса-сайна» хилахь ма жима болх бац хIара», – оила хьийза Йиситин коьрте.

Йохк-эцаран корматалла яцара Йиситин, делахь а лаам берг Iама хала ца хиллера. Дукха хьолахь, Iуьйр-ламаз динчул тIаьхьа, егт оза ларалуш, ца ларалуш, юьртара базара йоьдучу автобусна дуьхьалайолура хIара. Мегарг садаржаза а, базаран кевнаш кьевлина а хуьлура, хIорш дIакхьачча. Бакьду, базарна тIедогIучу некъаш тIехь хIайт-аьлла дIайоьдуш хуьлура «оптови» йохк-эцар. Шайн кхаш тIера хохаш, картолаш, жIаьнкаш, бурчаш, саьрамсекх, бурак, доцца аьлча, лаьтто схьалуш долу дууш дерг дерриге а, шайн хенашка хьожжий, стоьмаш, хасстоьмаш хуьлура кегий а яккхий машенаш тIехь бухкуш. Базар дIахIоттале, «юяхюхкучарна» шайн сурсаташ дIа а духкий, некъаш паргIатдохура цара. Йисита а яра юяхюхкучарех. ЦIера схьабан саьрамсекх а, оччам а дара кхуьнан. Кхин ерг, цхьана мехах схьаоьцущ, кхечу мехах дIаюхкура. Церан мах а базаро хIоттатора. Цкъацкъа, сом деллачух ши сом а хуьлура, схьаэцначух дIалуш а нислора.

XIума эца вогIург вовза Iеминера хIара. Цъхьаверг, тIаьхьхара сом дохьуш варна, ийзалуш хуьлура, ткъа цъхьаверг, мах ца хоьттуш, шен бIаьрг хьоьстург схьаэца таро йолуш хуьлура. Эцархочуьнга хьаьжжина хуьлура мах а. Боккха мах беа эхь хетачу кхуьнан шен эцархой гулбеллера. Царалахь алсам хуьлура оьрсийн баккхий зударий. XIора дийнахь бIеннашкахь кху махкара дIаоьхучаьрца дIа ца боьлхуш биснера уьш. Царах цъхаберш дIабаха «дIа» доцуш, ткъа цъхаберш шашь бина-кхиинчу махках ца бовлалуш. Церан дехаречу бIаьргашка хьаьжча, мах ца бохош ца Iалора Йисита. Дахар тешнабехк бан кийча хилар дика хиьнера кхунна. Наггахь шен бешара соьналла йохьуш еанчунна меттиг а лора, гонахара зударша бага тохахь а, шайн мах бохабо цара, олий. Жим-жимма базаран мотт Iеминчу кхуо жоп доцуш ца буьгура уьш. Цундела кхин дIоггара девне ца бовлура, ткъа «бабнасти, тетмаши» хье ца лора базарахь – схьалуччух шайн «товар» дIа а лой, къайлабовлура.

Аьхкенам довха денош гуьйренга лестира, Iаьнна кечам бан беа хан а схьакхечира. Докъар а, дечиг-кIора а эцаран гIуллакх тIаьхьа-хьалха даьккхина, базара – хIинца кхуьнан болх хиллера цунах – паргIат гIур йолуш, цIахь сецна Йисита делкъахан хилале лараелира и гIуллакхаш дан. Ахча хилча, башха хала ца хиллера Iаьнна чуерза а.

Кисанахь некъана яла сом-ком йоцург, хIумма а цахиларна, беса тIоьрмиг тамашийна хеташ, охьатаьIина, боккхачу некъа тIе йоьдучу Йиситина шена уллехула дIаяхана цхьа машен, дукха ца хьелуш, юхайоьрзуш а хааделира. Минот а ялале кхунна уллехь сецира иза. «XIун яйна хьан? Ма чIогIа толлу ахь и некъ?!» – олуш хезира Йиситина.

дIахьаьжча, машенан хьалхара неI а йиллина, даггара велавелларг гира кхунна. Зудчуьн цецъялар, ша цавовзар гуш, велавалар хийцинчо: «ГIала йоьдуш елахь, дIаюьгу хьо. Чухаа!», – элира.

Цхьаь дагалоцуш, шен хьаж тIе куьг хьаькхначу Йиситас: «А-а-а, тхан дейишин кIентан доттагI! Марша вогIийла! Сан яйнарг новкъахь каро йоьгIна

яц», – элира. ТIаккха «Далла бу хастам, социйлахь стагга а воцуш!» – дагахь а долуш, тIехьара неI йиллина, машен чу хиира.

«Бакинка» олучу некъа тIе хьалаваьлла, машенийн могIара нисвеллачу Мусас (и вара иза) юха а даггара велавелла: «Я АллахI, ма доккха хIума ду-кх кху дуьненан хьал. Хьо цIахь хилийтар Деле доьхуш вогIуш вара со. Хьо новкъа дуьхьал яьккхи-кх Цо суна!», – боху.

– «Случайно» нисделла, – Йиситин елааьшначу озехь цаяшар тосаделла Муса, шена хьалхарчу куьзгана хьаьжира. «Ванах, цо элирий иза?», – аьлла а хеташ, зуда къовламе йогIаелла гира.

– Йисита, вайшиь девзина биь бутт бу. Оцу хенахь, цхьацца гIуллакхаш кхочушдо бохуш, ведда-хьаьдда лелла со. Амма, хьо Делах тешахь, сох тешалахь. Со мел сиха валларх, цхьа де ца догIура суна хьо дага ца йогIуш, ткъа хьуна со вовза а ца вевзи, – бехк баккхарца боху Мусас.

– «Девзина» ахь а ма ала, ткъа гина, хан лобруш со а ца Ийна. Вуьшта аьлча, с 92-года мел гинарг дагахь латгавахь, деган тептар а тоьар дац, – елааьшница дийкира Йиситин жоп. Кхуьнга схьа а ца хьожуш, гIадваххана велавелира Муса: – Ванах, и хIун къена къамел ду? ВаллахIи, хьан шичас Iумара а-м эр дара иштта, пондар санна, олу дош а ду цунна муьтIахь.

«Хьан шича аьлча а...», – дагадеанарг ца олуш дитира Йиситас, стенна оьшу кху нехан стагана дерг-доцург хаа, аьлла, ойла а йина.

Иштта а базаран денна тIаьхьайисна, эца а, йохка а хIума хир йолу хан чекхийолуш латтарна, шен дагахь, жимачу машенца сихха дIакхочур ю ша аьлла хетта Йисита, меллаша йобду машен тоьттуш санна яхарна, синтем байна яра. И хааделлачу Мусас хотту: «Хьо цхьанхьа тIаьхьаюьсуш-м яц?». Елакьежначу Йиситас жоп ло: «Ю дера. Со дIа ца кхаьчча, базар дIахIуттур ма яц! Цу тIе, со ган сатесна «бабнастя» а хир ю, ларамаза санна, сан меттигна гуотуйьсуш. Ткъа сан юьргахой-м, сан метте кест-кеста бIаьрг тухуш, «жолам-яI, тахана-м «очарт» яцара кхуьнан гIопастана хьалха», – бохуш, хазахетар ца лачкъалуш, Ia хир бу!».

Йиситас дуьйцучух ца кхетта Муса хаттарца схьавирзира:

– Базарахь цхьаь юкхуш ю хьо? Бакьдерг аьлча, хIинца базарахь воцуш-м стаг вац – лобраш, учиталш, кхиберш.

– Соьца а бу-кх уьш, аьлча а, со а ю-кх цаьрца. Юкхуш ю.

– Туька, ларек, цхьаь хир ю хьан?

– Я туька, я ларек а яц сан. РагIу кIелахь цхьа метр меттиг ю сан. Iуьйранна оптови мехахь схьаоьцу товар, сарралц кхечу мехах дIадухку, ткъа тIедаьллагху сайн доьзална оьшург а оьций, цIа йогIу. Кхана а изза болх бо.

– ХIун юкху ахь?

– Хох, саьрамсекх, жIанк, копаста, бурак, зелень, иштта дIа кхин а.

– Дукха хан юй ахь и болх бо?

– Цхьа шо.

– Го дан стагга а вац шуна, берийн дехой, хьан да-нана, йиш-ваша?

– Дуккха а бу, амма гIо дан вац. Шаберриш а, таса а белла, нахала ца бовла гIерташ бохку, тхо гIолехь а долуш ду хьал. Со-м тахана кIора эца ткъе итт туйма дIаделла йогIу. И дан а аьтто боцурш алсам бу. Баккхийчеран пенсеш дац,

кегийчарна бан болх а, луш алапа а дац. Цхъа базар ю-кх дийна ерг... – доккха садаьккхина, сецира Йисита.

Машен чохъ къора тийналла хЮьттира.

Сиха мел верг д'авахуьйтуш, машен парг'ат йохуьйтучу Мусас хьалхарчу куьзганахъ тергалйора Йисита. И хаало х'ара, синтем а байна, куьйгаца кучан йист нисьеш йара. Машенан д'аяхар кхин а г'елдина юхавирзирчу Мусас боху: «Йисита, ас вайшиь гушшехъ, элир-кх хьобга: кху беа баттахъ, суна хьо дага ца йог'уш, цхъа де ца даьлла. Ткъа хьуна со вовза а ца вевзира». Хьалахъаьжначу Йиситас корта талийра.

– Цунах хьо кхето воллура со. Хьуна а дагадог'у хир ду иза, суна-м цу хенахъ дуьйна диц ца делла, сайн йишина санна, ас г'ю дийр ду хьуна айса алар. Суна цхъа а хало йолуш х'ума дац иза. Со даима а ца Гийна Москвахъ. Шун юьртахъ санна дара Маргант'ехъ а дахар – гуьйранна бешахъ охана дора, латта г'орадале ц'юьмалгаш, саьрамсекхаш д'абоьра, б'аьстенца царна асар дора, аьхка уьш схьабохура, д'асалуьстура. Тхан нанас ма-аллара, д'абоьхкина, кех бовлалц, къахьега дезаш хуьлура царна т'ехъ. Цу юккъехула нанас совхозехъ бечу балхахъ, асар дар-кх иза а, дакъалоцура. Школа а ма яра ледара йита йиш йоцуш. Дешарца дерг лерина дара тхан ден. Вежаршлахъ жиманиг хиларна, суна-м кхин д'оггара ницкъ а ца хуьлура. Баккхийчарна ловза хан ца тоьара. Кертахъ лелош хьайба долчун роге ваха дезара, йаьнна кечам бан безара. Жима хиллехъ а, цу доллучунна юьстаха ца вуьсура со а. Тхан юьрта а т'аьхьо бен ца кхечира газ, цундела дечигна а, к'юоранна а кечам бан безар а дика девза суна.

– Тхан хьал дика девза хьуна, г'айг'анечу озаца хьалахъаьжна, боху Йиситас, – и дерриге а долуш ду тхобгахъ а, х'ора дийнахъ эшна ца додахъ, толуш х'умма а доцуш.

– Суна дагах кхийтира ахъ к'юоранна ахча д'аделла, хьуо йог'у аьлча. Сайн юьртахошка д'аелла масех «Камаз» ю сан. Царах муьлххачуьнга а аьлча, докъарна, дечигна а, к'юоранна а г'айг'ла бан дезар дацара хьан. Ас г'ю дан т'елаьцна цунна, цундела и г'уллакх де, ас алахъ, сох нийса кхетар бац уьш. Хьо жима зуда ю. Йисна йаш а ю. Нехан юьртахъ ехаш а ю, – бохуш, ша къамел деш, куьзгана чохъ Йисита тергалъеш йачу Мусана тосало, зудчун юьхъ жим-жима ц'ийлуш, кхохкалуш хилар. Шен къамел саца ца до Мусас –Вайн наха иштганиг муха т'елоцу хаьа-кх хьуна. Цундела сан, аьр вай, «деловое предложени» ю хьобга. Сан дехар хир дара: соьга дика ладог'ар а, кхаа-деа дийнахъ со юхакхетча, суна жоп далар а. Цхъаьнцце а дагаиййла а ца оьшу хьуна. Хьо эшаме хиндерг ца боху ас хьобга. Кху г'алахъ квартирехъ бара сан доьзал. Царна Нальчикехъ меттиг нийина, уьш цига д'абигна ас, гуьйранна Москва д'абуьгур болуш. Хьо а г'ала схьаоьхуш хилча, хьайн берашца цхъаьна сан квартирехъ йан мегар дара, вуьшта, х'ара муьлхачу аг'ор керчар ду хаац суна. Нагахъ хийцам хуьлуш хилахъ, «г'юм» ала ца лууш боху ас иштта, шу а ас Г'ебарта д'адуьгур дара. Берийн дешарна аьтто а хир бара, царна оьшучунна хьан йорт етта а дезар дацара, ас сайн доьзалан санна, шуна цхъа а х'ума а ца оьшуьйтуш, дола а дийр дара. Амма, амма цхъа «амма» ду-кх – хьо сан ц'арт'е яла еза. Суна хьан вежаршна т'евахийта стаг карор ву. Уьш дуьхьал хир бу аьлла, ца хета суна. Валлах'и, Йисита, ас дукха ойла

ма йина тахана айса бохучун. Цул гЮли «вариант» ца карийна суна. Сан зудчух доьзна хЮмма а дац. Доьзалш а бу. Суна луург – стагах а ийза а ца луш, Далла хьалха а, нахана хьалха а юьхькЮме а волуш, шарЮ могуйтучу агЮр хьуна а, тЮхь да воцчу хьан доьзалан а доладар ду...

Мусан кьамел паргГат дара. Хала дацара цунна, шен дагахь дерг, цхьа а кийтарлонаш а, шалхонаш а йоцуш, ма-дарра дийца. Генарчу кхетамца Йисита а дика кхетара цунах, хЮсамда воцуш йисначу кху масех шарахь хийла дегаЮвжам а, эшам а хилла йолу. Хийлазза ойланта кьа ца хетачу кхиэло динчу хьукмана барт биттинера. Бакьду, Мусас ма-боххура, шен доьхна дахар, бала-гЮайгЮа, тЮедоьжна цЮйнан дукь иштта агта дЮанисдан йиш хиларан ойла ца йинера. Шен берийн да воцчу кхечу стагах тешна ша а, шен доьзал а муха бехар бара бохург даго тЮе ца дуьгура.

Зудчуьн цЮйеллачу беснеш тЮехула, цхьацца бужуш, бЮаьрхийн тЮадамаш оьгура. Юьхь тЮехула цара дуьту тачанаш куьзганахь дика кьаьстара Мусана. Дахаран низаме диллича, ша бакь хилар девза иза, иштта холчухЮтта а, я елххал дегабаам бан а ша Йиситига аьлларг хЮун ду ца кхеташ, тийна Юара. Эххар а корта хьалаайбинчу Йиситина, базарна генадоцуш, светофорна хьалха шаьш севцца лаьтгаш карийра. Сихха неЮ схьа а йиллина, бЮаьрхишна юккьехула ела а кьежна:

– Вай-м схьакхьачна хилла! – аьлла, самаяьлча санна, сихха охьайоьссира. ДЮайолаяла дагахь ког а баьккхина, юха чу а кхевдина:

– Дела реза хуьлда. Дика вошалла дийриг хилла ахь, хьох тешна со хиллехьара. Тхо иштта Дитинчо дола а дийр ду тхан. Дечиг-кЮора-докьар а тхуна доьгЮнехь, хир ду. Ца оьшу хьуна, тхо кЮелхьарадаха ойла еш, кьахьега.

Хьайн волчарна хьо Дала дукхавахавойла! Тхо шуьгахь АзизовгЮар хир дац. Дала тЮе ма кхачадоила, сан бераш девешин неЮар тЮехьа хЮитгийта, цуьнан зудчунна лиьча, чай-бепиг луш, ца лиьча, нана яларш, дас бигарш хуьлуш, лелийта. Ненан майрачун дола а, дестечун кьинхетам а дика бевзаш ю со. Юдикайойла, – неЮ тЮетоьхна, дЮайолаелира Йисита.

Хьалхара машен дЮаяьккха бохуш, тЮехьалаьтгачара ечу гЮовгЮанашна юккьехула хезира кхунна:

– Йисита, дий бер йоккха колхоз ма ю. Терзанца хох бухкуш, уьш хене баха доккха хуьнар ма оьшу. Хала а ца хеташ, ойла ехьа. Суна карор ю хьо, ши-кхо де даьлча...

Вай даьлла нахарш санна, базаран «гЮугЮ» лерахь долу Йисита, цунна гена-яла дагахь, шена хьалха сечначу «двойка» трамвайна тЮе а хиьна, гЮалина готаса яхара. Иштта дора кхуо, ойланийн кьаьхьалло ша хьовзийча. Муса бехке вацара кхуьнан доьхначу дахарна а, кьаьхьачу ойланашна а. Йиситина хетарехь, бехк кхуьнан ден-ненан бара, «Йисита» цЮе кхунна тиллинчу. «Йисна-кх цундела, тЮехвол-волучо бЮаьргаш кьерзо, кьацахетарийн луур дала, шозлагЮа гучо а шага йола ала, сийдоцчу божарша: «Дала хЮаллакЮойла!» – баха, хьагЮ юлчу зударша: «Дала ларве хьан сийначу бЮаьргех!» – баха, – гЮийла техкачу вагонан эшаре ла а доьгЮуш, гЮалин заводаш йолчу агЮр чекхЮолучу трамвайн корах ара а хьожуш, шех мел Юоттаделларг дага а лобцуш, шен дех-ненах бехкаш дохура кхуо. «Йисита»! ХЮунда юьсуьйту? Совьяьлла? Ца оьшу? Суна и цЮе а тиллина шаьшшиь

хьалха-тIаьхьа дIадахна, паргIатдаьлла. Со йисна-кх царх, цунах! Нехан декъ-алхилларш ирсе бехаш, со йисна-кх ирсечу дахарх а хаьдда!».

Некъан бохалла кхин дуккха а къахьаллаш а гулйина, некъо голатухучохь трамвай юхайоьрзуш, ойланаш а кхечу агIор хийцаелира кхуьнан: «Сан денненан дуьхьарлера доьзалхо Эсет шо кхачале елла, цундела, со ца ялийта, шайна яха йисийта аьлла-кх цу шина пекъаро сох «Йисита». БIе шарахь кIеззигчу нахана юккъехь Ийна, эзар адам долчу базар кхаьчча, карор ву дера бIаьргаш къерзориг а! Белша тIе диллина хохийн гали дохьуш йогIуш, хьалха нисвеллачу цхьана «шляпин» шляпа, гали а хьакхаделла, охьайоьжча, хIун эр ду цо: «Дала хIаллакде шу базар-зударий, шух цхьаь йогIур яцара сан керта», – ца аьлла? ХIун ворах висира иза? Хьо санна цхьа шляпа елхьара, со а-м йогIур яцара кху базара! Цкъа хIума эца тIевеанчунна, терза даздеш, хIума тIекхоссарна, иза а, кхиверг а юхаварна, сан бIаьргийн сийналлех доьзна ма дац, къинхетам хилар ма ду. «Сарралц дукха хаза хохаш боьхкина, тIаьхьара бисна уггаре а исбаьхьа хохаш бу хьуна, дIаэцал децегара!», – аьлча, дукха чам боцуш бат саттийна: «Ма алалахь, валаволлу со тIаьхьайисна хIумий, йисна зудий ца езаш!», – аьлла, лулахочуьнгара хох эцна дIаваханчо мел метте туьйхира! Цундела кхин ца олу-кх. Йоккхачу оьли тIера схьаоьцуш санна, юкку-кх! Базаро Iамаво-кх...

Ма ца еза-кх суна и меттиг а, цуьнан Илма а. Дан амал дац-кх...

Хьаьвззина еана, Йисита тIехиьнначу метте, схьаIоьттира трамвай. Кхечу дуьнен тIе яьлча санна, синхьаам хилла Йисита, сих ца луш, охьа а йоьссина, базарна арахьа а, цуьнан кертахь а мехаш тайп-тайпана хилар хаарна, тIекхаьч-кхаьчначуьнан товар толлуш, эца йоллуш санна, мах хоттуш, эххар а кевне кхечира. Доккха садаьккхина, чохьхьяьлла хIара, дукха ца хьелуш, шен метте кхечира...

Тахана кхоалгIа де дара, Йисита цхьаьнца а хьасене йоцуш, цхьана хIуманан ойла еш, гонаха болчарах лерина ларлуш, рагIуна тIе богIу некъ ларбеш йолу. Дехьарчу рагIу кIелахь хохийн мах хойтгучу стеган аз деара кхуьнан лере. Ша лаьтгачуьра охьалахлучу мIаьргонна, жимма къежъелла йоца хедийна Мусан месаш евзира кхунна. Цул сов, кху базарца ца догIу цуьнан хатI а тергалдан ларелира: кIайн коч а, тIехула юьйхина боьмаша кастом а, цхьа а харш доцуш, юьзначу кIайчу юьхь тIехь синтем а.

ГIопастанна тIетесна кIади шен юьхь дуьхьал дIа а нисдеш, цу бухахь къайла-ьяьлла Йисита, уллехь лаьтгачуьнга: «Совдат, со яц хьуна! Тахана а яц, кхана а яц, цкъа а яц! Со елла ала а мегар ду хьуна!», – аьлла, дIатийра. Цецьяьлла зуда меттаян кхиале: «Деца, хIун мах бу хьан хохийн?», – хоттуш а хезна, эцархочуьнга йирзира.

Дукха чIогIа хьулъелла, цу шиннан къамел ца хезаш, къарьеллера Йисита, амма гIопастан херонехула, чохь сурт гуш, къегина Мусан мачаш гора кхунна. Децин хохашна «реза» ца хиллачу Мусас, Йиситин терзанна тIерачу хохийн мах хаьттира. Хохашца бала боццу цо, жимма хьевелла: «ХIорш хьенан хохаш бу?» – хаьттира.

– Уьш бухкуш цхьа вон цIормаIа ю, дуьне доьхча а, ша бохучунна тIера ер а йоцуш. Ша елла аьлла, хабар дитна цо, – элира зудчо. Лерина зудчун бIаьра хьаьжна, вела а къежна: «Шу суна хохаш боька ца докку, – элира Мусас, – Дала аьтто бойла!». Цу минотехь дIаделира херонехула эцархочун мачаш къегар...

ЭЛЬДИЕВА Марет

Анайистехь ага

Ага техка. Аганан чохь Іуьллу баьццарчу дарин кохкаршца дІадихкина бер. Ага техкочу зудчо олучу аганан иллин мукъам баьржа дуьненахь. Бери леррина ладугІу. «Ча-борз хилий, хьо кхиалахь. Шаьлтий-доьхкий ахь дехкалахь. Дуьне маьрша ахь даккхалахь. Сийяхь долуш хьо вахалахь...». КІантана мотт бийца ца хаьа, делахь а цо леррина ладугІу. Цуьнан бІаьрг-негІарш, меллаша набарна тІедоблху. Илли кхидІа а дека: «БІаьрзечуьнан бІаьрса долуш, кьорачуьнан лерса долуш, мискачуьнан накьост волуш, гІийлачуьнан верас волуш...».

Ша доллу дуьне а ладугІуш ду иллига. «Могуш-маьрша хьо вахалахь, нохчо ву и алийталахь...». Сан изехь дека иллеш а, аьзнаш а. Карлайовлу цІерш. Цара чІогІа тІеІаткъам бо изсана а, кхетамна а, дагна а. ТІаккха суьрташ. Бераллера суьрташ. ТІулгах йобьтинчу кертах букьтоьхна, дечигпондар белхош гІеметтахІобьтина стаг. Баганаш а гІиттийна, ладобІуш бераш. Пондаран мерзашца ма дукха дуьйцу пондарчин пІелгаша. Уьш тийсало кхечу суьртех а, аьзнех а. «Не хнычь. Вас в садике учили петь? Спой маме...». Жимачу кІанта мохь хьобкху: «Не хочу слушать чеченские дебильные песни». Нана, йоккхаеш, йоблу. ТІаккха кхин сурт. «Цунах вай «кукла» ца олу, иза тайник ю. Хьо-м нохчо яй... Баппанаш ду... яьлла цІе санна ю-кх хьо... и гІиллакхехь дац...

«Я пить хочу! Хочу воды». Цунна юха а дуьхьал долу бераллера аз: «И ма эхь дара. Хьан пхи шо ма ду. «Молий» а ца олуш, молуш ца хуьлу хи... Нехан шувнехь важа мегар дац... баккхийчарна гуш, нанина тІегІерта мегар дац... эхь ду...». И суьрташ тийсало, кьийсало.

Нохчийн маттах дуьйцу хьехархочун аз а геннара дека.

«Дала адамал хьалха кхоьллина Іалам. ТІаккха – кьаьмнаш, меттанаш, кхиндерг. Массо а меттанаш оьшуш ду, делахь а уггаре а коьртаниг ненан мотт бу.» Мацах шен дешархойн ойланашка кхача ницьк тоььна, и аз хІинца а изехь дека. «ХІокху диттах акхтарг олу, хІара ИндагІа ду. Вай долчохь суна хааделла дацара хІара... Цхьаь-шиь делахь, кхин хир ду моьттуш вац со хІорш».

Бабин аз кхочу лере:

«Нохчийн маттахь бен яц седарчийн иштта хаза цІе – Ча такхийна тача. Шира дийцар ду иза... Сахуьлуседа серлаболу хан яра... уьш нохчийн цІерш ю: Дареш, Кемса, Турпал, Муста...».

Мотт, сан сийлахь нохчийн мотт, хьан сий ойуш, хьо бийцар садеІар санна, ша-шех хуьлуш дерг долуш, хьо буьйцуш хилла дайша, хьуна

лерина шайн хастаме байташ язйина нохчийн поэташа, хъан хазалла екийна иллешкахъ илланчаша, хъан сий-ларам беш, хьо ларбина къонахаша.

Тахана ойланаша са хIунда хыйзадо? Сан елха дог хIунда догIу тилпонан лoьмар хьаттича, йoIa дуьхьал «бархI, исс бIе ткъе бархI, цхьа бIе ткъе цхьаь, кхоъ шиь, кхоъ исс» аларан меттана «восемь девятьсот двадцать восемь, сто двадцать один, три два, три девять», – олуш хезча?

Аганан иллеш олуш хилла и оьзда, нохчийн кхерч ларбина наной, мичахъ бу? Муьлхачу дуьненахъ бисна? Мичахъ ду аганаш?

Ага анайистехъ деса лаьтта. Иза техкаш а дац. Гуш кохкарш а дац. Аганан иллеш а хийцаделла. ХIинца шашь хьекъале хетачу къоначу нанoша шайн берашна кхин иллеш хозуьйту. Уьш-м дика хила а тарло, делахъ а нохчийн маттахъ нохчийн синан мукъамехъ дац уьш. ЦIа дайша, анайистехъ лаьтта ага! Агана диллийша бер. Алийша цунна аганан илли. Иза-м хинволу къонах, яхъ йолу оьзда йoI яй. Алийша ненан маттахъ илли. Беран лерса хьастийша нохчийн маттаца. Аганан иллица долалуш ма ду мотт бовзар, безар. Ма дитийша анайистехъ деса ага!

ХАЛИКОВА Асет

Пластикан кораш

Тишачу корех чекхьюйлучу маълхан зӀаьнарша бӀаьрса артдина, кхин Илла а ца елла, хьалагӀаьттира со. Сахьта тӀе хьаьжча, бархӀалгӀачух итт минот яьлла карийра. Набаро юха а мерза дӀаозийра со. Набаро юха а со Ӏехочу минотехь нана чохьаелира, со гӀатто дагахь: «Ма тамаш бу хьо хьалагӀаттар! Хьо самаяьлча а, «мечтать» деш, Илла ма езий цхьана эхасахьтехь», – аьлла, яйн забар а йина, деша чу елира нана. Цо цкъа а, кхин совдаьккхина, дов ца дора суна. Дов дахь а, хьобстуш санна, дора. Суна дов а дина, со кхето ца лууш санна яра иза. Со суо хӀуманна тӀаьхьакхиа, кхета лаьара цунна. И хӀуьа делахь а. Цунна тӀаьхьа хьажийна сан ахсхьабелла-белла бӀаьрг тӀекьовлалуш, телефон тӀехь хӀоттийначу сахьтехь горгали а бекна, кхоччуш яйра сан наб а, «мечтать» дар а...

Деша яха со арайолуш, малх дикка лакхабаьллера. Тхайн подъезд чуйра араьялча, ехха хьийжира со тхайн а, нехан а корашка хьала. Тхан лулахь мел болчу наха пластикан кораш хӀиттийнера. Царалахь цхьа беса хетара тхан кораш. Суна суо йолчу ирахьӀен тӀехьийза кӀант ваййта а ца лаьара, цунна тхайн кораш гарна кхобруш. Эхь хетара суна цунах, и хьалха волуш санна. «Тахана а дуьлур ду ас уьш», – аьлла, ойла хилира сан. Бакьду, хӀора дийнахь ас уьш диларх, кхин хийцалуш хӀума-м дацара. Тхан луларчу мехкарша баттахь цкъа а ца дуьлура шайн кораш, ткъа геннара бӀаьрг тоьхча, церан кораш тхайчарел а цена хетара. Со царах бӀаьрг бетташ Ӏашшехь, маршрутка схаькхаьчна, цу тӀе хьалаелира со...

...Занятеш дӀайовла пхи минот йиссинчу хенахь, ека йолаелира сан телефон. ИбрахӀим вара иза. Цо сайга телефон тоьхча, телефон мел генахь хиларх, хаалора суна, иза ИбрахӀим вуйла. Со тхайн корпус чуйра араьялча, гуттар а санна, кетӀахь, соьга хьобжуш, лаьтташ вара иза. Вела а велла, иза сайгахьа волавелча, цунах эхь хетий, даим де дика дан йицлора со. Паккха цо: «Де дика дан дезий ца хаьа хьуна? Хьо ма гӀиллакх доцуш ю», – олий, хьовзайора со. Тахана велавалар дацара цуьнан юьхь тӀехь гушдерг, мелхо а гӀайгӀане вара иза. Университетанна, туьканна а тӀехьахула цхьа урам бара. Наггахь а стаг ца хуьлура цигахь, араволий, гуш. Цу урамехула хьаладолалора тхойша. Ураман ахнекъ бина даьллера тхойша, кхин вовшашка дист ца хуьлуш. Цаьххьана элира: «Хьуна ма-хаьара, дикка хан ю вайшиь девза. ЙоӀа, кӀанта а вовшашна резахиллачул тӀаьхьа дийцина захало царна диканиг дохьуш ца хуьлу. Дукха ийзийна долу хӀума хеда тӀаьххьар а. Со жима вац, я хьо а яц жима. Ахшо хан ю, ас хьобга цхьа некъ кхийдо. Суна ахь цунна билггала жоп дала луур ду хьуна. Со наха хьийзаво, ахь левеш ву бохуш. Тхан цӀераниш а бу, зуда ялае бохуш. Хьо нагахь дешарна сагатдеш елахь, ас хьобга дешар чекхдоккхуйтур ду хьуна. Со кхета хьох. Хийла сайн нене ас хӀума хаьттича, суна Илманца цунна дуьхьала жоп ца далалора цуьнга. Зуда Илма долуш хилча, цо кхин хӀумма ца дахь а, шен берашна хьобхур ду цо иза. Хьан дешар суна новкъа дац. Амма суна вайшиннан юкъаметтиган цхьа йист йолийла лаьа. Кхана со хьо йолчу веьча, суна жоп дезар ду хьуна сайн хаттарна», – аьлла, леррина соьга схаьхьаьжира ИбрахӀим. Ойлано лецира сан дог.

Сан цунна дала жоп кийча дара. Цуьнца бен сайн дахар декъа ца лаъара суна. Ткъа иштта кхин дла даха йиш йоцчух а кхетара со. Цуьнга суо длахаъажаъ, цунна сайн бляьргаш чу диссина хиш гарна кхоьруш, урамерчу ценошка бляьрг туьхира ас. Массо а бохург санна ценойн пластикан кораш гира суна. Паккха ца йирзира сан генашлахь кхиъна йолу ойла – безаман ойла.

Тхо тхайн девешина нускал дало дахча, церан тиша кораш дуьйцуш, тхайн дейи-жарша даьккхинарг дагадеъча, сан маре яха дог ца доггура. Нускал схьадало бахана уьш, кореуллургашна тхььарчу корашка хьажа ларабеллера. Кораш хийцинехь-м, реза а хир ярий со-м. Суна а ма ца лаъа, сайн нийсархой я хинцца хуьлуш болу марзахой сайх белийта. Я кхуьнга и дла а аьлла, сайн яхь охьа муха юьллур ю? И цуьнга ца олуш, цунах яла а реза яра со-м. Делахь а... Паккха и сох кхета а ма везара. Со, ша левеш, йоций-м хаъа цунна. Я, соьца дерг дладаккхархьама, ву-техьа тахана цхьа къастам байта лууш? Эзар ойла хььарчира сох, яхьо сан кхетаман архаш длаоцура. «Делахь-хьета, хьайга хьайн наха бохург де ахь!» - аьлла, корта айббина, цуьнга длахаъажира со. Цо дош а ца элира...

... Тхойша урамехула юха охьадоггуш, я цо, я ас а цхьа дош ца элира вовшашка. Университетана хьалха тхо схьакхаъчча, сан Юдика а йина, длавахара ИбрахИм. Ца кхаъчча, тхайн корех куьг ца туьхира ас.

... Цхьа бутт гергга хан длаелира, и кхин гучу ца волуш. Сингаттамо дуура сан са. Гайгано со шен буйнахь длакьевлича санна, йоьхна яра со. Цо сайга схьагухуш ца хилча, цуьнга телефон тоха даго ца юьтура со. Суьйранна, тхан дас ненаца къамел деш хезча, сан са мелла а парггаделира. Пхи-ялх бутт бара царна балха тлехь алапа ца луш. Хетарехь, и тахана схьаделлачух тера дара. Керла кораш а, пхьеглаш а, кхин а дуккха а хуманаш юьйцура цара. Шолгачу дийнахь кхочушхилира сан сатийсам. Исбаъхьа дара и кораш – пластикан кораш. Ас саццаза дуьлур дара уьш, амма... Цара ца деара суна ирс. Бляьргана мел хаза делахь а, дагна мел тамехь делахь а, дуьненан рицкъано дохьуш ца хилла-кх стагана ирс. Ирс даг чу кхача дезаш ду. Дагна хааделчаъана, кхин нахана гайта оьшуш а ца хилла иза. Ткъа вай нехан дуьхьа дуу вайн ирс. Нахана гайта, нах цецбийлийта. И бакьдерг ас хинцца къаъхьа йуьйшу.

Оха тхайн пластикан кораш длахиттийна кхоалгачу дийнахь, дара иза. Со, занятеш дла а евлла, ца яха дагахь араяьлча, ша хинццалц соьга хьоьжуш лаьттинчу меттхь, кхечу йолаца лаьттара иза. ИбрахИм вара иза, ИбрахИм. Соьга схьа а ца хьаъжира, со ца гуш санна. Со кхечу новкъахула даяхара. И сайна тлаъхьа длавоггур ву моьгтура суна. Цул тлаъхьа, ктира хан яьлча, ИбрахИма зуда ялийна аьлла, дийцира соьга соьца цхьаъна доьшучу йола. Хеттарш а дира цо, тхойшиннан захалонах хлун хилира бохуш. Тхойшинна юккъехь дерг дладаьлла дикка хан яра аьлла, кхин сайна хлумма а цахетачуха йийра со.

Ас хинцца ца дуьлу и кораш. Цаьрга длахаъажа а дог ца доггу сан, церан цхьа бехк болуш санна. Нагтахь, тхайн денанас дуьйцучу хабаре ладобгча, ойла йо ас: кхоллам боцу рицкъ дладолуш хиларан. Кораш бахьанехь дладер дацара Дала Азаллехь яздина долу йоза. Бахьана бен дацара иза, клеззиг долу бахьана. Делахь а... дагахьбаллам бу-кх хала. Цо, са а хьийзош, дохучу бехкех хьалха ца ялало со. Дагахьбалламо баьккхина бехк лан хала бу.

... Тахана, алапа схьа а эзна, суо балхара ца йоггуш, тхайн корашка хьала-хьаъжча, ойла хилира сан: И хьалхалера кораш длахиттадайтича, хлун дара-техьа?» – аьлла. Хьалхалерачу кораша юхадохьур дацара-техьа, ас хама ца беш, дладахна долу сан ирс...

Гочдарш

АБДУЛАЕВ Асламбек

Олхазаран дог

1

Сийлахь дийцарш дукха ду
 вайн Лаьттан.
Сан мехкан а ду и дийцарш шен.
Дадаханчух ахь лаьмнашка хатта,
Хаттий, хьаннаш, Ианнаш ахь лиэде.

Дуьйцур хьуна цара хилла-лелларш,
Буьйцур хьуна сийлахь кьонахий,
Мехкан дуьхьа шайн синош даделларш,
Бехаш, баьхнарш –
 доккхуш кьоман сий.

Ткъа доллучул хьалха Делан динах
Дина цара некъан кьилба шайн.
Болх а, тIом а Делан царца бина,
Дела воцчун ца хилла уьш лай.

Гиртина-те, гиртина сан махка.
Хийла мостагI веьна, баккха бохь.
Амма тIамо сан халкъ дина дахча,
Ца йитина цо я яхь, я юьхь.

ЙоI-бIаьрг санна, ларйина цо маршо,
Маршо йоцчохь валар сийлахь гуш:
– Южалла я маршо! – и дош баьрчехь
Кхаьбна ю сан нохчийн хIора туш.

Цунна дало масалш дукха деца
ДIаяханчу массо заманан.
Турпал ца луш ца баьгна цхьа кхерч а
Нохчийн лаьттахь, лелаш мел ю хан.

2

Ишттачарах цхьаннах ду вайн хабар,
Къаночо Джамала дийцина...
Экха доьдуш шен ижуна таба,
Органан хи мелла, лийчина,

Ткъа цу экхийн лорах кIентий лиэлаш,
Токхе напгIа латтош доьзалшна,
Ломахь жаш, ткъа арахь ялгаш лиэлош,
Маьрша бехаш болчу нохчашна,

Кочатаса царна хийра Iадат,
Цара синойл лекха лобру сий
Хьаша церан,
 муьтIахь бан уьш, кьарбан
ТегIоьртина луьра мостагIий...

Хьалха байна, куьцаш девзаш боцу...
Хезна боцу буьйцуш болу мотт...
Ясакх ехна, цкъа а елла йоцу,
ДIаян буьйцуш шайн
 бIаьн метта-мотт.

Ще яьккхина бIаьн баьччанан йоккха –
Чингиз-ханан цIийх и Бату-хан.
ВогIу иза, дерриг дуьне доккхуш,
Гора хIоттош ду мел аьлла къам.

– Бату-хана аьлларг хилла даьлла,
Совца муьтIахь цуьннан аьллар кIел.
Бату-ханан лаам бохо ваьлларг –
Валар ю цо шена хоржу кхел! –

Цхьа тIом боцург,
 дахар доцуш бита,
 Дицде царна маьрша хьобгу къа!
 Цу шийлачу Южаллах хьагийта...
 Дуьне де аш царна дIаьвшал къахь!..

15

Бату-ханан и бIо юхабогIу.
 Лоцу лома, регIа массо некъ.
 Цхьа а вац кхин хьена латта охуш,
 Цхьа а вац кхин кертана хьош берд.

Цхьа а вац кхин тIулга тIе
 тIулг буьллуш,
 Гов боьттина, тIебохуйтуш тхов.
 Дерриг аьлла дахар кхоже дуьллуш,
 ДIахIутту халкъ юхатоха тIом.

16

Хьалхачул а лубста догIу пхерчий,
 Хьалхачул а буьрса терса дой.
 Тоьлла ши бIо мелчу цIийла керча,
 Эгначийн кхин хьесапаш ца до.

Герз кхетгачун лохха узар боцург,
 Хезарг цхьаь ду –
 буьйранчас ден буьйр.

Кхин мел хезарг оцу тIеман дорцехь
 Дека герз ду, мIаьргонна ца туьйш.

Гуьйренгара тIом суьйренга болу,
 Иштта долу масех буьйса, де,
 И ши мостагI кхин юха ца волуш,
 Дайьа гIерташ ший а вовшийн доь.

Амма нохчий,
 шайн мохк къуьйсуш, лиэта,
 Лиэта, ларош шайн дин, доьзалш, сий,
 Цу тIамна дIаделларг сов ца хеташ
 Мерза синош я и довха цIий.

17

Эххар кхета мIангалойн бIаьн баьчча,
 Ломахь нохчий къарбан боций ницкъ.

Шен бIаьн агIор тIом
 гIелбала боьлча,
 Цо, омра дой, юхабоккху и.
 Кхеран гулахь болчу ницкъах кхета
 Ца ларий ша, цхьаь ийисаре ве.
 Цхьаь ша кхарах мел ву хьажа, шена
 И катоххий схьатIевалаве!

Олуш, юхаваьлларг оцу дийнахь
 Хилла, боху, ша и Бату-хан.
 Кхочушдо и омра, хана дина,
 Ялале и дина дукха хан.

18

Юхаболуш болчу цу бIаьн кара
 Воьду нохчийн кхиьна вогIу кIант.
 Чевнаш йина кIант ца хиллехьара,
 Ер яцара мостагIчун и ка.

БIаьрг гуш мел бу секхалад дIахьажо,
 ГIора мел ду, туьре яхьа ка,
 Нохчийн къонах
 хIуттур вац юьхьIаьржа,
 Вехкийтина ша мостагIашка.

19

Органан цу Инца охьабогIу,
 СадаIа хан лорий, соцу бIо.
 Туп туху, ткьа коьртехь четар дугIу,
 Цунна гондIа гIарол хIоттадо.

Кхачо дезарг сихха Бату-ханна
 ТIекхачадо. Шен хеннахь до кост.
 МостагIчо, шен метта-морт бой ханна,
 ДIалоцу цу Органца и кIошт.

20

Ка дераниг тоьхна ламанхошна
 Лан ма-моггу волчу мостагIчо,
 Адмаш дойьуш, ягош хьаннаш, кхаш а,
 Кхоам боцуш жимчун, доккхачун.

Амма хетарг хилла вогIуш вац и,
 Къар ца белла цуьнга ламанхой.

Ца баьккхина цо лам хьовх, цхьа арц а,
Беннаш буьтуш эгна мІангалой.

21

И ца кхета, цѐ мел ерг шен яккха,
Башха доцуш тІома дерг я гІаш,
Хьаьшна вогІуш,
кху цѐ йоцчу махкахь,
Сел кайохош, готта хьовзорх ша.

Хаац цунна, ломахь кхин дуй болар –
Хено ден и, кхин дуй адам, Іалам...
Лома вагІахь, доттагІ хилий, вола!
МостагІ хилий, вола, лехахь бала!

22

ОьгІазе ву хан, ву дера чал а,
Тевалош и чевнаш хилла кІант.
Цистина ду цунна тІера гІагІа,
Шо хир долуш ву мел дукха ткьа.

– Мила ву хьо? – хотту хана дера.
Талмажо кІант хаттарх кхетаво.
– Нохчи ву со, – жоп ло оцу бери,
МІангалочо хаттар кхин а до:

– Хьайн нахалахь хІун меттиг ю хьан,
Цѐ хІун ю хьан, хІун ю йитна лар?
– Сайн нахалахь гІийла ду сан хьал –
ЖаІу ву со, цѐ ю Олхазар.

Уггар гІийла нохчи ву со царлахь,
Амма кхидІа долчу дуьненан
Цул лакхара дарж дац суна дала,
Цул сийлахь я цѐ яц тилла, хан.

23

И дош дІовш ду курчу Бату-ханна.
Цуьнан кхоччуш собар кхачадо.
– ОхьатагІий, хІотта суна хьалха! –
Цо кІоршаме и кІант човхаво.

– Хьо мостагІ ву, – жоп ло кІанта ханна,
– Соьга тур ло, хьайн лайшкара даккхий.

Нохчийн кІант шен
мостагІчунна хьалха.
Муа хІутту, гур ду хьуна тІаккха...

– ГорахІотта, бежІу, горахІотта,
Иштта деха хьайх кьинхетам бар.
Дита хьайн и даккхий хабарш,
моттарш,
Кхин хьан ваха, ваІа меттиг бац.

– Тхо, дуьнен чу довлуш, довлу хьуна,
Кху дуьненах дог а дуьллий, хан.
Дуьне дита кийча волучунна
Беламе бу и кхерамаш хьан.

24

Хан гуттар а чІогІа оьгІазвоьду,
Хезча кІентан и кІоршаме дош.
Шен гуонерчу нукерна цо буьйр до:
– Схьабаккха и цуьнан дІаьвше мотт.

Ханан аьллар сихха кхочушхуьлу.
КІант цІийх лиьша,
амма «ахІ-ухІ» дац.
Хан, тІевоедий, юа а вистхуьлу,
И цу кІантах Іаба воллуш вац:

– Схьавистхила хІинца, дийца доккха
Хьайх а, хьайн кху ломан акхаройх а!..
Джамала, цхьа доккха са а доккхий,
– ДІо, гой шуна, – олий,
цхьа тарх гойту...

Органан берд, ткьа цу берда тІера
ТІома йоІуш санна го и тарх.
– Сийлахь хан вайн оцу нохчийн бери,
Дуьйцу, кхузахь вина олий кьар...

– Схьавистхила! – вуон тІечевха иза.
Олхазара, берриг ницкь гулбой
Туйнаш туху цунна, шен цІийх дуьзна.
Цавашарца велааьшна дой.

– Тур тасий, схьабелла цуьнан кийра,
Схьадаккха цу кийрара и дог.
И болатан ду я ду и кхийран,
Хьожур ву со, – цо иштта буйр до.

Тур тосий, схьабоблла кIентан кийра,
Схьаобцу и цуьнан турпал дог.
МIангалоша чIогIа тамаш бира,
Хьуйсура ца кхеташ, цо хIун до:

Тохаделла, машарш хедош санна,
Тарлуш шех и тIома олхазар,
Цкъа гIаьттира кIентан и дог ана,
Цеце деш цу мIангалоин хьажарш.

(Сийлахь хIума сийлахь дуйцуш хуьлу,
Сов ца хеташ деза олу дош),
Шен турпалчу дена тIехулдуйлуш,
Даьхна, боху, цо даго цкъа гуош.

ТIаккха, тIемаш ваьштадохкуш, тIулгах,
Дужуш долчу тарлуш олхазарх,
ГIоригIоддах, шен бисна ницкъ гулбой,
ДIа чуэккха Iин чу Органан.

– Цунна тIаьхьаьхьажна хан а, бIо а,
Юхахьаьжча вьожначу и кIант.
КIант ца гина царна, гина дIо и
ТIомаяла туохаелла тарх.

ХIетахь дуййна оцу тархах ломахь
Йоккху це ю – «Олхазаран дог»...

Аьрзунашца цхьаьна юьйлу тIома,
Орга-хица гIергIаш, къамел до –

Ехаш ю и це, шех масал хилла,
Кьонах муха хила веза Iамош...
–Ткъа мIангалою ломахь кхин ца хилла, –
ДIадерзадо дийцар шен Джамала.

25

– Кхо де-буйса даьлла хилла, олу,
Хьалха хилларг воцуш Бату-хан,
ХIара аьлла воцуш дуош, молуш,
Ларош воцуш вуьжу, гIотту хан.

ДобалгIачу дийнахь, омра дой, цо
Охьабоккху ломара шен бIо.
Хиллачун, и хьахош деха, доца,
Лекха, лоха мах ца хадабо.

26

Иштта бу и – юьхькIам боцу туолам,
Сий ца дожош кхалхар – туолар ду.
Цунна ду и – хийла бIешо долуш
Виццавалар ломахь и жаIу.

Виц а вийр вац,
аш жоп лолаш, хаттахь,
Тхан лаьмнаша и шайн турпал кIант,
Шен гуо бохуш мел ду горга Латта,
Лаьмнех

шайх хуьлуш а
мокха чан!

*Гочийнарг
Абу Муслим IАБДАЛЛАХI*

Каддэм

Джамбеков ШаИрани дагалоцуш

«ШаИрани»... «ва, ШаИрани!»... «ШаИрани, хьо маца...» – ма дукха хуьлура-кх хьан цIе яхар, хьо тхайн бен вац моьттуш, тхайна бен ца оьшу моьттуш, тхо доцург хьан кхин гIуллакх дац моьттуш. Ахь иштта хоьтуйтура-кх тхуна, хIоранна а хьуо ца кхоош. Хьо массеран а вара-кх, ШаИрани, хIораннан а шен а волуш, тхан тешаме гIортор. Нохчийчоьнан цхьа лам, ламанан тарх, мокхаза берд бара хьо, ШаИрани, хьайн беркате дахарца ирахбахана лаьтташ. Сирла са дара, Нохчийчу даьржсина, нуьре Са – велавелла, векхавелла, массаьрца а мерза, массаьрца а цхьатерра дика. Хьо санна болчу нахах язйо, ШаИрани, яздархоша, поэташа. Наха масалица вуьйцу, амма дахарехь иштта хьо санна, цIена чекхвала къаьсттинчу нахана бен ца ло. Хьо царех вара, Дала къастийначарах, адамашина везнарг Далла а ма веза: хьайна дина вон дицдечарех, хьайца вон хиллачаьрца дика хуьлучарах, хьайна эшам бина а, нехан гIуллакх хьалхадоккхучарех. Тхоегахь, хьуна гергахь, уллехь хилла долчу, жимма а дика хIума делахь, хьан Сирлачу Син серло ю иза, ахь тхуна биначу хьехамийн, хьан дахаран масалин сирла лараш ю тхоеца даим ехар йолу. Дала декъалвойла, хьо, ШаИрани! Дала Ялсаманин веза хьаша войла хьох! Хьан лорах чекхдовла Дала доьналла лойла тхуна, ахь кхиинчу, новкъадаьхначу, дахаран некъ беллачу, тхан кхиамех хьуна ял а хуьлуш.

Ша хьалха кхетачохь кхеташ бу малх а,
Ша хьалха санна вайн дахар дIауьду,
Ткъа хьо-м, сан Нохчийчоь, йиси-кха цхьалха,
Дуьненан меха кIант Южалло вуьгуш...

Хетало дIатийна дерриге Iалам,
Хьох болу кадам схьаоьцуш и лаьтта.
Хьан дахар-гIиллакхех йоьгтина гIала,
Шех халкъан бахам а хилла дIалаьтта.

Меллаша, тхан дегнаш чухула волуш,
Вай къаьсташ йуьтуш хьайх йовройоцу марзо,
Тхо-м лаьтта хорамна дош а ца долуш,
Тхайн дегнаш Iовжийна къастаран дерзо.

Догдика вовшийн я Иодикаян а ца кхуьуш,
Кхолламо тешнабехк бина вай къаьсти,
Хьан озда амалаш бӀаьрхьалха хӀуьтту,
Эшаман бертигаш Южалло яьсти.

Цу Ялсаманешкахь югӀуш хьан гӀала,
Хьо декьалвойла-кха Везачу Дала!

Халикова Асет

Даггара... цундела гергара...

Дахарехь ша хаьржинчу корматалле хьаьжжина дог-ойла, синмехаллаш хуьлу стеган. Дерриг шен дахар халкъан барта кхоллараллина дӀаделла, вайн нохчийн бух, истори, цуьнан амалш толлуш схьавеанчу ШаӀрани хӀинца ша верг бен: массарна а везаш, массара а лоруш, «массеран а доттагӀ», догдика, хӀоранна а юххера, чохьхара, гергара хила йиш яцара. Адин Сурхон, Исмаилин Дудин, Мадин Жаьммирзин, кхин дуккха а къонахийн масалш тӀехь хьалакхиьна, ша кхиьна а ца Ӏаш, къоначу чкъурана церан амалш марзъеш, церан сих уьш дӀазеш: «Вайна мегар ма дац, и къонахий схьабевлачу къомах ма ду вай, церан цӀераш ларьян ма еза. Шайн догӀмашна аьттонаш леха мегар дац, атта даха. Цара дитина масалш эрна дан йиш ма яц. Церан цӀе ларьян еза, цӀе ларьян».

И сийлахь цӀерш йовзуьйтуш, церан турпаллаллин некъаш луьстуш, сахьташкахь лекцеш ешарх, иза цкъа а охьахиьна гур вацара. Ирахь, шовкъаца, кӀадвалар хӀун ду ца хууш, оцу турпалхойн а, уьш баьхначу заманан а сийдеш, дӀахьора ШаӀранис шен лекцеш. ЛадугӀучеран дегнаш иракарахӀиттош,

са ойбуш, кьомах, махках, кьонахех, нохчийн маттах, сийнах, яхьах дуьйцуш, юзура кьоначу чкьуран ойланаш. Кьоначара шайн дахаран синмехаллаш йора халкъан амал кхийначу оцу сийлахьчу кхетамех. Д'алоучо д'алоцура, шен дахарехула чекхдоккхура, воцчух ван а лур вацара, цунах хир а вацара.

ШаИрани НПУ-н нохчийн литературин а, фольклоран а кафедрин куьйгал-хо волучу хенахь и кафедра нохчийн культурин кхерч бара. Оцу кхерчахь во-вшакхетара яздархой а, Илманчаш, художникаш, нохчийн маттаца а, цуьнан историца а уьйр мел ерг а. Иштта воьдург а, вог'ург а, керла алфавит кхоь-ллинарг а, ширачу йозанан кьайле яьстинарг а, «т'улгийн кьамел» девзарг а оцу кафедре вог'ура. Массарна а дийца лаьара, 90-г'ла шераш т'екхаччалц «мотт кхаба» дезнарг, шайн дагахь дерг, шайна лаьткьинарг дийца, охьадел-хо. ШаИранис леррина ладуг'ура цаьрга массаьрга а, йиш елахь а, яцахь а, шен г'уллакхаш к'елдуйтий а, х'ораннан а дог оьций, д'авохуьйтура. Веанарг д'аваханчул т'аьхьа, оха, ларамза тешаш хиллачара, доккха садоккхура: «Кхин дан х'ума дац-те х'окху нехан, ма мукьа бу-кх х'орш», – олий. ШаИрани воь-лура. «Илмане диллича, цхьа а хьесап дацахь а цо дуьйцучун, делахь а иза а шатайпа кхолларалла ма ю. Кхоллараллин пох'ма хьан-хьанна а луш ма дац. Цуьнан баьргаш гирий хьуна, суйнаш санна кьегаш?! Иза вогуш ву. Ишттача-ра кхуллу керланиг. Цуьнга ла а муха дуг'ур дац?! Ахь х'ун дуьйцу!»

Эццахь, цу хенахь, ца кхеттехь а, т'аьхьуо кхийтира маьршачу, лакхалле кхийдачу ойланаша дуьне меттахдоккхуш а, дахаран болар хуьйцуш а хиларх. ШаИранис ламийра, х'ор а стаг – шен экамечу сица, цхьа дуьне дуйла. Иза ша а ву иштта дахарехь, х'ор а экамечу синна г'ароллехь а лаьтгаш, массарна а да, ваша, накьост а хилла. Ойла йина цаваллал доккха х'ума хета х'окху хийцалу-чу чолхечу дахарехь, замане, хене, хьелашка хьаьжжина хийцалучу адамийн амалшца, ша верг висар, нохчийн барта кхоллараллин тоьллачу турпалхойх цхьа турпалхо а хилла. Дуьне харцарх, шена т'е х'уьа а х'оттарх а, ша воллу ШаИрани, массарна а ма-вовззара, сирла-ц'ена, велавелла, векхавелла.

Цкьа иштта, цхьана дийнахь, сайн рог'лера дегабаам ШаИранина балхош яра, иза лакхяхьаа сайн белхан метте а хаййна, компьютер т'ехь цхьаь деш воллура, баьццарчу чайнах кьурд а беш. Ц'аьххьана ас хаьттира: «ШаИрани, хьо цкьа а оьг'лаз ца воьду?». Доггаха, ша велалуш ма-хиллара, велавелира иза: «Воьду дера, муха ца воьду», – аьлла. Т'аьхьа ойлаеш, кхийтира, цуьнан велаваларехь а дара доккха хьикьма, хьекьал. Шен велаваларца цо кхетийра, дуьнен чохь цхьа х'ума даздан ца оьшийла, х'ора стаг ша-шена т'ехь толам баккха хила везаш вуйла, цхьаннах а возуш ца хила, са маьрша хила.

ШаИрани НПУ-хь болх бечу хенахь Нохчийн литературин, фольклоран кафе-дра студенташна «ден ц'а» дара. Нохчийн мотт а, литература ламо вог'ург, дукха хьолахь, юьртара хуьлура. Г'ала а, г'алара йер-дахар а, цуьнан чехка болар а кьаьсташ дара юьртарчу цхьанаэшшара д'адоьдучу тийначу дахарх. Юьртара стаг, мерабар санна, т'еоьцура г'алано. Цхьа Москва яцара баьрхих ца тешаш, г'ала а яра «яккха» езаш, дешарна т'аьхьакхийна. Хьехархой а хетара, кхечу, цадевзачу дуьнен т'ера болуш санна, цаьрца муха хила веза а ца хууш. Амма

ШаИранин занятешка кхаьчча, хьайн ца кхаьчча санна хетара, дерриг хьуна девзаш, юххера, хьан дайн кхерч а, ворхIе да а дагавоуьйтуш, уьш цахуучунна, тIедожош, юхавале дагахь Iамор, цахуург лай хилар а довзуйтуш.

Дай-наной богIура ШаИрани волчу, шайн берех дерг хатта а, церан дешар тIехь болу кхиамаш бовза а. Цхьанна а вас хуьлу хIума ца олура ШаИранис. «Хьенех муха ву, дешарна тIаьхьакхуьий хIара?», – аьлла, хаьттича, ШаИранис кхеттош жоп лора: «Ас кхин ницкъ а ца бо кхарна, вогуш верг гуш хуьлу». Да кхийтира. Иштта вара ШаИрани. «Цо шианнаш дохку, вела а воьлуш», – олура цунах студенташа. Цундела цхьанна а чIире а ца хетара, оьгIаз ца воьдура, мелхуа а эхь хетара. Адамехь эхь меттахдаккхар ШаИранин амалехь дара. Цо оцу мехаллин боккха тидам тIебохуйтура. Илманан тIегIане яьккхира цо вайн кьоман и амал, философин маьIна а деш. Цо куйгIалладечу дипломни белхийн теманашна юккьехь коьртачех яра: «Эхь-бехкан проблема нохчийн фольклорехь». Студенташ кхето лаьара цунна, барта кхоллараллин масалш тIехь, оццул кьизачу, халачу хьелашкахь доха ца духуш, даржа ца даьржаш, дуьне цецдохуш, сийлахь мехаллаш ларьеш, вайн кьам даьхна хиларх.

Бераллехь хьуна дийцина туьйранаш, баккхийчаьргара хезна шира дий-царш, хIинца кхечу, доккхачу маьIнехь хезара, иэс меттахдоккхуш, цхьа доккха дукь хьуна тIе дожош, цхьана сийлахьчу ойланех хьо кхиош.

ТIаккха хьо волалора, ручкий, тетрадий оьций, хьайн чубра дуьйна юьрта-хула фольклор дIаязьян, ШаИранис тIедиллина, сийлахь-деза декхар кхочушдан. «Цхьа дош, цхьа хьаьрк а ма йиталаш тидамза. Шайна дош девзаш дацахь а, ца кхеттехь а, кхетадойтуш, шайга схьа ма-аллара дIаязделаш. Паспортизаци ю шуна коьртаниг. Цхьа а хIума доьза дан йиш йолуш дац шуна. Вайна тешалла деза, билггал вайн ю ала, дIагайта тешалла. Кхано вайн истори а, фольклор а дIасайизо бевлча, «хIан, хьовсал, кхуьнан шайн дай бу ала, дIагайта».

Хъанна моьттура, хъанна хаъара, и хан а йогIур юйла. Нохчийн къам тIеман балера дала гIертачу хенахь, нохчийн фольклоран керла дай хIуттур буй. ШаIранина хууш хиллера. ШаIранина дагахь дара нохчийн фольклор араяккха гIерташ ша мел хъегна къа, иза ара ца йоккхуьйтуш, дуьхьалонаш йинарш а дагабогIура. 1990-чу шарахь «Нохчийн фольклор» араялча, боккхачу кхоаца тIейцира вайн къомо. Айдамиров Абузаран «Еха буйсанаш» роман араялча санна, хIора нохчийн хIусаме кхечира и хазахетар. Киншка кара ца еънехь а, и юй хаар а дара дозалла. Цундела кара-кара а луш, йоьшура къоначара а, баккхийчара а.

2012-чу шарахь, кхин тIе а юьзна, юха арахийцира ШаIранис «Нохчийн фольклор». Иорданехь бехачу нохчашна доккха совгIат хилира ШаIранин фольклорах. Царах цхьаь яра яздархо Самира Бено. Шена деллачу совгIатах цо элира: «ХIокху вайн халкъан барта кхоллараллица сайн Даймохк дIахьо-кх ас оцу гIамаран аренашка. Даймехкан марзо ю-кх хIара сан».

Дуккха а хастаме къамелаш дира ШаIранин 70 шо кхачар даздеш дIадаьхьначу цхьаьнакхетарехь. Суна дагахь дисира оцу юбилейхь историн Илманийн докторо Ибрагимов Мовсара аьлларг: «Сайн дахарехь дуккха хIума довза дезна сан, Илманаш Iамийна, делахь а тхан юьртарчу моллас дина хъехар а, ШаIранис дина хъехарш а дахарехь эшна суна».

ШаIранин хиллачу студенташна а, цуьнца болх бинчу хъехархошна а, доцца хилла а, цуьнца къамел хиллачунна дахарехь доккха масал хилла вежа ШаIрани. ШаIрани, хъан гIиллакхаш дийцаре дар бен, кхин ца кхечи соьга, хьо мила ву хаар бен, хъан адамаллах, собарх йоккхаер бен, хъан шатайпа амалш, тхаьш долччохь (феномен ШаIрани), аьлла, оха цIе а тиллина йолу, схьа ца эцаели. Сан дахарехь мел хилла долу дика хъан беркатех доьзна ду. Суна дахарехь некъ биллиарг а хьо ву, ШаIрани.

ХIокху статьян цIе ШаIранин шен дешнаш дало лиира суна: «Сан шераш, гIаргIулийн жут хилла, къилбехьа доьлху, йорт эцна». Хъан шераш беркате хилла, ШаIрани. Ахь дуккха а Илманчаш кхиййна, хъехархой, яздархой, журналисташ, хъан мел хилла волу дешархо боккхачу некъа тIе ваьккхина. Хьо филологин Илманийн доктор хилла ца Iара, Адамаллин Илманийн, уггар халчу Илманийн доктор вара. Дала сий дойла хъан!

НПХьУ-хь ШаIранин вина де даздеш, вовшахтоьхначу юбилейхь тIаьххьара дош шега делча, ШаIранис элира: «Дела реза хуьлда шуна массарна а! Аш мел аьлларг даггара дуй хаьа суна... со а ма хилла шуьца даггара». Даггара, цундела гергара вара хьо тхуна...

Алиева Зарина

Хъан шерийн гIаргIулех цхьаь...

6-чу мартехь 2021-чу шарахь шийла кхаь кхечира Нохчийчу. Бакъдуйнене дIавирзина Филологин Илманийн доктор, профессор, нохчийн къоман сийллахь клант, Джамбеков ШаIрани. Дала гечдойла цунна! Дала декъалвойла иза!

СУМБУЛАТОВ Дени

Дешнаша дуьйцу...

Хууш ма-хиллара, муьлххачу а къоман мотт аьзнех, дешдекъех, дешнех, предложенех, къамелах а лаьтташ бу. Царах цхьаь ца хилча, эшам хилла а ца Iаш, мотт бицлуш, бовш бу. Кхечу меттанашкахь санна, нохчийн маттахь а ду вай шайх пайдаоьцуш, амма дуьззина маьIна ца девза дешнаш, аларш. Цхьадолчу дешнийн маьIна, декар а хийцаделла хан-зама яларца, ткъа цхьадолу дешнаш дицдина, цара билгалию хIуманаш вай шайх пайдаоьцуш цахиларна. Нохчийн маттахь цхьа хаза аларш ду: Шага (шаган) тIулг санна шийла ду хIара хи. Ша санна шийла ду хIара хи. Ша санна шийла ду... – аьлла далийначу дустарх нохчийн мотт хуург милла а кхета. Ткъа шага (шаган) тIулг санна... – бохучух кхета хало ду. А. Г. Мациевн дошамехь шагатIулг цхьа дош ду (Нохчийн-оьрсийн словарь, Москва – 1961, 509 агIо). ШагатIулг – мрамор, аьлла, гочдина ду оцу дошамехь. А. Сулеймановн «Топонимия Чечни» (Нальчик, 1997 ш.) 137 агIонехь, Mайстойн махкахь хиллачу Пуога (Гуьржашца (пхей-хевсураш) дозанехь) юьртана малхбузехьа долчу хинан (ахк) цIе ю: Шоьгал-хи. А. Сулеймановс иштта дIаязйина и меттиг: «Шоьгалхи (Шегал-хи) Речушка белых камней – на западной стороне Пуога. От шага горный хрусталь». Оцу дешан маьIна муха ду хьовса вай кхечу дошамашкахь. Масала: «Русско-чеченский словарь» (Москва, 1978 ш.) А. Т. Карасаева, А. Г. Мациева (685 агIо). Оцу дошамехь хрусталь – цIена ангали; горный хрусталь – мин. мокхаз, аьлла, гочдина ду. Иштта далийна кхеторан масалш ду: хрустальная ваза – цIеначу ангалин кхаба. А.Исмаиловн «Дош» дошамехь (403 агIо) ШагатIулг – мрамор, аьлла, гочдина. Нохчийн цхьаболчу яздархоша шайн говзаршкахь мрамор – мрамар (бу), аьлла, яздина ду. Шинан озан (а, р) меттигаш хийцина, о – нах а – дина оцу дашехь. Доцца аьлча, нохчийн маттанна юкъя керла дош далийна, шираниг (шага – шагатIулг) доллушехь. Декарехь тера, амма маьIна кхин ду хIокху дешнийн: шагдала – раздражиться; шагдалар – раздражение, воспаление (от прямой пищи). Нохчийн маттахь ду нохчи-нохчо-нахчи – дешнаш. Нохчаша къоман цIе нохчи – нохчий, олий, йоккху. Чеченцы, мичкизы – мичкызы, шашани, кистины... олу вайх цхьадолчу къаьмнаша. Нохчийн маттахь вайн къоман цIе (уггар а шира меттиг) нохчи-нохчий, аьлла, дIаязйина А. Сулеймановс шен «Топонимия Чечни» белхан 69-чу агIонехь: «Нохчийн кIотар (Нохчийн котар) «Нохчийн (Чеченский) хутор» – руины, оставшиеся от древнего поселения на хребте Гих-дукъ». «Гих-дукъ» мичхьа ду яздо Ахьмада: «Гих-дукъ – «Гихи-хребет» – тянется от Нашхойн-лам до селения Рошни-Чу по правому берегу р. Гихи и выходит на равнину. Этимология первой части «Гих» затемнена».

Дийцарехь, яздарехь (Илманчаша) Шира Чечана (кхин а ткъа юрт, кӀотар) йохийна 1818-чу шарахь Грозная крепость югӀуш. Суьйра-Корта (Грозненский хребет) олучу меттехь хилла Чечана (Шира Чечана). Нохчийн шира цӀерш (меттигийн, яртийн, кӀотарийн) йицӀелла я йицӀлуш ю. Нагахь а йохуш ца хеза нохчийн маттахь ширачу яртийн цӀерш. Масала: Комарово – Гулоз-чоь; Карабулак – Элдархан-ГӀала; Троицкая – Обарг-Юрт; Орджоникидзевская – Дибир-Юрт; Серноводская – Эна-Хишка; Ассиновская – Эха-Борзе; Алхан-Кала – Иалхан-ГӀала; ст. Наурская – Невре, Невр-ГӀала; Калиновская – Гал-ГӀала; ст. Николаевская – Салт-ГӀала; ст. Червленная – Оьрз-ГӀала; Минеральный – Аьчган-ХитӀа; Надтеречное – Лаха Невре; Знаменское – Чулга-Юрт; Гвардейское – Иелин-Юрт и. дӀ. кх. Нохчийн маттахь нохчийн меттан дешнийн маьӀна вай дича, гучуйовлу йицӀелла я йицӀлуш лаьтта шира цӀерш, керла дешнаш. Мах хадо йиш йоцуш, чӀогӀа мехала ду нохчийн меттан муьлхха а дош. Цундела лардан деза вай, йоӀбаьрг санна, нохчийн меттан хӀора а дош. Дош ларло, нагахь цунах ваьш буьйцучу маттахь вай эца ма-безза пайдаэцахь. «Шен меттехь аьлла дош, даш санна деза ду», - лаа ма ца аьлла вайн дайша.

«Литературин-исбаьхьаллин журнал «Орга»
кечдина ГАУ «Зорботохаран цӀа» бух тӀехь
Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу кхолламан баттахь Нохчийн
Республикехула йолчу зӀенан, хаамийн технологийн, шуьйрачу коммуникацийн
декъехь терго латторехула йолчу Россин Федерацин федеральни Урхаллехь.

Регистрацин хьокъехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00088.
Журнал зорботохна ГУП «Книжни издательство»,
НР, Соьлжа-ГӀала, Н. Назарбаевн урам, 92.

Журнал арахоьцучун/редакцин адрес: 364024,
Нохчийн Республика, Соьлжа-ГӀала,
Н. А. Назарбаевн урам, 92.
Журнал зорботоха дӀаделла – 30.03. 2021 шо.
Зорбанера арадаьлла де – 07.04. 2021 шо.
Тираж – 90 экземпляр.
Заказ № _____ Бинна мах.